

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

І БЕЗПЕКА

Науковий журнал
Scientific journal

№ 1 (56) 2015

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 8 разів на рік

Заснований у травні 2002 р.

Науковий журнал посів II місце в конкурсі
на краще наукове періодичне видання
в системі МВС України у 2010 та 2012 роках,
III місце – у 2014 році

Харків 2015

Журнал «Право і Безпека» є фаховим
з юридичних наук
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)
та із психологічних наук (спеціальність
19.00.06 «Юридична психологія»)
(наказ МОН України від 06.03.2015 № 261)

Рекомендовано до друку
та до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 29.05.2015

Головний редактор: Головка О. М., д-р юрид. наук, проф.
(Харківський національний університет внутрішніх справ)
Т.в.о. відповідального секретаря редколегії: Білоус П. О. (ХНУВС)

Редакційна колегія журналу за галузями науки:

Юридичні: Музичук О. М., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.
Ємельянов В. П., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)
Комзюк А. Т., д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України
(ХНУВС)
Марцеляк О. В., д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Київський
національний університет імені Тараса Шевченка)
Мельник К. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)
Мічурін Є. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)
Синявська О. Ю., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)
Трубников В. М., д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна)
Юхно О. О., д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС)
Психологічні: Балабанова Л. М., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.
Барко В. І., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)
Євдокімова О. О., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)
Землянська О. В., д-р психол. наук, проф. (ХНУВС)
Кузнєцов М. А., д-р психол. наук, проф. (Харківський національний
педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)
Тімченко О. В., д-р психол. наук, проф. (Національний університет
цивільного захисту України)
Федоренко О. І., д-р пед. наук, проф. (ХНУВС)
Соціологічні: Руценко І. П., д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС) – заст. гол. ред.
Бакіров В. С., д-р соціол. наук, проф., акад. НАН України, член-кор. НАПН
України (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)
Погрібна В. Л., д-р соціол. наук, проф. (Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого)
Сапна М. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУВС)
Тягло О. В., д-р філос. наук, проф. (ХНУВС)
Хижняк Л. М., д-р соціол. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна)

- ✓ Статті журналу рецензуються членами редколегії за відповідними галузями науки.
- ✓ За достовірність наукового матеріалу, професійного формулювання, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не належать відкритому друку тощо, відповідають автори публікацій.
- ✓ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на веб-сторінці видання (<http://pb.univd.edu.ua>), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>), а також у репозиторії Харківського національного університету внутрішніх справ KhNUAIR (<http://dSPACE.univd.edu.ua/xmlui/>).
- ✓ Доступ до профілю журналу в Google Scholar: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=Vi9GuiIAAAAJ>.
- ✓ Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ✓ При передруку посилання на журнал «Право і Безпека» обов'язкове.

ЗМІСТ

СТАТТЯ НОМЕРА

МАРКОВ В. В.

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВЗАЄМОДІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ МВС ЩОДО ПРОТИДІЇ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ НАВЧАЛЬНО-ТРЕНУВАЛЬНОГО ЦЕНТРУ БОРОТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННІСТЮ ТА МОНИТОРИНГУ КІБЕРПРОСТОРУ ХНУВС)	6
--	---

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ВОЛОШЕНЮК О. В.

ПРАВОВА ІНТУЇЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	15
--	----

ГОЛОВКО О. М., ГРЕЧЕНКО В. А.

БОРОТЬБА МІЛІЦІЇ З САМОГОНОВАРІННЯМ В УСРР У РОКИ НЕПУ (1921–1929 РР.)	20
---	----

МІНКОВА О. Г.

ЕКСПЕРТИЗА ПРОЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ФРАНЦІЇ.....	29
--	----

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

КРЕПАКОВА М. Ю.

ВНУТРІШНЬООРГАНІЗАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОВС УКРАЇНИ	35
---	----

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

АБЛАМСЬКИЙ С. Є.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	41
---	----

ДАЛЬ А. Л.

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАСТАВИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ	47
--	----

ЛАПТА С. П., ГУЗЕЙ В. М.

ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ АБО ЗАПОДІЯННЯ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ ЧИ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ.....	51
---	----

ЛУК'ЯНЕНКО Ю. В.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	55
--	----

ПЕТРОВ О. С.

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДНО ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ІРАНУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	61
---	----

ФОМІНА Т. Г.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ.....	65
---	----

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

НЕМЬОНОВА С. В.

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	72
--	----

ПОПОВА Л. М.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ.....	76
---	----

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

БАРКО В. І., ІВАНОВА О. В.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ	81
--	----

БАРКО В. І., ЧЕКУЛАСЬ М. А.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ УПРАВЛІНСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ.....	85
--	----

БОНДАРЕНКО Я. Г., КОТЕЛЮХ М. О., ПЕТЛЕНКО О. В.

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ.....	91
---	----

ЖДАНОВА І. В., ЛАСТОВЕЦЬ І. В.

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ГАРМОНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ КУРСАНТА ВНЗ МВС.....	96
---	----

КУЗНЕЦОВ М. А.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ И АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ	102
--	-----

МАКАРЕНКО П. В.

ПРОФЕСІЙНІ УСТАНОВКИ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ	109
---	-----

МАКАРОВА О. П.

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТИПІВ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ.....	113
--	-----

ПОПОВА Г. В.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПОНЯТЬ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБАМИ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ	118
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

ГЕТМАНЕЦЬ О. П.

ОЛІЙНИК А. Р. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ ЗАСТАВИ
В УКРАЇНІ : МОНОГРАФІЯ / ОЛІЙНИК АЛЛА РОМАНІВНА ;
ДОНЕЦЬК. УН-Т ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА. – АРТЕМІВСЬК :
ДОНУЕП, 2015. – 255 С.124

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ
ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»126

СТАТТЯ НОМЕРА

УДК [378:351.743(477.54)]:[343.3/.7:004]

В. В. МАРКОВ,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
начальник факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби
з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВЗАЄМОДІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ МВС ЩОДО ПРОТИДІЇ КІБЕРЗЛОЧИННОСТІ (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ НАВЧАЛЬНО-ТРЕНУВАЛЬНОГО ЦЕНТРУ БОРТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННОСТЮ ТА МОНІТОРИНГУ КІБЕРПРОСТОРУ ХНУВС)

Під час аналізу форм і методів взаємодії вищих навчальних закладів системи МВС України з територіальними підрозділами МВС у сфері протидії кіберзлочинності надано загальну характеристику Харківського національного університету внутрішніх справ, факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю і торгівлею людьми ХНУВС та навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах). Детально описано міжнародний аспект діяльності центру. Внесено пропозиції з метою поліпшення та підвищення ефективності розглядуваної взаємодії.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, Міністерство внутрішніх справ, територіальні підрозділи, методи взаємодії, боротьба з кіберзлочинністю, моніторинг кіберпростору, навчально-тренувальний центр, Харківський національний університет внутрішніх справ.

Markov, V.V. (2015), "Forms and methods of interaction between higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and regional divisions of the MIA in the field of cybercrime combating (by the example of the work of Cybercrime Combating and Cyberspace Monitoring Training Center of KhNUUA)" ["Formy ta metody vzaiemodii vyshchikh navchalnykh zakladiv systemy MVS Ukrainy z terytorialnyimi pidrozdilamy MVS shchodo protydii kiberzlochynnosti (na prykladі roboty navchalno-trenuvalnoho tsentru borotby z kiberzlochynnistiu ta monitorynhu kiberprostoru KhNUVS)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 6–14.

Постановка проблеми. У жодного не викликає сумнівів актуальність боротьби з кіберзлочинністю на сучасному етапі розвитку людства, як і те, що таку боротьбу мають вести фахівці різних галузей виробництва разом із висококваліфікованими фахівцями спеціалізованих правоохоронних органів.

Метою цієї статті є висвітлення окремих питань, що стосуються підготовки у відомчих вищих навчальних закладах (на прикладі Харківського національного університету внутрішніх справ) відповідних кадрів для боротьби з проявами кіберзлочинності, висвітлення напрацьованих і перспективних форм і методів взаємодії ВНЗ системи МВС України з територіальними (практичними) підрозділами МВС із цих питань.

1. Загальна характеристика Харківського національного університету внутрішніх справ і факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми.

Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – Університет, ХНУВС) є одним із провідних багатопрофільних вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України. Ще в 1993 р. у ньому був створений факультет управління та інформатики, на якому готували фахівців із вищою освітою для системи Міністерства внутрішніх справ України, здатних кваліфіковано розбиратися як у питаннях програмного забезпечення, так і в питаннях правового регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері використання інформаційних технологій.

Згодом факультет управління та інформатики було реорганізовано в факультет психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій, а в 2013 р. на його базі було відкрито факультет підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми (начальник факультету – автор цієї статті). На сьогодні цей факультет – єдиний

в Україні навчальний підрозділ, спеціально створений для підготовки фахівців з протидії кіберзлочинності для системи Міністерства внутрішніх справ України.

Факультет здійснює навчання курсантів за двома напрямками підготовки:

1) «правознавство», що орієнтований на підготовку майбутніх оперативних і слідчих працівників, які працюватимуть у сфері протидії кіберзлочинності та повинні розбиратися у кримінально-правових і процесуальних аспектах розкриття та розслідування злочинів, скоєних з використанням комп'ютерної техніки і технологій (тобто кіберзлочинів);

2) «системи технічного захисту інформації», що орієнтований на підготовку майбутніх оперативних працівників та експертів-криміналістів, які повинні розбиратися в технічних аспектах вчинення кіберзлочинів, документування діяльності кіберзлочинців, а також проведення негласних оперативно-розшукових заходів через кіберпростір і відповідних слідчих дій.

Термін навчання за вказаними напрямками підготовки становить 4 роки.

Випускники факультету відповідно до напрямів підготовки та спеціалізацій отримують знання і навички, що забезпечують:

- виявлення, попередження та розслідування кіберзлочинів;
- пошук та аналіз інформації оперативно-розшукового, довідкового та управлінсько-адміністративного характеру в інформаційних системах і мережах;
- використання інформаційних систем і технологій у роботі правоохоронних органів;
- інформаційну безпеку підрозділів органів внутрішніх справ;
- технічне супроводження інформаційно-управляючих систем та комп'ютерних мереж тощо.

На факультеті проводиться науково-дослідна діяльність із загальнотеоретичних та прикладних питань у галузі інформаційної безпеки та інтелектуальної власності, ведеться робота щодо створення відповідних технологій та методик з протидії кіберзлочинності й торгівлі людьми.

У процесі навчання серед інших навчальних дисциплін залежно від напрямку підготовки курсанти також вивчають такі дисципліни технічної та правової спрямованості, як:

- основи програмування та алгоритмічні мови;
- основи веб-технологій баз та банків даних;
- теорія інформації та кодування;
- основи інформаційної безпеки;

– безпека інформаційних та комунікаційних систем;

- криптографія та стеганографія;
- основи боротьби з кіберзлочинністю;
- кваліфікація кіберзлочинців;
- розкриття та розслідування кіберзлочинів;
- тактико-технічні особливості попередження, розкриття та розслідування кіберзлочинів;
- технології аудиту інформаційно-телекомунікаційних систем;

– методи та засоби захисту інформації;

– захист інформації в банківських системах, –

а також навчальні дисципліни правоохоронної спрямованості, а саме:

- тактико-спеціальна підготовка;
- спеціальна техніка органів внутрішніх справ;
- спеціальна фізична підготовка;
- вогнева підготовка;
- автомобільна підготовка;
- режим секретності;
- оперативно-розшукова діяльність;
- оперативно-технічні заходи та негласні слідчі (розшукові) дії.

2. Сутність і форми взаємодії вищих навчальних закладів системи МВС України з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності.

2.1. Характеристика навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах).

Навчальний процес на факультеті підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС максимально спрямований на посилення практичної складової навчання майбутніх фахівців з протидії кіберзлочинності, послідовного регулярного формування у курсантів комплексних умінь і навичок, необхідних для успішного виконання майбутніх службових завдань.

Зокрема, до проведення лекційних, практичних та лабораторних занять регулярно залучаються практичні працівники відповідних підрозділів Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області. Крім того, курсантам передають свої теоретичні знання, практичні вміння та сучасний досвід працівники оперативних, слідчих та експертно-криміналістичних підрозділів не тільки територіальних органів, а й центрального апарату Міністерства внутрішніх справ України.

Таким чином під час свого навчання на факультеті курсанти мають змогу опанувати фактично всі існуючі на сьогодні методики

розкриття та розслідування кіберзлочинів, якими користуються у своїй роботі працівники правоохоронних органів України.

З метою посилення практичної спрямованості навчання при факультеті був створений і вже два роки поспіль працює навчально-тренувальний центр боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах) (далі також – Центр, НТЦБКМК), активними учасниками і консультантами якого стали як курсанти, так і викладачі та працівники ХНУВС. Центр має власну електронну адресу: «<http://cybercop.in.ua>» [1].

Кваліфікованими працівниками відповідних кафедр факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС були розроблені концепція, програма, а також план поточної діяльності Центру, вимогам яких підпорядковується його робота. Зокрема, на виконання вимог такого плану курсанти, які беруть участь у роботі НТЦБКМК самостійно створили програмне забезпечення – автоматизований банк даних про правопорушення, що відбуваються у всесвітній мережі Інтернет на теренах України.

Протягом часу існування Центру навколо його керівництва за відносно короткий термін об'єдналися курсанти, які здатні оволодіти формами та методами його роботи, використовуючи свій власний, вільний від навчання час. Поступово нарощуючи свої інтелектуальні й технічні можливості, колектив НТЦБКМК досяг можливості результативної участі у процесах взаємодії з відповідними службами в цій сфері і, уособлюючи та представляючи Харківський національний університет внутрішніх справ, зумів зайняти гідне місце в ній. Переходячи до описання форм і методів взаємодії зі службами боротьби з кіберзлочинністю, перерахуємо головних суб'єктів цього процесу. До них ми відносимо: Департамент боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми МВС України, територіальні органи внутрішніх справ, вищі навчальні заклади системи МВС, а також ті міжнародні інституції, які зацікавлені в налагодженні співробітництва між службами боротьби з кіберзлочинністю та підготовці кваліфікованих кадрів для них. На сьогодні ця взаємодія поки що має двобічний характер, але в майбутньому цілком можливе її розширення на багатосторонній основі із включенням інших суб'єктів, у т. ч. міжнародного права.

2.2. Головні та специфічні форми взаємодії НТЦБКМК з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності.

Як найбільш ефективний та якісний спосіб вирішення завдання підвищення віддачі від роботи курсантів у НТЦБКМК, а також їх кращої професіоналізації та закріплення стійкої мотивації в обраній сфері діяльності керівництвом Університету та факультету було обрано налагодження регулярної взаємодії Центру з Департаментом боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми (далі – ДБКТЛ) і відповідними територіальними підрозділами МВС України щодо протидії кіберзлочинності.

За погодженням з відповідними вищестоящими інстанціями ця взаємодія реалізується в різних напрямках і формах і може бути охарактеризована певними видами-формами робіт, що виконують обидві сторони – учасники цієї взаємодії:

1. Спільна участь у виконанні обмеженого переліку визначених завдань службової діяльності територіальних підрозділів (з урахуванням рівня складності, режиму секретності тощо), зокрема щодо:

- пошуку в мережі Інтернет інформації, що має протиправний контент, з метою її оперативного виявлення та документування для подальшої роботи;

- розшуку зниклих безвісти дітей (разом також з телеканалом «Магнолія-ТВ» і міжнародними неурядовими організаціями на кшталт Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда – Україна»);

- виконання вимог відповідних наказів і рішень колегії МВС України з подальшого вдосконалення виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із розповсюдженням протиправного контенту в національному сегменті мережі Інтернет, зокрема № 3509/Рт від 28.02.2013 [2], а також відповідних вказівок і доручень ДБКТЛ МВС України.

2. Розробка учасниками роботи НТЦБКМК (у процесі узагальнення досвіду діяльності з указаних вище напрямів) навчально-практичних тренінгів для курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України, їх рецензування та подальша апробація за допомогою практичних працівників ДБКТЛ МВС України та відповідних підрозділів територіальних органів з метою подальшого впровадження в практику їх повсякденної професійно-службової діяльності.

До специфічних форм взаємодії Центру з територіальними підрозділами МВС України щодо протидії кіберзлочинності ми відносимо регулярне проведення деяких специфічних для широкого професійного загалу фахівців організаційних заходів у вигляді:

1) особистих зустрічей учасників роботи НТЦБКМК з керівництвом та практичними працівниками відповідних служб центрального апарату МВС України і територіальних органів, зокрема з випускниками ХНУВС, які працюють в них і можуть поділитися набутим досвідом використання знань, умінь і навичок у сфері протидії кіберзлочинності;

2) профільних науково-практичних конференцій з обов'язковою участю в них практичних працівників центрального апарату МВС України, територіальних підрозділів МВС, експертів відповідних неурядових, у т. ч. міжнародних, організацій;

3) більш вузьких за складом учасників, але тематично більш спрямованих методичних семінарів, круглих столів, курсів підвищення професійної кваліфікації тощо.

Вкажемо на те, що на базі Харківського національного університету внутрішніх справ, зокрема із залученням учасників роботи Центру та з урахуванням досвіду його поточної діяльності, проводяться курси підвищення кваліфікації практичних працівників Міністерства внутрішніх справ України, а саме:

- оперативних працівників підрозділів боротьби з кіберзлочинністю;
- слідчих, які займаються розслідуванням злочинів у сфері кіберзлочинності;
- експертів-криміналістів, які спеціалізуються на проведенні комп'ютерно-технічних експертиз та експертиз у сфері захисту інтелектуальної власності.

Підбиваючи підсумок характеристики форм взаємодії Центру з територіальними підрозділами МВС України щодо протидії кіберзлочинності, вкажемо на те, що сутністю та загальною метою поточного функціонування та дослідницької діяльності навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах) факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС є вихід за рамки стандартного навчального плану та проведення учасниками центру в позанавчальний час практичних і творчих дослідницьких робіт, а також виконання поточних завдань у різних сферах боротьби з кіберзлочинністю, в т. ч. за формами, вказаними вище.

3. Методи та зміст взаємодії вищих навчальних закладів системи МВС України з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності.

3.1. Методи взаємодії НТЦБКМК з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності.

Як відомо, методи являють собою алгоритми, які за рахунок відповідних, найбільш раціонально спланованих дій дозволяють успішно виконати завдання, вирішити ту чи іншу проблему, відповісти на питання, як саме досягти поставленої даним суб'єктом мети.

На наш погляд, методи поточної роботи учасників діяльності НТЦБКМК щодо протидії кіберзлочинності з огляду на їх взаємодію з територіальними підрозділами МВС включають у себе тезауруси способів (прийомів, шляхів) вирішення поставлених завдань у певних напрямках:

– *пошуку в мережі Інтернет інформації про осіб, які зникли чи переховуються.* Крім співпраці з практичними підрозділами територіальних органів МВС України, до Центру часто звертаються ті громадяни, які потрапили в надзвичайну ситуацію і потребують кваліфікованої допомоги, наприклад з питань пошуку зниклих дітей (*НЕВІД* (йтиметься далі), *ресурс Магнолія-ТВ, ресурс МВС «Зниклі безвісти»*);

– пошуку в мережі Інтернет веб-ресурсів, за допомогою яких поширюється інформація або предмети, обіг яких обмежено або заборонено діючим законодавством;

– *дослідження носіїв цифрової інформації (мобільних телефонів та SIM-карток, банківських пластикових карток та скімінгового обладнання тощо).* Члени колективу НТЦБКМК за допомогою спеціального програмного забезпечення, що використовується, у тому числі, судовими експертами, а також спеціальних адаптерів вчать досліджувати мобільні телефони як джерело цифрових доказів, а саме виявляти фотографії, відео- та аудіозаписи, що зберігаються на телефоні, контакти власника телефону, відправлені та отримані ним повідомлення тощо (*мобільна криміналістика для роботи з логами телефону, історією браузера, картридери для SIM-карток*). У розпорядженні Центру є також власний банкомат та POST-термінали, зразки банківських платіжних карток, що використовуються в навчальному процесі для наглядного вивчення курсантами будови такого типу банківського обладнання. Курсанти мають можливість розглянути принципи їх роботи та можливі методи несанкціонованого доступу, якими користуються зловмисники у своїй злочинній діяльності. Також у наявності є скімінгове обладнання (накладки на клавіатуру та картоприймач банкомату), що використовувалося зловмисниками для незаконного доступу до банківських рахунків потерпілих осіб (*скімерське обладнання, зчитувач пластикових карток*);

– участі в регулярному проведенні масових організаційних заходів для широкого професійного загалу фахівців з протидії кіберзлочинності у вигляді науково-практичних конференцій, тематичних методичних семінарів, круглих столів (у т. ч. телеконференцій з використанням мережі Інтернет в режимі он-лайн), а також курсів підвищення кваліфікації.

До методів взаємодії колективу Центру з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності ми відносимо:

1) спільне обговорення проблем, що виникають у сфері протидії кіберзлочинності, під час виконання поставлених завдань разом з випускниками факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми у складі відповідних робочих груп;

2) обмін досвідом застосування методик, які використовуються у процесі спеціалізованої проблемно-тематичної моніторингової діяльності, тобто спеціально організованого пошуку за ключовими словами тощо.

Крім того, оскільки зміст взаємодії між її учасниками полягає в обміні результатами їх спільної діяльності, до методів взаємодії ми також відносимо регулярне інформування відповідних фахівців територіальних підрозділів боротьби з кіберзлочинністю щодо підозрілих веб-ресурсів. Зокрема, учасники роботи НТЦБКМК проводять моніторинг світової мережі Інтернет, де виявляють сайти та інші види веб-ресурсів, на яких розміщено матеріали порнографічного змісту, пропозиції щодо підробки документів, продажу наркотичних, психотропних, вибухових речовин, зброї та інший заборонений відповідно до національного законодавства контент.

Відомості про ці веб-ресурси вносять у спеціальне програмне забезпечення «НЕВІД», розроблене, як вказувалося вище, колективом Центру На базі цього програмного забезпечення розроблений ресурс «Автоматизований банк РОЗШУК», який дозволяє систематизувати всю зібрану інформацію, в тому числі про зниклих дітей, і передавати її на місця, тобто в районні відділи внутрішніх справ МВС України.

Одним із головних завдань роботи НТЦБКМК є допомога територіальним підрозділам кримінальної міліції у справах дітей МВС України у пошуку безвісти зниклих дітей, які самостійно залишили місце постійного проживання. Учасники діяльності Центру допомагають практичним працівникам у збиранні, за допомогою мережі Інтернет, інформації про коло найближчих друзів, ймовірне місце знаходження зниклої дитини тощо.

Підсистема «Автоматизований банк РОЗШУК» використовується також для організації взаємодії між учасниками роботи Центру та практичними працівниками МВС України. Вона дозволяє систематизувати всю зібрану інформацію про зниклих осіб та осіб, які переховуються, та надавати доступ до цієї інформації працівникам територіальних підрозділів міліції.

Один із модулів системи «НЕВІД» акумулює інформацію про правопорушення, що відбуваються у всесвітній мережі на території України. Доступ до системи «НЕВІД» мають працівники територіальних підрозділів боротьби з кіберзлочинністю Міністерства внутрішніх справ України. Для цього в НТЦБКМК налаштований сервер, який підключений до телекомунікаційної мережі МВС України (*спеціальний пошуковий ресурс, розширення для браузера*).

Учасники роботи Центру беруть також участь у дослідженні мережевих вузлів щодо захисту від несанкціонованого проникнення, так званому пентестінгу; відпрацьовують методики перевірки стану захищеності персональних комп'ютерів користувачів, серверів, мережевого обладнання та програмного забезпечення у спеціальному навчальному кіберсередовищі (*птар – програмне забезпечення для дослідження відкритих мережних сервісів, операційна система Backtrack, Kali Linux*).

3.2. Музей цифрової криміналістики НТЦБКМК та його методичне значення.

Для кращого орієнтування в сучасних тенденціях розвитку цифрової техніки та інших типів обладнання, що може бути використане злочинцями в протиправних цілях, у Центрі зібрано зразки різних типів цифрових носіїв інформації, за допомогою яких учасники його роботи мають змогу опанувати принципи та методи криміналістичного дослідження такого роду джерел цифрових доказів, а також провести порівняння можливостей різних програмно-апаратних комплексів для відновлення видалених файлів та пошуку інформації за ключовими словами на магнітних жорстких дисках, флеш-носіях тощо.

Такі зразки становлять фондову колекцію музею цифрової криміналістики НТЦБКМК колекції тематичних зібрань якого експонуються та поповнюються з кожним днем. Отримані технічні засоби використовуються не тільки як музейні експонати, що наочно демонструють розвиток цифрових інформаційних технологій, але й як навчальні прилади під час проведення практичних і лабораторних занять з навчальних дисциплін, викладення яких пов'язане з отриманням знань та навичок у сфері цифрової

криміналістики і, таким чином, має неабияке методичне значення.

Наразі в експозицію музею цифрової криміналістики входять зразки:

- 1) sim-карток операторів мобільного (стільникового) зв'язку;
- 2) мобільних (стільникових) телефонів різних поколінь;
- 3) пластикових банківських карток:
 - з магнітною стрічкою;
 - зі SMART-чипом;
 - комбінованих;
- 4) накопичувачів на жорстких магнітних дисках:
 - для стаціонарних комп'ютерів;
 - для ноутбуків;
- 5) застарілих цифрових фотоапаратів та цифрових відеокамер;
- 6) Flash-носіїв:
 - флеш-карток до мобільних телефонів та цифрових фото- й відеокамер;
 - USB-носіїв;
- 7) мережевого та комунікаційного обладнання:
 - модемів для дротових телефонних ліній;
 - ADSL-модемів;
 - мережевих комутаторів та концентраторів;
 - Wi-Fi-адаптерів;
 - Wi-Fi точок доступу;
- 8) сканерів відбитків пальців рук.

Фондова колекція музею цифрової криміналістики отримала схвальні відгуки багатьох гостей НТЦБКМК – вітчизняних і міжнародних експертів у сфері боротьби з кіберзлочинністю. Плідно використовуючи подекуди його унікальні експонати, курсанти–учасники роботи Центру поряд із вирішенням навчальних завдань мають у своєму розпорядженні інструментарій, завдяки якому наочно відпрацьовують ті методики, які використовують практичні працівники МВС України під час проведення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, експертних досліджень та експертиз.

3.3. Міжнародний аспект роботи колективу НТЦБКМК факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС.

Важливим напрямом діяльності з вирішення різноманітних проблем, у якому бере участь НТЦБКМК факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС, є налагодження постійного співробітництва зі службами МВС відповідного профілю інших країн та міжнародними урядовими та неурядовими організаціями в цій сфері.

Зауважимо, що під час зустрічей з іноземними фахівцями є можливість вирішення важливих методичних проблем у сфері боротьби з кіберзлочинністю та підготовки кадрів. Зокрема, в 2014 р. регіональним офісом ОБСЄ в Україні в рамках співпраці з Харківським національним університетом внутрішніх справ та реалізації проекту «Посилення боротьби з торгівлею людьми та кіберзлочинністю в Україні» був організований візит до Університету старшого інспектора-слідчого з кіберзлочинів служби по боротьбі з організованою злочинністю Департаменту боротьби з кіберзлочинністю Міністерства внутрішніх справ Сербії Любана Петровича. Метою візиту цього міжнародного експерта було проведення оцінки потреб у підвищенні кваліфікації та посиленні (посиленні) матеріально-технічної бази факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС. У результаті робочого візиту від Любана Петровича було отримано кваліфіковані об'єктивні оцінки рівня кваліфікації учасників роботи НТЦБКМК, оснащення його технічної бази, якості програмного забезпечення, перспективи на майбутнє щодо взаємодії з міжнародними організаціями, в т. ч. у справі підготовки кваліфікованих кадрів. Підбиваючи підсумок свого візиту, Любан Петрович акцентував увагу на тому, що міжнародні установи зацікавлені у підвищенні професійності українських правоохоронців у сфері протидії кіберзлочинності, оскільки боротьба з кіберзлочинністю – це міжнародна проблема, яка потребує об'єднання зусиль усіх цивілізованих країн.

Так, наприклад, у рамках Меморандуму про взаєморозуміння між урядом України та урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань Харківський національний університет внутрішніх справ відвідали представники Посольства США в Україні та Міжнародної програми підвищення кваліфікації для органів кримінального розслідування ІСІТАП Департаменту юстиції Сполучених Штатів Америки. Також на базі ХНУВС Американською асоціацією юристів «Ініціатива з верховенства права в Україні» (ABA ROLI Україна) проводилися тренінги для працівників слідчих та оперативних підрозділів щодо особливостей застосування комп'ютерних технологій під час розслідування кіберзлочинів. Під час зустрічі старший консультант з правоохоронних питань регіонального програмного офісу ІСІТАП Департаменту юстиції США Роберт Пікок зазначив: «Ми шукаємо можливості співпраці з вашим університетом та розвитку

факультету, який готує фахівців по боротьбі з кіберзлочинністю».

Починаючи з 2013 р., ІСІТАП посилено співпрацює з МВС України щодо впровадження в життя проектів з організації моделі навчання, яка полягає в одночасному навчанні та залученні курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ до боротьби зі злочинністю, зокрема з таким високотехнологічним її проявом, як кіберзлочинність. Упровадження такої моделі навчально-практичної підготовки має велике соціальне та практичне значення. Вже сьогодні завдяки її реалізації вдалося залучити курсантів до попередження реальних злочинів, а також здійснити результативний пошук безвісти зниклих дітей.

Розвиток цих проектів дозволить також залучити решту вузів системи МВС України, а у майбутньому і цивільних вищих навчальних закладів до позитивної практики забезпечення правопорядку під час навчання. Це є водночас як цікавим для курсантів і студентів, так і корисним для суспільства. Очевидно, що залучення курсантів, а разом з ними і викладачів до реальних процесів, які виникають у практичній діяльності правоохоронця, сприяє системному підходу до навчання та акумулює в собі кращі риси сучасної педагогіки. Все це вигідно вирізняє запропоновану модель. Зазначену модель навчально-практичної підготовки Харківський національний університет внутрішніх справ висував на здобуття Державної премії України в галузі освіти 2014 року [3].

Частими гостями факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС є не тільки керівники та працівники правоохоронних органів України, але й іноземці та представники міжнародних організацій, які займаються питаннями організації протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми, а також питаннями допомоги її жертвам.

У рамках взаємодії з Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна» Харківський національний університет внутрішніх справ займається адмініструванням «Електронної гарячої лінії» з протидії дитячій порнографії в Інтернеті», на веб-сайт якої (internetbezpeka.org.ua) від користувачів мережі Інтернет надходить інформація про факти створення та розповсюдження дитячої порнографії в Інтернеті та за його межами, про факти рекламування або пропонування послуг дитячого секс-туризму на території України, а також щодо жорстокого поводження з дітьми. Кур-

санти, які беруть участь у роботі НТЦБКМК, під керівництвом працівників ХНУВС обробляють інформацію, що надходить, та передають її до компетентних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України.

Можна стверджувати, що розвиток міжнародних контактів чим далі, тим більше стає важливим інструментом удосконалення існуючих методів роботи у сфері боротьби з кіберзлочинністю, перспективним напрямом подальшого поповнення методичної озброєності вітчизняних служб боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми.

Виходячи з досвіду роботи навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах) факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС та аналізу наведених вище методів, можна відмітити, що головним змістом його взаємодії було і є:

1) створення умов для більш успішної професіоналізації курсантів та набуття ними необхідного рівня кваліфікації, потрібної для надійного закріплення професійної мотивації вже на стадії навчання шляхом раннього безпосереднього включення в рішення деяких поточних завдань професійно-службової діяльності посиленого для учасників роботи рівня складності;

2) підготовка, особливо в особі найбільш мотивованих учасників роботи навчально-тренувального центру, достатньо кваліфікованих фахівців до ефективної участі в міжнародному співробітництві у сфері протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми.

4. Висновки та пропозиції щодо поліпшення та підвищення ефективності взаємодії вищих навчальних закладів системи МВС України з територіальними підрозділами МВС з питань протидії кіберзлочинності.

У підсумку зазначимо, що, по-перше, оскільки кіберзлочинність набуває все більших обертів, а рівень кібербезпеки, існуючий в Україні, поки що залишає бажати кращого, висококваліфіковані фахівці у сфері протидії кіберзлочинності є вкрай цінною штатною одиницею будь-якого практичного підрозділу, і саме тому наразі органам внутрішніх справ необхідні кваліфіковані кадри для організації ефективної протидії кіберзлочинцям та захисту службової інформації від несанкціонованого доступу.

По-друге, випускники факультету підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми ХНУВС затребувані та працюють у різних територіальних

практичних підрозділах системи Міністерства внутрішніх справ України, в тому числі у центральному апараті Міністерства, а саме в підрозділах: слідства; боротьби з кіберзлочинністю; експертної служби; боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми; оперативно-технічних заходів; інформаційно-аналітичного забезпечення тощо. Достатньо вагомі результати їхньої роботи наочно довели ефективність моделі навчально-практичної підготовки, що діє на факультеті, та високу якість і перспективність використання існуючих організаційних підходів до роботи з курсантами й надалі.

Водночас досвід існуючої взаємодії між вищими навчальними закладами системи МВС України з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності в уособленні факультету відповідної спрямованості доводить необхідність подальшого розвитку та вдосконалення цієї діяльності, зокрема в межах роботи навчально-тренувального центру протидії кіберзлочинності та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах), що фактично вже має доволі висококваліфікований професійний характер.

Актуальність вирішення нагальних проблем у сфері підвищення рівня інформаційної безпеки в нашій країні настійно вимагає пошуку інноваційних результативних і разом з тим ефективних рішень. Цьому може сприяти впровадження та освоєння нових форм і видів взаємодії вищих навчальних закладів з територіальними органами МВС, а також інноваційних форм і методів навчання (педагогічних технологій) генерації кадрів працівників правоохоронної сфери, здатних опановувати сучасні підходи до підвищення рівня загальної самоосвіти, спеціалізації та кваліфікації.

З метою поліпшення та подальшого підвищення ефективності взаємодії вищих навчаль-

них закладів системи МВС України з територіальними підрозділами МВС щодо протидії кіберзлочинності у майбутньому, на нашу думку, не тільки потрібне, але й можливе вдосконалення існуючої взаємодії в такого роду напрямках і формах:

1) підвищення кваліфікації колективу навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах), в тому числі за рахунок регулярного стажування у вітчизняних (в центральній і територіальних) службах боротьби з кіберзлочинністю та міжнародного обміну досвідом роботи;

2) розширення кола учасників взаємодії, її багатостороння основа (включаючи вітчизняні та міжнародні урядові й неурядові організації в цій сфері);

3) чітке визначення кола проблем, що мають бути вирішені за участю колективу навчально-тренувального центру боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору (на громадських засадах) у сфері боротьби з кіберзлочинністю; планове та поступове нарощування складності поставлених завдань;

4) розвиток міжнародного співробітництва з практичними службами боротьби з кіберзлочинністю Міністерств внутрішніх справ високорозвинених країн світу, неурядовими організаціями з надання допомоги жертвам торгівлі людьми (в т. ч. у сфері сексуальної експлуатації); налагодження регулярного обміну досвідом практичної спрямованості навчання майбутніх фахівців по боротьбі з кіберзлочинністю та торгівлею людьми із закордонними навчальними закладами аналогічного профілю підготовки, включаючи стажування та обмін кадрами викладачів і курсантів (студентів).

Список використаних джерел

1. Навчально-тренувальний центр боротьби з кіберзлочинністю та моніторингу кіберпростору на громадських засадах : [сайт] / Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т підготовки фахівців для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cybercop.in.ua>.

2. Про стан виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із розповсюдженням протиправного контенту в національному сегменті мережі Інтернет : рішення розшир. наради керівництва МВС України від 28.02.2013 № 3509/Рт. – 2 с. – Служб. док.

3. Про підтримку кандидатів на здобуття Державної премії України в галузі освіти 2014 року¹ : лист Міжнар. програми підвищення кваліфікації для органів кримінал. розслідування (ІСІТАР) М-ва юстиції США міністру освіти і науки України та ректору Харків. нац. ун-ту внутр. справ від 22 квіт. 2014 р. – 2 с. – Служб. док.

¹ У листі підтримано проект з організації моделі навчання, яка полягає в одночасному навчанні та залученні курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ до реальних процесів, які виникають у практичній діяльності правоохоронця, зокрема в боротьбі з кіберзлочинністю.

4. Угода про спільну діяльність [між Управлінням боротьби з кіберзлочинністю МВС України, Управлінням кримінальної міліції у справах дітей МВС України та Харківським національним університетом внутрішніх справ] : від 20 листоп. 2013 р. – 2 с. – Служб. док.

5. Law Enforcement Training Strategy : Project area specific strategies : Draft version, 5 Aug. 2014 [Електронний ресурс] / Prepared under the GLACY project // Council of Europe : [сайт] / Directorate General Human Rights and Rule of Law. – Р. 67. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/GLACY/Reports/2688_4_4_LEA_Training_Strategy_report_v4_PUBLIC.pdf. – Рішення про включення Харків. нац. ун-ту внутр. справ до Стратегії Ради Європи «Підготовка правоохоронних органів» в частині навчання фахівців з протидії кіберзлочинності в Україні (серпень 2014 р.).

6. Харківський національний університет внутрішніх справ : [сайт] / Харків. нац. ун-т внутр. справ, Інформац.-техн. від. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univd.ua>.

7. Харківський національний університет внутрішніх справ / за заг. ред. С. М. Гусарова. – Харків : [б.в.], 2015. – 352 с. : іл.

Надійшла до редколегії 13.05.2015

МАРКОВ В. В. ФОРМЫ И МЕТОДЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ СИСТЕМЫ МВД УКРАИНЫ С ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ МВД В ВОПРОСАХ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ РАБОТЫ УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОГО ЦЕНТРА БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ И МОНИТОРИНГА КИБЕРПРОСТРАНСТВА ХНУВД)

При анализе форм и методов взаимодействия высших учебных заведений системы МВД Украины с территориальными подразделениями МВД в по вопросам противодействия киберпреступности предоставлена общая характеристика Харьковского национального университета внутренних дел, факультета подготовки специалистов для подразделений борьбы с киберпреступностью и торговлей людьми ХНУВД и учебно-тренировочного центра борьбы с киберпреступностью и мониторинга киберпространства (на общественных началах). Детально описан международный аспект деятельности центра. Внесены предложения с целью улучшения и повышения эффективности рассматриваемого взаимодействия.

Ключевые слова: *высшие учебные заведения, Министерство внутренних дел, территориальные подразделения, методы взаимодействия, борьба с киберпреступностью, мониторинг киберпространства, учебно-тренировочный центр, Харьковский национальный университет внутренних дел.*

MARKOV V. V. FORMS AND METHODS OF INTERACTION BETWEEN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE AND REGIONAL DIVISIONS OF THE MIA IN THE FIELD OF CYBERCRIME COMBATING (BY THE EXAMPLE OF THE WORK OF CYBERCRIME COMBATING AND CYBERSPACE MONITORING TRAINING CENTER OF KHNUA)

The article deals with the analysis of forms and methods of interaction between higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and regional divisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the field of combating cybercrime. The author outlines the work of Kharkiv National University of Internal Affairs, the Faculty of Training Specialists in Combating Cybercrime and Human Trafficking of KhNUA and Cybercrime Combating and Cyberspace Monitoring Training Center founded there on the voluntary basis. The role of action-oriented training at the Faculty of Training Specialists in Combating Cybercrime and Human Trafficking is emphasized; the training is aimed at the development of knowledge and skills necessary for future law enforcement officers to fulfill their duty assignments.

The article provides extensive coverage of the work of Cybercrime Combating and Cyberspace Monitoring Training Center, the forms of its interaction with regional divisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the center's international activity.

The conclusions are drawn and proposals are forwarded as to the improvement of methods and forms of interaction between higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and regional divisions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in order to raise effectiveness of cybercrime counteraction.

Keywords: *higher educational institutions, Ministry of Internal Affairs, regional divisions, methods of interaction, cybercrime combating, cyberspace monitoring, Kharkiv National University of Internal Affairs.*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.114.5

О. В. ВОЛОШЕНЮК,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВА ІНТУЇЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Досліджено наукові підходи до розуміння інтуїції та доцільності використання інтуїтивного знання у професійній діяльності. Систематизовано переваги використання правової інтуїції в роботі органів внутрішніх справ та суду. Зроблено висновок, що правова інтуїція є важливою складовою професійної правосвідомості, вона є проявом професійної кмітливості та гнучкості мислення осіб, які застосовують право.

Ключові слова: правосвідомість, правова психологія, інтуїція, правозастосування, органи внутрішніх справ.

Volosheniuk, O.V. (2015), "Legal intuition as an element of professional legal awareness" ["Pravova intuitsiia yak element profesiinoi pravovidomosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 15–20.

Постановка проблеми. Серед юридичних явищ, які в сукупності і взаємодії утворюють правову систему суспільства, надають їй рис завершеності й самобутності, чи не найскладнішим об'єктом наукового пізнання є правосвідомість. Розкриття її природи вимагає не лише знання закономірностей розвитку права в цілому та його окремих елементів, але й потребує проникнення у глибини людської психології, опанування механізмами відображення юридичної дійсності в індивідуальній і колективній свідомості. Досить важко при цьому врахувати увесь комплекс процесів мислення і внутрішнього реагування, повний набір уявлень, умовиводів, почуттів, емоцій, стереотипів, переживань, поведінкових реакцій, інших раціональних та ірраціональних компонентів людської психіки, що задіяні в процесі формування правосвідомості. Втім, оскільки представники теорії права (як і будь-якої іншої науки) прагнуть створити чітку, не перенасичену надмірними подробицями систему категорій і понять, вони вимушені абстрагуватися від певних проявів і окремих елементів досліджуваних явищ. Таким чином, юриспруденція отримує більш-менш придатний інструментарій, який дозволяє вирішувати поточні теоретичні і практичні проблеми, але водночас це призводить до дещо спрощеного розуміння окремих елементів правової реальності. Зокрема, це стосується і правосвідомості, при дослідженні

якої досить часто ігноруються підсвідомі явища, до яких слід віднести і правову інтуїцію.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що у переважній більшості випадків при дослідженні правосвідомості науковці акцентують увагу на її раціональних компонентах. Щоправда, представники історичної школи права (Ф. Савіньї, Г. Пухта та ін.) у своїх теоретичних побудовах використовують поняття «народний дух», що об'єктивно не підлягає раціоналізації, а Л. Й. Петражицький будує свою теорію на категорії «правові емоції», які являють собою «імпульси з вищим ореолом та авторитетом, що виходять немов з невідомого, відмінного від нашого повсякденного «я» таємничого джерела» [1, с. 34], однак це є скоріше винятком, ніж правилом. Зазвичай, характеризуючи структурні елементи правосвідомості, вітчизняні та зарубіжні вчені або взагалі не згадують про інтуїцію, або ж просто включають її у перелік компонентів правосвідомості, не розкриваючи її природу. Лише в останні роки з'являються публікації (Г. Ф. Алієвої, В. С. Бредневої, Ю. Ю. Калиновського, А. В. Хворостянкіної та ін.), присвячені вказаному феномену. Таким чином, виникає об'єктивна потреба у теоретико-правовому дослідженні правової інтуїції як прихованого, але важливого елемента правової свідомості.

Метою статті є розкриття природи правової інтуїції як складової професійної правосвідомості, встановлення ролі і місця інтуїтивного

знання у правозастосовній діяльності (на прикладі діяльності працівників слідства та суду).

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід визначитися з поняттям інтуїції. Енциклопедичний словник вказує, що інтуїція (від лат. *intueri* – пильно, уважно дивитися) – це здатність [миттєвого чуттєвого] осягнення істини шляхом безпосереднього її розуміння без обґрунтування за допомогою доказу; суб'єктивна здатність виходити за межі досвіду, шляхом мисленого схоплення або узагальнення в образній формі непізнаних зв'язків, закономірностей [2, с. 454]. Рисами інтуїції є підсвідомість, несподіваність, швидкість реагування, неможливість виокремлення етапів розумової діяльності, що дозволяє охарактеризувати її як інсайт (з англ. *insight* – осяяння). Інсайт як психологічний феномен являє собою раптове цілісне, системне розуміння сутності питання, коли з розрізнених, фрагментарних гносеологічних одиниць змістоконструювання ідеальних моделей реального об'єкта складається комплексне бачення проблеми [3, с. 97]. Інтуїція (інсайт) може виявлятися у: 1) миттєвому віднайденні оптимального вирішення завдання, яке тривалий час не піддавалось логічним зусиллям; 2) майже неусвідомленому, але своєчасному уникненні людиною небезпеки; 3) швидкому і правильному передбаченні поведінки окремих людей; 4) вгадуванні чуттям майбутніх дій суб'єктів на основі ледь помітних ознак тощо [4, с. 78].

Щодо розуміння джерела та механізму виникнення інтуїтивного знання існують розбіжні позиції. Деякі автори та наукові школи сприймають інтуїцію як прояв біологічного інстинкту, форму чуттєвого пізнання, вроджені ідеї, «вище осяяння», надлюдське явище. Приміром, у більшості релігійних систем Сходу інтуїцію вважають виявленням вищого знання, якістю, даною «зверху» надприродними силами. Водночас існує значна група науковців, які пов'язують інтуїцію з попередньою розумовою діяльністю, життєвим та професійним досвідом. Так, деякі дослідники визначають такі загальні риси інтуїтивного знання: безпосередність інтуїтивного розуміння, тобто відсутність первинних умовиводів; незалежність від доказів і висновків; віра в істинність висновків (які ґрунтуються на підсвідомих моментах); *значущість попередніх знань і досвіду* (виділено нами. – О. В.) [5, с. 9]. Зокрема, О. А. Івакін досить образно зазначає, що «інтуїція – це за своєю яскравістю та несподіваністю подібна до блискавки здатність побачити та усвідомити

щось, раніше ще ніким не бачене та не усвідомлене. І ця унікальна здатність народжується саме з міцного сплаву високорозвинених чуттєвої та раціональної форм пізнання» [6, с. 147]. Розумові операції в результаті багаторазового повторення набувають властивості скорочуватися, згортатися, автоматизуватися, причому така властивість іноді «вислизає» від самоспостереження. На цій основі і виробляється інтуїція [4, с. 77]. Таке розуміння інтуїції було започатковане ще у XVII ст. Так, Г. Лейбніц розглядає інтуїтивне знання як результат тривалої попередньої пізнавальної діяльності, а на думку Б. Спінози, інтуїція являє собою вищий прояв раціональних здібностей людини, своєрідний прискорений умовивід, виражений в особливій формі, що відображає необхідну нам інформацію про сам предмет дослідження [7, с. 103–104].

Інтуїція відіграє важливу роль у будь-якій професійній діяльності. Д. Пойа вказує, що з інтуїції завжди починається орієнтування при зустрічі з новою ситуацією, навіть коли йдеться про таку доказову науку, як математика. «Результат творчої роботи математика – доказове міркування, доказ, однак доказ відкривають за допомогою правдоподібних міркувань, за допомогою здогадки... Нам слід вчити і доводити, і здогадуватися» [8, с. 119]. Розглядаючи гносеологічні основи лікарської інтуїції, І. М. Осипов та П. В. Копнін зазначають: «Інтуїтивний діагноз полягає в тому, що лікар, маючи великий клінічний досвід і добру спостережливість, з одного погляду помічає весь комплекс симптомів, іноді стертих, ледь помітних» [9, с. 97]. Що стосується використання інтуїтивного знання в юридичній діяльності, то, за словами професора Б. Хорвата, інтуїція у справжнього юриста «увійшла в кров», це юридична логіка високої культури, поглиблена до підсвідомого рефлексу [10, с. 127].

Втім, у юридичній науці питання використання інтуїції в процесі прийняття юридично значущих рішень викликає неоднозначну реакцію. Ще у 1958 р. О. Р. Ратінов опублікував статтю «Про слідчу інтуїцію», в якій він охарактеризував останню як основу на досвіді і знаннях здатність безпосереднього вирішення слідчих завдань при обмежених вихідних даних. Автор також вказав, що інтуїтивні уявлення близькі до припущення. Різниця між ними полягає не в мірі доказовості – і те й інше носять імовірний характер, – а в тому, що припущення є результатом логічної діяльності, продуктом свідомих розумових побудов, у той

час як інтуїція являє собою неусвідомлене осягнення окремого положення, яке не виведене логічним шляхом. На переконання науковця, слідчий не повинен відкидати інтуїтивний шлях отримання доказів. Завдання полягає у тому, щоб слідчий осмислив свої інтуїтивні враження, усвідомив ті ознаки, за якими доказ переконує або вселяє сумнів, і, відшукавши нові докази, встановив правильність або помилковість того, що підказала інтуїція. Незважаючи на те, що О. Р. Ратінов підкреслив, що інтуїція відіграє в розслідуванні лише допоміжну роль і не має ніякого процесуального значення, з різкою критикою цієї статті виступив М. С. Строгович. На його думку, інтуїція – це шлях до омани, до підміни логічних аргументів фантазуванням. Не факти повинні відповідати побудованій за допомогою інтуїції «моделі розслідуваної події», що є не чим іншим, як версією, а версія повинна відповідати фактам. Якщо інтуїція не має процесуального значення, то і не варто процесуальну діяльність ускладнювати, затемнювати тим, що процесуального значення не має, але що здатне внести у виконання слідчим, прокурором, суддями своїх завдань елемент невизначеності, генералізувати неусвідомлені спонукання і враження, бо нічого, крім збільшення судових помилок, від цього не вийде [8, с. 115–116].

Слід зазначити, що ця дискусія, у різних варіаціях, точиться в юридичній науці й понині. Існують як відверті прибічники, так і суворі противники використання інтуїції в діяльності слідчих, суддів, працівників інших правоохоронних органів. Кожна зі сторін має свої аргументи, примирення яких, на нашу думку, малоймовірно внаслідок наявності принципових розходжень у вихідних світоглядних позиціях опонентів. Відкидають інтуїцію як інструмент професійної юридичної діяльності, як правило, представники традиційного позитивістського підходу, для яких на першому місці стоїть суворе дотримання букви закону. У цьому випадку, приміром, судова аргументація зводиться до суто формального, логіко-дедуктивного умовиводу (формального силігізму), а застосування норми перетворюється на автоматичну операцію підведення фактів під офіційно встановлені юридичні приписи. На противагу цьому, представники різних напрямів соціологічної юриспруденції (школи вільного права, правового прагматизму, правового реалізму) принципово по-іншому розставляють акценти. Суддя у процесі своєї діяльності в першу чергу має захистити базові соціальні цінності, досяг-

ти довгострокового соціально виправданого результату. При такому підході суддя швидше за все на основі «відчуття» права робить певний висновок і лише потім знаходить його обґрунтування, ніж доходить такого висновку шляхом побудови ланцюжка логічних силігізмів. І в цьому випадку інтуїція відіграє досить помітне місце в діяльності судді. Так, наприклад, згідно з позицією представників німецького руху вільного права, у процесі ухвалення рішень важливу роль відіграє правова інтуїція і відчуття справедливості (*Rechtsgefühl*) та розуміння цінностей, що превалюють у суспільстві (*Wertfühlen*) [11, с. 9–10]. Американський суддя Б. Кардозо, аналізуючи різноманітні фактори, що стосуються розсуду судді у справах, де існує конфлікт цінностей, говорив: «Він (суддівський розсуд) буде формуватися досвідом його життя, його розумінням панівних канонів справедливості і моралі, його вивченням суспільних наук, а іноді в кінцевому рахунку його інтуїцією, його здогадками» [12, р. 26]. Теоретики правового прагматизму рекомендують суддям під час розгляду справи дотримуватися певної процедури: проаналізувати й ідентифікувати конкуруючі інтереси, цінності і форми поведінки, представлені в даній судовій справі, і вибрати відповідну суспільну мету, зваживши та зрівнявши ціннісні характеристики інтересів і претензій; розглянути варіанти альтернативних підходів до вирішення правового конфлікту; зважити ймовірні наслідки застосування кожного з підходів, обміркувати їхні можливі результати і значення не тільки для сторін, зайнятих у судовому процесі, але й для інших людей, котрі стикаються зі схожими правовими проблемами; обрати рішення, що забезпечить найбільш тривалий результат у процесі застосування закону. При цьому суддя має звернутися до здорового глузду, емпатії, аналогії, прецеденту, звичаю, пам'яті, життєвого досвіду, інтуїції [13, с. 54–55].

На нашу думку, не слід недооцінювати можливості використання інтуїції, інтуїтивного знання в діяльності правоохоронних органів України. В одному зі своїх виступів І. Л. Самсін зазначив, що однією з умов забезпечення високого професійного рівня правосуддя в Україні є перехід від інтуїтивного до раціонального тлумачення актів законодавства [14]. Очевидно, голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів України мав тут на увазі необхідність підвищення професійного рівня суддів, покращення їх уміння системно інтерпретувати законодавчі приписи та ефективно застосовувати

напрацьовані юридичною теорією і практикою прийоми і способи професійного тлумачення норм права, а не повну відмову від інтуїції як елементу професійної правосвідомості. До того ж в Україні, правова система якої належить до романо-германського типу, інтуїтивне тлумачення актів законодавства ніколи не визнавалося пріоритетним.

Вважаємо, що можна виокремити кілька переваг використання правової інтуїції в роботі органів розслідування, суду та інших суб'єктів правоохоронної діяльності.

По-перше, правова інтуїція є проявом гнучкості мислення особи, наділеної владними повноваженнями, вона дозволяє уникати схематичного та стереотипного сприйняття складних життєвих ситуацій. Попри наявність стандартизованих процедур прийняття правозастосовних рішень, кожне з них є унікальним та не піддається абсолютній алгоритмізації, оскільки відображає об'єктивні особливості кожної справи та суб'єктивне розуміння компетентною особою всіх її обставин. Зокрема, А. В. Чопенко вірно вказує на те, що інертність мислення, коли оцінюється не існуюча на даний момент ситуація, а аналогічна, яка мала місце раніше, призводить до прийняття упереджених управлінських рішень [15, с. 417], що суттєво знижує їх ефективність. Професійна правосвідомість має бути динамічною, забезпечувати швидку пристосовуваність її носія до реальної обстановки.

По-друге, правова інтуїція відіграє важливу роль в умовах браку часу, коли в інтересах справи необхідно миттєво прийняти рішення, вибудувати стратегію і тактику розслідування, зосередитись на найбільш реальних версіях скоєного правопорушення. Це дозволяє не втратити ініціативу в розкритті всіх обставин злочину, дає змогу йти на крок попереду суб'єктів скоєння правопорушення, які намагаються уникнути юридичної відповідальності. Породжені професійним чуттям, інтуїтивні підказки звільняють слідчого від проведення марної роботи і скорочують час розслідування, дозволяють більш ефективно проводити певні слідчі дії. Скажімо, під час проведення обшуку інтуїція може підказати слідчому, де шукати певну річ або документ, що можливо завдяки поєднанню спостережливості, наявних результатів іншої пошукової діяльності, відчуття психологічного стану підозрюваного, його реакції на дії працівника органів внутрішніх справ тощо.

По-третє, правова інтуїція сприяє прийняттю рішень в умовах як недостатньої, так і надлишкової інформації. У першому випадку вона

дає необхідний поштовх для виявлення втраченої чи прихованої ланки, що надасть змогу відновити повну картину події, у другому – дозволяє зробити правильний вибір серед великої кількості суперечливих даних, які здатні спрямувати розслідування злочину або розгляд судової справи у різних, часом протилежних напрямках. Як зазначає А. Тамаш, у судовій діяльності випадковий епізод може стати суттєвим, а той, що вважався істотним, може скоротитися до епізоду. В даному випадку випадкове або несуттєве явище можуть допомогти судді в осягненні сутності справи асоціативним чи іншим шляхом [10, с. 124].

Безумовно, правова інтуїція, втім, як і інші психологічні компоненти професійної правосвідомості, не може бути покладена в основу рішення у конкретній справі. Їх роль у правозастосовному процесі полягає в тому, що вони збагачують можливість наближення до об'єктивної істини, дозволяють формулювати іноді вельми цінні здогадки та версії, допомагають виявити більш надійні джерела і шляхи збирання доказів. Судді та працівники органів внутрішніх справ використовують інтуїцію як орієнтир, здатний наводити на важливу думку. Інтуїція може допомогти і тоді, коли бракує спеціальних знань, а відповідний варіант дій підказується підсумованим досвідом, накопиченим в інших сферах практики [16, с. 65]. Однак інтуїтивні здогадки, не підтверджені реальними фактами, не можуть служити підставою для прийняття юридично значущих рішень, які мають бути мотивованими, бездоганно обґрунтованими й достовірними. Тому в процесі доказування інтуїтивне знання має бути перетворене в логічно та фактично аргументоване, достовірне знання. Реалізація права у будь-якому випадку передбачає обов'язок суб'єктів правозастосовної діяльності висвітлювати фактичні підстави і мотиви прийнятого рішення. Слідчий, суддя зобов'язані продемонструвати, яким чином було визначено суть юридично значущих явищ і як вони пов'язані з відповідним рішенням. Рішення необхідно мотивувати взаємозв'язками, поєднаними в логічну систему таким чином, щоб не лише для суб'єкта правозастосування і для іншого юриста, а й взагалі для будь-якої особи була зрозуміла логіка рішення [10, с. 124]. Таким чином, інтуїція не виключає, а припускає свідоме дискурсивне мислення, здатне розгорнути гіпотезу в системі доказів, виявити її фактичні підстави, пояснити процес її формування і зрештою встановити її правильність або помилковість [17, с. 164].

Підсумовуючи, слід зазначити, що інтуїція – це невід’ємний елемент психіки людини, що має не лише побутове значення, але й знаходить свій прояв у багатьох сферах фахової діяльності. Правова інтуїція є важливою складовою професійної правосвідомості, яка, попри її прихований, підсвідомий характер, являє собою не містичне «осаяння», ніяк не пов’язане з об’єктивною реальністю, а має безпосередній зв’язок з юридичною практикою. Хоча механізм формування інтуїтивного знання остаточно не встановлений, не викликає сумнівів той факт, що його виникнення пов’язане з результатами попередньої роботи, професійним і життєвим досвідом суб’єкта правозастосування. Кожен професіонал має значний запас знань, життєвих спостережень, способів вирі-

шення різних нестандартних ситуацій, які знаходяться у певних асоціативних взаємозв’язках та в необхідний момент створюють передумови для виникнення інтуїтивних здогадів і раптових підказок. У процесі подальшої перевірки отримані таким чином припущення підтверджуються або спростовуються, і хоча не мають жодного процесуального значення, вони дозволяють оптимізувати зусилля суб’єкта правозастосовної діяльності у процесі розгляду складних справ, оперативно реагувати на зміну обставин та приймати своєчасні рішення. Добре розвинена правова інтуїція є проявом професійної кмітливості та гнучкості мислення осіб, які застосовують право, у тому числі у сфері правоохоронної діяльності.

Список використаних джерел

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности : в 2 т. / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Екатерин. печат. дело, 1909. – Т. 1. – 318 с.
2. Большой энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. – СПб. : Норинт, 2004. – 1456 с.
3. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія / Ю. Ю. Калиновський // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – 2010. – № 5. – С. 92–100.
4. Основи загальної та юридичної психології : курс лекцій / Н. Р. Бобченко, В. П. Бойко, І. В. Жолнович, І. І. Когутич ; за ред. В. Т. Нора. – Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 224 с.
5. Алиева Г. Ф. Интуиция в философии и правовой практике: к истории вопроса [Электронный ресурс] / Г. Ф. Алиева // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Юридические науки. – 2012. – № 3 (10). – С. 9–12. – Режим доступа: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media75728/02_alieva.pdf.
6. Ивакин А. А. Диалектическая философия / А. А. Ивакин. – Одесса : Феникс, 2007. – 440 с.
7. Шевців М. Філософсько-правове розуміння категорії інтуїції філософами XVII століття / М. Шевців // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 782. – С. 102–105.
8. Белкин Р. С. Криминалистика : проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1988. – 304 с.
9. Осипов И. Н. Основные вопросы теории диагноза / И. Н. Осипов, П. В. Копнин. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1962. – 190 с.
10. Тамаш А. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения / Андраш Тамаш. – М. : Юрид. лит., 1980. – 142 с.
11. Хворостянкіна А. В. Цінності в юридичній аргументації: особливості використання / А. В. Хворостянкіна // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2013. – Т. 144–145. – С. 8–12.
12. Selected Writings of Benjamin Nathan Cardozo / ed. by Margaret E. Hall. – New York : Fallon Law Book Co, 1947. – 456 p.
13. Кравченко С. С. Концептуальні принципи правового прагматизму в американській філософії права / С. С. Кравченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24, № 2. – С. 50–56.
14. Ігор Самсін: «Перехід від інтуїтивного до раціонального тлумачення актів законодавства як умова забезпечення високого професійного рівня правосуддя» [Електронний ресурс] // Вища кваліфікаційна комісія суддів України : [офіц. сайт]. – Режим доступа: <http://www.vkksu.gov.ua/ua/news/igor-samsin-perehid-vid-intuitivnogo-do-ratsionalnogo-tlumachennya-aktiv-zakonodavstva-yak-umova-zabezpechennya-visokogo-profesijnogo-rivnya-pravosuddya/>. – Назва з екрана.
15. Чопенко А. В. Вплив суб’єктивних чинників на прийняття управлінських рішень / А. В. Чопенко // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 3. – С. 414–419.
16. Комиссаров К. И. Творческий характер судебной деятельности / К. И. Комиссаров // Правоведение. – 1976. – № 3. – С. 60–67.
17. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.

Надійшла до редколегії 18.05.2015

ВОЛОШЕНЮК А. В. ПРАВОВАЯ ИНТУИЦИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Исследованы научные подходы к пониманию интуиции и целесообразности использования интуитивного знания в профессиональной деятельности. Систематизированы преимущества использования правовой интуиции в работе органов внутренних дел и суда. Сделан вывод, что правовая интуиция является важной составляющей профессионального правосознания, она является проявлением профессиональной смекалки и гибкости мышления лиц, применяющих право.

Ключевые слова: правосознание, правовая психология, интуиция, правоприменение, органы внутренних дел.

VOLOSHENIUK O. V. LEGAL INTUITION AS AN ELEMENT OF PROFESSIONAL LEGAL AWARENESS

The object of the study is legal awareness. The subject of the research is legal intuition as an element of professional legal awareness.

The article's objective is to reveal the nature of legal intuition as part of professional legal awareness; to establish the role and place of intuitive knowledge in legal enforcement activities (by the example of the activity of investigation and court employees).

The need for achieving the objective of the study has led to the use of formal and logical, systematic, critical and comparative and legal methods of cognition.

The relevance of the topic is the fact that in terms of rejecting the positivist dogma there is an objective need for theoretical and legal research of legal intuition as a hidden but important element of legal awareness.

Scientific approaches to understanding intuition and the feasibility of using intuitive knowledge in professional activities are studied in the article. Advantages of using legal intuition in the work of internal affairs agencies and courts are systematized. It is proved that the emergence of intuitive knowledge is related to the results of previous work, professional and life experience of the subject of legal enforcement. It is concluded that the legal intuition is an important part of professional legal awareness, it is a manifestation of the professional intelligence and flexibility of people thinking who apply the law.

The practical significance of the work lies in the fact that grounded positions and conclusions deepen scientific knowledge about the phenomenon of legal awareness in general and legal intuition as its integral component. Obtained results can be used in teaching the theory of state and law and to solve practical problems related to the application process of the law norms.

Keywords: legal awareness, legal psychology, intuition, legal enforcement, internal affairs agencies.

УДК 94(477.43).084«1921–1929»

О. М. ГОЛОВКО,

*доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, професор,
проректор Харківського національного університету внутрішніх справ;*

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

БОРЬБА МИЛИЦИИ С САМОГОНОВАРИННИЕМ В УСРР У РОКИ НЕПУ (1921–1929 РР.)

Розглянуто основні аспекти боротьби міліції з самогонварінням і пияцтвом в Українській СРР в період нової економічної політики, проаналізовано причини цього явища, його рівень, форми та методи боротьби з ним та їх ефективність.

Ключові слова: міліція, самогонваріння, пияцтво, нова економічна політика, злочинність.

Golovko, O.M. and Grechenko, V.A. (2015), "Fight of militia against hooch making in Ukrainian SSR during the period of a new economic policy (1921–1929)" ["Borotba militsii z samohonovarinniam v USRR u roky nepu (1921–1929 rr.)"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 20–29.

Боротьба з самогонварінням має давню історію. Одна з найцікавіших її сторінок – доба непу, пов'язана зі значною трансформацією радянського суспільства та існуванням, хоча багато в чому формальним, «сухого закону». Цій проблемі присвятили свою увагу в наукових дослідженнях історики В. М. Алтуєв [1], І. В. Іщенко [2], О. К. Міхеєва [3], О. В. Чернуха [4], М. П. Олійник [5], які в контексті аналізу регіональних проблем історії України доби непу вивчали і питання, пов'язані з пияцтвом і самогонварінням. Проте комплексно ця проблема ще не досліджувалася. Тому, враховуючи актуальність і масштабність проблеми, її недостатнє вивчення, в нашій статті ми проаналізуємо соціально-економічні причини та рівень самогонваріння в роки непу в радянській Україні, дослідимо форми, методи та ефективність боротьби міліції з ним у цей період.

В умовах нової економічної політики, як вірно зазначає Г. Т. Камалова, в діяльності міліції на цьому напрямі явно простежуються два етапи. Перший етап охоплює 1921–1925 рр., коли боротьба з самогонварінням проходила в умовах дії «сухого закону», тобто заборони продажу горілки. На другому етапі – з 1925 по 1928 рр. – було дозволено продаж горілки, і боротьба з незаконним самогонварінням йшла перервами (наприклад, у 1927 р. вона була призупинена, а в 1928 р. – відновлена) [6, с. 10].

Відступ від «сухого закону» в ці роки відбувався так: 30 грудня 1921 р. було видано постанову РНК УСРР «Про продаж виноградних вин» [7], чим було покладено початок відновленню виноробного господарства. Постановою ВУЦВК про акциз з коньяку та горілочаних виробів від 3 січня 1923 р. було дозволено виробництво і продаж легких наливки, пива та вина [8]. Далі – постанова РНК УСРР від 9 березня 1923 р. «Про дозвіл вироблювати і провадити продаж населенню вин, що містять в собі алкоголю до 20 градусів» [9].

За ініціативою Л. Д. Троцького ЦВК СРСР прийняв постанову, що дозволяла виробництво пива для збуту населенню. І з'являються: «Степняка Разін», «Червона Баварія», «Жовтневе». Відтак, 26 серпня 1923 р. ЦВК і РНК СРСР видали спільну постанову про відновлення виробництва і торгівлі спиртними напоями. (Фактично набула чинності з 1 січня 1924 р.). Причина – країні знадобилися гроші для здійснення економічних проектів. Для того 3 грудня 1924 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР про дозвіл на території РРФСР та інших союзних республік виробництва і продажу наливки, настоянок

і етилового спирту міцністю не більше 30 градусів. Народ прозвав 30-градусну горілку «риковка» – на честь тодішнього голови РНК СРСР О. І. Рикова.

Причини ухвалення закону 1921 р., а також швидкого поширення пияцтва до кінця 1920-х рр. лежали, передусім, в економічних і соціально-політичних змінах, що сталися в країні. Переоцінка основ торгової політики, що почалася після введення непу, призвела до відтоку державних доходів за рахунок нерегламентованого виробництва і продажу спиртного. Вже на початку 1920-х рр. фактом стала монополізація пивних у руках непманів. Гонитва за вигодою неминуче підштовхувала їх до дій, які йшли урозріз із чинним законодавством. Посилилося проникнення приватника у сферу виноробства, як і в інші галузі харчової промисловості, що обіцяли швидкий обіг засобів, що вкладалися. Висока, через низку обставин, вартість промислових виробів, що надходили на ринок, і низькі ціни на хліб («ножиці цін») змушували дрібних виробників удаватися до переробки хліба на самогон. Маса приватних посередників, які заповнили міста після введення «вільної торгівлі», у більшості своїй неврахованих, сприяла доставці самогону у винні крамниці.

Причиною розвитку пияцтва в умовах 1920-х р. можна назвати також, по-перше, розширення продажу пива і громадських функцій тодішніх пивних. Дорожнеча видовищ, їх незвичність для багатьох клубів, які заповнювалися в основному молоддю, побутові стереотипи, сприйняті від дореволюційної епохи, зробили пивну не лише приміщенням для споживання спиртного, але й по суті найбільш доступним місцем спілкування. Поліпшення матеріального становища і поява у зв'язку з цим значного вільного часу зміцнили цю ситуацію. По-друге, розвитку пияцтва сприяла житлова криза, яка стала гостро відчуватися в містах на початку 20-х рр. і дала поштовх подальшому розвитку різних форм гуртожитків. Заповнювали їх, в основному, особи, котрі прибули з села і знаходилися в полоні старих традицій і, природно, некритично сприймали подібного роду «побутову спадщину» в містах. Гуртожитки об'єднували робітників передусім на ґрунті побуту, а саме тут найповільніше долалися відсталі погляди і звички.

Усе це в сукупності й актуалізувало боротьбу міліції з самогонварінням. Тільки за перше півріччя 1921 р. міліцією Катеринославської губернії було викрито 353 випадки самогонваріння [10, с. 92].

У наказі по Харківській губміліції від 28 лютого 1921 р. визнавалося, що самогоноваріння як у самому місті, так і в повітах невпинно зростає. Зазначалося, що міліція і народні суди припустилися суттєвих помилок у боротьбі з цим злом, занадто лояльно ставлячись до виробників і розповсюджувачів «зеленого змія». Начальникам міліції та розшуку наполегливо рекомендувалося, якщо затримані особи вже неодноразово притягувалися до відповідальності за виготовлення і продаж самогону, зазначати це у протоколах. Таким чином, народні суди отримували підставу для винесення більш серйозного покарання для порушників. Справи найбільш систематичних із них треба було передавати на розгляд ревтрибуналів [4, с. 74].

Керівництво міліції почало вимагати від своїх підлеглих активізувати боротьбу з пияцтвом та самогоноварінням. Міліціонери повинні були затримувати громадян у стані алкогольного сп'яніння, а власників закладів, де вони перебували у такому стані, притягати до адміністративної відповідальності. І хоча міліцією, наприклад Донецької губернії, було взято під нагляд навіть підприємства, де виготовляли одеколони, і за вживання та виготовлення спиртних напоїв погрожували виселенням, конфіскацією майна і навіть розстрілом, кількість зареєстрованих випадків самогоноваріння невпинно зростала протягом 1921–1925 рр. Завдяки активним діям міліції та карного розшуку на цьому етапі вдалося тільки уповільнити темпи росту вказаного виду злочинів – у 1922 р. темп росту становив 338 %, у 1923 – 293 %, у 1924 – 58 % [3, с. 67].

Дієвою формою сприяння свідомого населення органам міліції в боротьбі з незаконним винокурінням були повідомлення про осередки пияцтва, адреси самогонників через газету. Наприклад, у Катеринославській губернській газеті «Звезда» від 28 листопада 1923 р. було вміщено замітку під назвою «Міліція, перевір!», в якій робітники повідомляли місця виготовлення самогону [11].

Для виявлення осередків самогоноваріння створювалися спеціальні загони міліції. Так, протягом січня 1923 р. у повітах Харківської губернії самогонників виявляли міліцейські загони, до складу яких входило 80 осіб (4 начальники міліції, 18 піших та 58 кінних міліціонерів) [12].

Робота міліції в цій сфері з вересня 1922 р. по вересень 1923 р. характеризується такими цифрами: зроблено обшуків – 43 418, виявлено вогнищ самогоноваріння – 26 484, відібрано

апаратів – 33 274, відібрано самогону – 10 802. Кількість складених протоколів – 56 486 [13].

Міліція боролася не тільки проти самогоноваріння, але і з його безпосереднім наслідком – пияцтвом. У 1927 р. на душу населення України припадало 2,3 літра горілки, 2,6 літра пива, 0,54 літра вина. У 1927 р. міліція затримала в столиці України 12 299 п'яних, які хуліганили на вулицях або в громадських місцях. Карети швидкої допомоги в 1927 р. в м. Харкові надали допомогу 340 особам, які були в п'яному стані; з них 146 чоловіків і 38 жінок знаходилися в стані важкого сп'яніння, 129 чоловіків і 29 жінок мали травми і поранення, які вони отримали в стані сп'яніння, 9 чоловіків і 7 жінок закінчили своє життя в п'яному стані.

Те, що в Україні в ці роки зростає пияцтво, – явище очевидне. Вживання горілки в Україні з 1,5 мільйона літрів у 1924 р. зросло до 89,5 мільйона літрів у 1928 р. У бюджеті донецького робітника витрати на спиртні напої з 0,2 % в 1922 р. зросли до 4 % у 1927 р. Так, у Донбасі серед шахтарів, які більше усіх витрачають на спиртні напої, найбільше прогулів з неповажних причин. У 1927 р. на одного робітника припадав 31 день прогулів. Обстеження, проведені в 1927 р. лікарями Гальперінім та Ісаєвим, показали, що 30 % усіх венеричних хворих отримали цю недугу в п'яному стані. Статистичні дані Нарком'юсту УСРР про зростання хуліганства в період 1923–1926 рр. показують, що 20 % хуліганських вчинків виникли під впливом легкого сп'яніння, 15,5 % – під впливом сильного сп'яніння [14, с. 793].

За висновком І. В. Іщенка, найбільш негативних соціальних наслідків цей процес набув (щодо Півдня України) у промисловому регіоні Катеринославщини (серед чорноробів, які працювали в металургійному комплексі, на будівництві). Зловживали спиртним і портові робітники (насамперед докери) Одеси, Миколаєва та Херсона. У свою чергу, поширення алкоголізму на селі було притаманно незаможникам, які мали найменшу землезабезпеченість і працювали сезонними робітниками. Відвертими п'яницями вважалися так звані «ледарі», певний відсоток яких пропивав орендну плату, що надходила їм за користування землею [15, с. 9–10].

Переважно алкоголіками ставали робітники підприємств, тобто важкої фізичної праці, які виправдовували свою пиятику розслабленням після робочого дня [16, с. 9–10]. Як доводить статистика, чим більше часу людина працювала, (а отже, й більше заробляла), тим більше грошей вона витрачала на алкоголь. Наприклад,

робітники, які працювали 9 годин на день і витрачали більше половини зарплати на спиртні напої, становили 33 %, а ті, котрі працювали понад 10–12 годин і пропивали також більше половини зарплати, вже становили 67 % від загальної кількості робітників, які вживали спиртні напої [17]. Нелегкими були дні видачі зарплати для працівників витверезників. Якщо у звичайні дні вони обслуговували 20–30 осіб, то в день зарплати до витверезників потрапляло вдвічі більше п'яниць [18].

Не дивно, що після бурхливих свят робітники не з'являлися на роботу, і це позначалося на виробництві. Так, після Різдва 1929 р. ХПЗ недодав 20 тракторів, електрозавод – 60 електромоторів, а «Світло шахтаря» – 400 шахтарських ліхтарів [19, с. 10].

Попит на самогон тримався на постійному рівні, адже пляшка кращої фабричної горілки на ринку в 1928 р. коштувала десь 80 копійок, а відро – 16 руб. Виготовлення ж відра самогону вартувало самогоннику 6 руб. 50 коп., отже, в реалізації він був значно дешевшим [20].

Протистояння алкоголізмові на початку 1920-х років обмежувалося виданням просвітницьких брошур, лекціями на підприємствах, тематичними виставками, демонструванням наочності.

На жаль, випадки пияцтва були і серед міліціонерів. Помічник начальника Полтавської окрміліції у рапорті на ім'я начальника Полтавської повітової окрміліції 4 травня 1923 р. повідомляв: «Повідомляю, що увечері 4-го травня ц/р. начальник резерву Мірошніченко, ст. міліціонер Демочка, ст. міліціонер Пирогов, комвзводу Пастухов, фуражир управління Дергун, діловод Телятніков, узявши стройових коней резерву окрміліції, від'їхали за межу міста, тобто по напрямку хутора Штепа, і зупинившись біля соснових посадок почали пиячити. Із слів вказаних т.т. самогонку купували за готівковий розрахунок. По дорозі назад, через сильне сп'яніння ст. міліціонер Демочка сидіти на коні не міг і кілька разів падав з неї. За Вашим наказом мною були оглянуті вказані товариші. Знайдено було, що тільки ст. міліціонер Демочка був дуже п'яний, а інші в нетверезому вигляді. Коні були у хорошому стані, очевидно, їх не ганяли» [21, с. 472]. Звертає на себе увагу факт оцінки стану коней, інше особливих коментарів не потребує.

«Приклад» показували і деякі районні керівники. В Новоушицькому районі Подільської губернії (нині Хмельницька область) голова райкомнезаму Мигаляс пиячив, за що був звільнений з посади. А «член райвиконкому Куценко та секретар райвиконкому Панич поїхали в с. Жабинці в службових справах, зажадали самогону і замість роботи почали пиячити та грати на грамофоні» [5, с. 120].

У наказі начальника Харківської губміськмліції від 11 травня 1923 р. було чітко сформульовано основні адміністративні заходи боротьби з пияцтвом: карати всі прояви публічного пияцтва і пов'язаних з цим безчинств, а саме: запобігати появі нетверезих громадян у громадських місцях та на вулицях; не дозволяти розпивання алкогольних напоїв у громадських місцях та кафе й ресторанах, які не мають ліцензії на продаж спиртних напоїв; переслідувати розпивання будь-де самогону та інших сурогатних спиртних напоїв. Крім того, у документі сказано, що найбільшій ефективності цих заходів можна досягти за умови поєднання каральних та профілактичних заходів, серед яких провідне місце відводилося організації лекцій на тему «Пияцтво – суспільне зло» та проведенню агітаційно-показових судів [22].

За дев'ять місяців 1923–1924 р. харківською міліцією було проведено 13388 обшуків, ліквідовано 1935 осередків самогонваріння з метою збуту, 4437 – без такого наміру. Виявлено 1570 випадків зберігання самогону і спиртних напоїв для продажу і 3673 – «для себе». Конфісковано 3756 самогонних апаратів, затримано 2911 самогонників, стягнуто штрафів у сумі 54790 руб. [23, с. 30].

Як зазначалося в огляді діяльності міліції УСРР за січень–квітень 1923 р., у Катеринославській губернії вилучено 1035 самогонних апаратів, складено велику кількість протоколів у справах про пияцтво та самогонваріння [10, с. 92].

Однак заходів, які здійснили місцеві Ради, органи міліції України, у тому числі щодо посилення боротьби із самогонварінням, було недостатньо, і до осені 1923 р. воно загрожувало набути великих масштабів.

6 червня 1923 р. було прийнято постанову ВУЦВК УСРР «Про надзвичайні заходи щодо боротьби з самогонварінням». У ній зазначалося, що незаконна вигонка спирту шляхом самогону завдає значного господарського і політичного збитку республіці, а боротьба з самогоном в загальному порядку не приводить до потрібних результатів. У зв'язку з цим ВУЦВК постановив, що справи по приготуванню, зберіганню самогону, сурогатів спиртних напоїв з метою збуту, а рівно і самий збут цих речовин і торгівля ними повинні розглядатися народним суддею поза чергою. Відносно

осіб, які обвинувачуються в цих злочинах, як запобіжний захід застосовувати взяття під варту, причому незастосування вказаного заходу може бути допущене належними органами влади лише в абсолютно виняткових випадках і має бути мотивовано особливою постановою. Розмір адміністративних стягнень за порушення останніх визначався у вигляді штрафу не більше 500 руб. золотом або примусових робіт до шести місяців [24, с. 577–579].

Інша постанова – вже Раднаркому УСРР – від 30 листопада 1923 р. передбачала 75 % штрафних сум, стягнених за виготовлення, зберігання або продаж самогону, у випадку розкриття злочину правоохоронцем відраховувати на користь міліції. Коли подібний злочин розкривався за допомоги громадян, то міліція отримувала 50 % від розміру штрафної суми, громадяни – 25 %, і ще чверть суми штрафу обов'язково надходила у місцевий бюджет виконкому [25, с. 35]. Проте Харківське губернське управління міліції регулярно отримувало інформацію з місць про недотримання органами місцевої влади постанови РНК і переведення штрафів у повному обсязі до місцевих бюджетів, тоді як міліція не отримувала призначених їй сум [26].

Такий перерозподіл змушував міліціонерів приховувати частину грошей, отриманих внаслідок стягнення штрафів за самогонваріння. Наприклад, у січні–лютому 1924 р. до Харківського виконкому надійшло лише 43 % коштів від загальної суми штрафів. Треба сказати, що це був ще далеко не найгірший показник у республіці. Наприклад, у Волинській та Чернігівській губерніях він відповідно становив 18 % і 13 % [27]. Це змусило керівництво виконкомів відповідальніше поставитися до розподілу коштів, отриманих внаслідок стягнення штрафів за самогонваріння, і перераховувати відповідні суми на потреби управління Харківської губернської міліції, тим же стимулюючи його подальшу роботу.

Про результати боротьби з самогонварінням часто повідомлялося в пресі. Наприклад, газета «Пролетарий» (Харків) в одному з номерів за жовтень 1923 р. описувала суд над якоюсь Самойловою, яка гнала самогон. Спочатку вона була засуджена до одного року примусових робіт умовно, але продовжувала свій «злочинний промисел». Міліція склала на неї 2 протоколи, але й після цього вона не припинила своєї діяльності, у неї знову знайшли велику кількість самогону. Народний суд засудив її до 3 років позбавлення волі. Вона подала

касаційну скаргу, посилаючись на те, що на її утриманні знаходяться маленькі діти. Проте касаційна інстанція не лише не відмінила вирок, але й зробила його суворішим. Самойлова була засуджена до 3 років ув'язнення з конфіскацією майна, діти віддавалися на утримання держави, у дитячий будинок [28].

З метою зменшення масштабів самогонваріння працівники міліції Катеринославщини з жовтня 1924 р. і до кінця травня 1925 р. провели 3263 обшуки у самогонників, вилучили в них 1125 самогонних апаратів, 9 діжок і 25 відер із самогоном та брагою, виявили чимало осередків таємного винокуріння, – на п'яниці і осіб, які продавали фальсифіковану горілку, наклали штрафи на суму 44 947 руб. (за цінами 1925 р.) [10, с. 92].

У збірнику «Красный страж» було опубліковано статтю В. Іванова, де аналізувалося, як міліція вела боротьбу з самогонварінням у 1923–1924 рр. Боротьба ця велася за двома напрямками: 1) за допомогою заходів культурно-освітніх і 2) за допомогою заходів адміністративно-каральних. До заходів культурно-освітніх відносилися роз'яснення учням в навчальних закладах усієї школи про шкоди алкоголізму, читання епізодичних лекцій для дорослих на ту ж тему. Щодо заходів адміністративно-каральних, то необхідно відмітити, що радянське законодавство карало за самогонваріння досить суворо. Кримінальний кодекс УСРР присвячував цьому злочину цілих три статті: 140, 1401 і 1402, в яких були передбачені як приготування, так і зберігання та збут самогону. Закон робив різку відмінність у покаранні для самогонників за певною ознакою: чи було самогонваріння тільки для власного споживання чи в цілях продажу. В першому випадку покарання могло бути призначено у вигляді штрафу до 500 руб. або примусових робіт до 6 місяців, а в другому – у вигляді позбавлення волі на строк до 10 років з конфіскацією частини або усього майна. Відмінність мотиву приготування і зберігання самогону впливала і на процесуальну сторону справ про самогонваріння, оскільки справи «з метою збуту» йшли на розгляд в нарсуди, а в тих випадках, коли «мета збуту» залишалася недоведеною, дізнання поступало на дозвіл в адміністративний відділ губ- або окрвиконкому. Як у судові органи, так і в адмінвідділи справи про самогон надходили від міліції.

Міліція УСРР почала більш конкретну боротьбу з самогонварінням з початку 1923 р. Ця боротьба велася або в порядку звичайної повсякденної роботи міліції, або в порядку

ударних кампаній. Таких кампаній у всеукраїнському масштабі було проведено дві, а саме: перша – у вигляді місячника в січні–лютому 1923 р. і друга – двотижневика перед пасхальними святами 1924 р. Хроніка міліційної служ-

би рясніє безліччю фактів, коли самогон знаходили і в замурованій підлозі, й у бичачому пухирі під сукнею, і в казанку, на якому для відведення очей сиділа дитина.

Таблиця 1

Відомості про окремі показники боротьби міліції УСРР із самогонварінням у 1923–1924 рр.

Що зроблено	1923 р.	1924 р.	Всього
Проведено обшуків	76698	139101	215799
Відібрано апаратів	38523	47302	85825
Відібрано самогону	10195 в.	19785 в.	29980 в.
Відібрано закваски	12612 в.	192377 в.	204989 в.
Затримано самогонщиків	36253	23171	59424
Накладено штрафів	Відомостей немає	1281455 р.	1281455 р.
Стягнуто штрафів		643367 р.	643367 р.

Зважаючи, що загальне число начальників районів і райнаглядачів, тобто активних працівників міліції УСРР, дорівнювала, приблизно, 1000 осіб, на кожного з них за 1 рік 10 місяців у середньому припадало 215 обшуків, відібрано 85 апаратів, відібрано 230 відер самогону і закваски. Ці цифри свідчать про те, що міліцією виконана значна робота щодо боротьби з самогонварінням. Проте необхідно визнати, що та кількість самогону, яка відбиралася у населення, була тільки невеликою частиною всього викурюваного самогону [29].

2 лютого 1924 р. начальник міліції та розшуку УСРР І. К. Якимович видав наказ «Про заходи щодо ліквідації самогонваріння». У ньому, зокрема, зазначалося, що «боротьба з самогонварінням ведеться недостатньо енергійно». Тому наказувалося:

«1. Прищепити начальникам усіх ступенів необхідність приділення максимуму уваги боротьбі з самогоном і кинути гасло «Не пропустити жодного п'яного, не склавши протоколу».

2. Встановити неослабний нагляд за наявними в тих або інших районах і пунктах слюсарними, ковальськими і т. п. майстернями, що виготовляють, ремонтують, зберігають і збувають самогонні апарати» [30].

У січні–березні 1925 р. міліція Харкова здійснила обшуки у квартирах і будинках 250 мешканців, під час яких було виявлено 45 самогонних апаратів, вилучено 392 пляшки самогону і 73 сулії закваски. За готування «зілля» наклали штрафи на 84 осіб [31, с. 38].

Проте, незважаючи на всі зусилля працівників міліції, самогонваріння не вдалося ліквідувати адміністративними методами. Тому в

середині 1920-х років уряд увів державну монополію на винну торгівлю.

З підвищенням ціни за пляшку горілки з одного рубля до 1 руб. 50 коп. у грудні 1925 р. сталося зростання самогонваріння в 1926 р. [6, с. 11].

Вагому роль у боротьбі з самогонварінням відігравали так звані «місячники», запроваджені з 1927 р. в умовах розгортання нових кампаній хлібозаготівлі [32, арк. 78]. Адже через самогонваріння держава недоотримувала від населення чималу кількість зерна. Під час «місячників» міліціанти мали не тільки ретельніше виявляти місця виробництва та збуту самогону, але й слідкувати за своєчасною сплатою адміністративних штрафів і перерахуванням отриманих коштів до державної скарбниці.

Під час одного з таких «місячників» у січні 1928 р. особливо відзначилися співробітники Вовчанського району на Харківщині, які вилучили 529 літрів самогону та 67 самогонних апаратів. Однак у таких районах, як Харківський та Мереш'янський, показники були значно скромнішими – 52 апарати і 6 літрів та 1 апарат і 14 літрів відповідно [32, арк. 89–91]. У міліцейських звітах того часу явну розбіжність між районами прямо пов'язували зі ступенем підготовки та працездатності окремих райміліцій, їх здатністю виконувати свої безпосередні обов'язки. В цьому і полягало ще одне значення подібних «місячників» – виявляти найслабші у професійному відношенні ланки у структурі правоохоронних органів Харківського округу. Стосовно міліцейського керівництва районів-«аутсайдерів» одразу робилися відповідні оргвисновки, внаслідок яких дехто втрачав свої посади. Так, після заміни начальника

і заступників у Мереф'янському районі вже за перші два тижні лютого міліціонери виявили 89 літрів самогону, що у 16,5 раза (!) перевищувало показник січня [32, арк. 157].

У 1928 р. у зв'язку із загостренням хлібозаготівельної кризи усі сили міліції знову були кинуті на боротьбу з самогоноварінням, причому не лише з промисловим виробництвом, але і для домашньої потреби. Кількість обшуків досягла рекордних цифр [6, с. 11].

6 лютого 1928 р. відбулося засідання колегії Народного комісаріату внутрішніх справ, яка розглянула питання «Про хід кампанії в справі боротьби з самогоноварінням». У рішенні колегії, зокрема, зазначалося: «З метою досягнення реальніших наслідків у справі боротьби з самогоноварінням, вважати за необхідне оголосити на певний термін добровільну здачу громадянами самогону та апаратів зі звільненням осіб, які здадуть такі, від судової та адміністративної відповідальності, для чого скласти відповідного проекту постанови ВУЦВКу. Звернути увагу зав. адміністративних відділів та нач. міліції Волинської, Конотопської, Первомайської та Херсонської округ на необхідність підвищити інтенсивність роботи в галузі боротьби з самогоноварінням; зав. адміністративних відділів та начальникам міліції округ Артемівської, Бердичівської, Ізюмської, Дніпропетровської, Луганської, Мелітопольської, Миколаївської та Старобільської зазначити, з попередженням про відповідальність, на неприпустимість надалі такої неінтенсивної роботи щодо боротьби з самогоноварінням, запропонувати вжити найрішучіших заходів до посилення її. Запропонувати Управлінню Роб.-Сел. Міліції УСРР продовжувати взятую тверду лінію догляду за роботою місць по переведенню кампанії, не зупиняючись в разі необхідності, перед застосуванням суворих заходів впливу» [14, с. 741].

Як видно з цього документа, справа боротьби з самогоноварінням була далекою від успі-

шного завершення. Колегія покладалася на малореальний заклик до добровільної здачі самогонних апаратів та звертала увагу керівників міліції низки округів на необхідність інтенсифікації цієї роботи.

3 березня 1929 р. наркомати юстиції та внутрішніх справ спільно видали обов'язкове розпорядження щодо боротьби із шинкарством, яке каралося штрафом, ув'язненням та висилкою за межі округи [33]. Услід за цим 28 травня 1929 р. з'явилася постанова РНК УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртовими напоями», яка забороняла «в промислових містах та фабрично-заводських селищах відкривати нові місця продажу горілки і горілчанних виробів». Харківській міській раді дозволялося закривати будь-яку точку продажу горілки, спиртних виробів та пива на прохання робітничих організацій. Натомість по всьому місту відкривалися культурні заклади – невеликі кафе, де не продавали міцних напоїв. Також суворо заборонялося торгувати горілкою та пивом: на революційні свята; у районах розташування фабрично-заводських підприємств – у дні видачі заробітної платні; в робітничих клубах, буфетах громадських установ, у театрах, кіно, лазнях, громадських садах, парках і місцях народного гуляння; у закусточних та їдальнях громадського харчування; реалізовувати особам, які вже перебувають у стані алкогольного сп'яніння (таких просто не пускали до пивних і ресторанів) [34, с. 16]. У пресі була заборонена алкогольна реклама, дозволялися тільки відповідні вивіски на тих крамницях, де торгували вином і пивом [35].

Тільки в Харкові перед Великоднем 1929 р. продали півмільйона «сороковок» горілки, майже на півмільйона карбованців» [36].

За 1929 р. за незаконний продаж горілки лише у Харкові було притягнуто до кримінальної відповідальності 256 осіб, до адміністративної – 465 [37].

Таблиця 2

Відомості про затриманих п'яних і хуліганів по м. Харкову з 1 квітня 1929 р. по 1 березня 1930 р. [14, с. 856]

Затри- мано	Контингент п'яних			Членів КП(б)У	Членів ВЛКСМ	Пору- шено справ	Контингент хуліганів		
	служ.	робіт.	інших				служ.	робіт.	інших
11811	1320	5436	5015	91	61	1501	101	505	530

Як бачимо, число п'яних і хуліганів залишалося досить значним.

Статистика щодо смертності теж невтішна: із 100 серцевих нападів лише 10 викликані іншими причинами, решта 90 сталися через вживання алкоголю; 40 % злочинів скоєно в стані алкогольного сп'яніння; 20 % нещасних випадків на виробництві, вдома або під час вуличного руху відбувалося під впливом алкоголю на свідомість людини [38].

Протиалкогольний рух породив дуже важливий і вкрай необхідний на той час заклад – витверезник. Вперше на території Союзу витверезник було відкрито у березні 1929 р. у Москві [39]. Коли про це дізналися харків'яни, серед громадськості виникла ідея створення такого закладу у своєму місті. І небезпідставно, адже самі міліціонери вже не могли впоратися з розгулом алкоголізму. А вже 18 червня 1930 р. у Харкові відкрився перший в Україні витверезник [40]. За червень–липень 1930 р. витверезник прийняв 1026 осіб (тобто в середньому близько 17 за добу), у серпні – 512, вересні – 600, жовтні – 716, у листопаді було доставлено 914 осіб, а в грудні – 736 [41].

Проте, на жаль, державна політика щодо осіб, які займалися самогоноварінням, не була послідовною. До середини 1920-х років діяльність міліції з виявлення фактів шинкарства й вилучення самогону мала «кампанійський характер». Дільничні здебільшого добре знали місця виробництва та збуту самогону на своїх

територіях, але, отримавши хабара, запліщували очі на подібні правопорушення і починали діяти лише тоді, коли наставав час губернських рейдів проти самогоноваріння [42, с. 44]. Саме під час губернських чи окружних перевірок досягались ті показники, про які йшлося вище.

У 1926–1928 рр. зі столиці та окружних центрів на місця регулярно надходили інструкції щодо інтенсифікації заходів для припинення виробництва та продажу самогону. Від дільничних інспекторів, сільських виконавців вимагалися щотижневі звіти про дії на виконання тих інструкцій [43]. Чітке регулювання торгівлі спиртними напоями, обмеження їх продажу значно полегшувало протидію міліції таємному винокурінню. Випадки виготовлення фальсифікованої горілки, пияцтва і самогоноваріння поступово скорочувались.

Проте стабільно висока кількість справ, що порушувалися за фактами самогоноваріння протягом досліджуваного періоду, переконує, що проблема залишалася. Очевидно, що і наприкінці 1920-х років боротьба із самогоноварінням залишалась одним з головних напрямів діяльності міліції. Все ж у результаті боротьби міліції проти пияцтва, а також посилення антиалкогольної пропаганди, виховної роботи серед населення, розширення продажу якісної горілки та пива через державну мережу випадків самогоноваріння в Україні стало менше.

Список використаних джерел

1. Алтуєв В. М. До питання про організаційне зміцнення, кадрове забезпечення та діяльність волинської губернської міліції у період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / В. М. Алтуєв // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 225–243.
2. Іщенко І. В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі НЕПу (1921–1928 рр.): протиріччя та реалії / І. В. Іщенко // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 57–64.
3. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Схід. видав. дім, 2004. – 248 с.
4. Чернуха О. В. Боротьба міліції з розповсюдженням самогоноваріння на Харківщині в роки непу / О. В. Чернуха // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – 2014. – № 1138. – Вип. 19. – С. 73–76.
5. Олійник М. П. Самогоноваріння та боротьба з ним на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXV. – С. 119–122.
6. Камалова Г. Т. Борьба советской милиции с нарушениями общественного порядка в годы новой экономической политики / Г. Т. Камалова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. – 2007. – № 18 (90). – С. 10–14.
7. Про продаж виноградних вин : постанова РНК УСРР від 30 груд. 1921 р. // Збірник узаконень та розпоряджень УСРР (ЗУ УСРР). – 1921. – № 26. – Ст. 786.
8. Про акциз з коньяку та горілчаних виробів : постанова ВУЦВК від 3 січ. 1923 р. // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 січ.
9. Про дозвіл вироблювати і провадити продаж населенню вин, що містять в собі алкоголю до 20 градусів : постанова РНК УСРР від 9 берез. 1923 р. // ЗУ УСРР. – 1923. – № 9. – Ст. 148.

10. Алтуєв В. М. З історії діяльності Катеринославської губернської міліції з ліквідації кримінальної злочинності в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / В. М. Алтуєв // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2005. – № 2 (21). – С. 90–99.
11. Милиця, перевіряй! // Звезда. – 1923. – 28 нояб.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 6, оп. 2, спр. 346, арк. 6.
13. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21, арк. 150.
14. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : у 6 т. : наук. вид. / [авт. кол.: М. Г. Вербеньський, О. Н. Ярмиш, Т. О. Проценко та ін.] ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; ДНДІ МВС України. – Т. 3. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР (грудень 1922 р. – грудень 1930 р.). – Київ, 2015. – 940 с.
15. Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іщенко Ігор Васильович. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
16. Каган Э. М. В защиту страховой рабочей медицины / Э. М. Каган. – Харьков : [б.и.], 1920. – 64 с.
17. Закаменна О. Не треба соромитися / О. Закаменна // За тверезість. – 1929. – № 18. – С. 7–8.
18. Чорний О. «Холодна» на пл. Рози Люксембург / О. Чорний // Лицем до виробництва. – 1930. – № 23. – С. 24.
19. Галін В. Алкоголь – ворог трудящих / В. Галін. – Харків : [б.в.], 1931. – 32 с.
20. Несмелов Ф. Разумные сбережения вместо безрассудных трат на самогон // Ф. Несмелов // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 2.
21. Історія міліції Полтавщини: матеріали, документи / авт.-упоряд. Ю. В. Погода, О. Б. Цветов. – Полтава : ТОВ «Фірма «Барз» Інк., 2004. – 500 с.
22. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. Р. 563, оп. 1, спр. 305-а, арк. 51.
23. Состояние губернии и работа Харьковского губернского исполкома за 9 месяцев 1923–1924 гг. – Харьков : Харьков. губисполком, 1924. – 594 с.
24. Борьба с преступностью в Украинской ССР : сб. док. Т. 1. 1917–1925 гг. – Киев : ВШ МООН УССР, 1966. – 831 с.
25. Дейчман Э. Алкоголизм и борьба с ним / Э. Дейчман. – М. ; Л. : Полипросвет, 1931. – 102 с.
26. Держархів Харківської обл., ф. Р. 563, оп. 1, спр. 167, арк. 97.
27. Держархів Харківської обл., ф. Р. 563, оп. 2, спр. 15, арк. 163.
28. Е.Г. Лишение свободы, имущества и детей / Е.Г. // Пролетарий (Харьков). – 1923. – 6 сент.
29. Иванов В. Милиця в борьбе с самогонварением / В. Иванов // Красный страж : сб. ст., материалов и рассказов о жизни и деятельности милиции и розыска УССР / под ред. Н. А. Скрыпника. – [Харьков] : Госиздат Украины, 1926. – С. 52–55.
30. О мерах по ликвидации самогонварения : приказ начальника милиции и розыска УССР И. К. Якимовича // Сборник узаконений УССР. – 1924. – № 26. – С. 1–2.
31. Зайцев Б. Харьковская городская милиция в 1920-х гг. / Б. Зайцев // Universitates. – 2008. – № 4. – С. 29–41.
32. Держархів Харківської обл., ф. Р. 564, оп. 4, спр. 42.
33. Увага! // За тверезість. – 1929. – № 14. – С. 1.
34. Лучін О. М. Алкоголь і побут / О. М. Лучін. – Харків : [б.в.], 1930. – 69 с.
35. Про заходи до обмеження торгівлі спиртовими напоями : постанова Ради Народних Комісарів УСРР // За тверезість. – 1929. – № 14. – С. 6.
36. Полінський Б. Геть п'яне свято – великдень! / Б. Полінський // За тверезість. – 1930. – № 7. – С. 12.
37. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 526, арк. 14–15.
38. Вікторов В. Смерть на вулиці / В. Вікторов // За тверезість. – 1928. – № 4. – С. 8.
39. Витверезник у Харкові // За тверезість. – 1930. – № 3. – С. 7.
40. Бродський. Перший на Україні витверезник (у Харкові) / Бродський // За тверезість. – 1930. – № 17–18. – С. 24.
41. Неймер Л. Витверезник / Л. Неймер // За тверезість. – 1931. – № 1. – С. 8–9.
42. Історія органів внутрішніх справ : навч. матеріали до спецкурсу. Ч. II. XX століття / за ред. Л. Зайцева. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. – 154 с.
43. Держархів Харківської обл., ф. Р. 563, оп. 1, спр. 335, арк. 39–42.

Надійшла до редколегії 12.05.2015

ГОЛОВКО А. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. БОРЬБА МИЛИЦИИ С САМОГОНОВАРЕНИЕМ В УССР В ГОДЫ НЭПА (1921–1929 ГГ.)

Рассмотрены основные аспекты борьбы милиции с самогонованием и пьянством в Украинской ССР в период новой экономической политики, проанализированы причины этого явления, его уровень, формы и методы борьбы с ним и их эффективность.

Ключевые слова: милиция, самогонование, пьянство, новая экономическая политика, преступность.

GOLOVKO O. M., GRECHENKO V. A. FIGHT OF MILITIA AGAINST HOCH MAKING IN UKRAINIAN SSR DURING THE PERIOD OF A NEW ECONOMIC POLICY (1921–1929)

The article analyzes interrelation between social and economic conditions and distilling of samogon (hooch, home-made vodka) in Ukrainian SSR in 1920s, perception of this phenomenon by the Soviet authorities, officials, militia. The illegal making and sale of alcoholic beverages, drunkenness had direct influence on a criminogenic situation in a republic. Large enough percent of hooligan actions, robberies were accomplished by persons that were in the state of alcoholic intoxication. Other negative consequence of distribution of distilling of samogon was that bread, potato, beets, sugar, was spent in his process, products that did not have to the population. In addition, through the illegal sale of the home-distilled vodka, handsome money sums did not get in the state budget. Administrative, judicial and organizational methods used by militia aimed to eliminate hooch making, as well as the results of such methods are also presented in the article.

Keywords: militia, hooch making, drunkenness, new economic policy, criminality.

УДК 340.134

О. Г. МІНКОВА,

здобувач кафедри загальноправових дисциплін

факультету права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ

ЕКСПЕРТИЗА ПРОЕКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ФРАНЦІЇ

Розкрито особливості здійснення експертизи проектів нормативно-правових актів у Франції. Проаналізовано положення французького законодавства, що стосуються експертного забезпечення правотворчості. Досліджено діяльність державних органів Франції з оцінки регулюючого впливу спроектованих норм права.

Ключові слова: оцінка регулюючого впливу, експертиза, правотворчість, нормативно-правовий акт, законодавство Франції.

Minkova, O.H. (2015), "Examination of the drafts of regulatory acts in France" ["Ekspertyza proektiv normatyvno-pravovykh aktiv u Frantsii"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 29–34.

Постановка проблеми. Дослідження практики експертного забезпечення правотворчості у країнах Європи має не тільки і навіть не тільки теоретичний інтерес, скільки важливе практичне значення. Це пояснюється не лише тим фактом, що Україна магістральним напрямком свого розвитку проголосила інтеграцію у європейський правовий і політичний простір, але й тим спостереженням, що будь-які демократичні державно-правові системи у своїй основі мають хоча й не ідентичні, але багато в чому схожі підходи, методи та інструменти створення і вдосконалення норм права. Всебічна професійна експертиза проектів нормативно-правових актів є невід'ємною складовою

сучасної інструментальної системи підвищення якості правотворчої діяльності, що обумовлює актуальність наукових розвідок її природи та видів, узагальнення методик і практики її реалізації в різних державах світу.

Стан дослідження. У сучасній юридичній літературі неодноразово порушувалося питання щодо необхідності залучення іноземного досвіду експертного дослідження проектів нормативно-правових актів. Окремі аспекти застосування експертизи у правотворчій діяльності європейських країн були предметом аналізу таких науковців, як Ю. Г. Арзамасов, Д. О. Леонтьєв, Я. Є. Наконечний, М. Ю. Сорокін, Д. Б. Циганков, а також Х. Вольман,

Д. Елдер, У. Карпен, С. Магнуссон, Л. Мадер, Р. Томпсон. Що стосується вітчизняної юридичної науки, то слід констатувати, що на даний момент системного дослідження європейського досвіду експертизи нормативно-правових актів досі проведено не було.

Метою статті є висвітлення французького досвіду здійснення експертизи проектів нормативно-правових актів, що обумовлює необхідність аналізу нормативної та інституційної складових системи експертного забезпечення правотворчості у Франції.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що у європейських країнах експертиза нормативно-правових актів удосконалювалася у процесі розвитку так званої оцінки регулюючого впливу (ОРВ). Оцінка регулюючого впливу являє собою індикатор нормотворчості, експертне дослідження правових, економічних, соціальних, фінансових та інших наслідків майбутнього правового регулювання, що проводиться на стадії підготовки проекту нормативно-правового документа. Головне призначення ОРВ – прорахувати вигоди і витрати нововведень для суспільства і для бізнесу. Спочатку вона була розроблена для виключення зайвого і необдуманого регулювання, порівняння альтернативних правових рішень і вибору оптимального варіанта на основі аналізу витрат і вигод, а також з урахуванням різних експертних думок. Сьогодні в багатьох країнах оцінка регулюючого впливу справедливо розглядається як ефективний метод боротьби з зайвими адміністративними бар'єрами. Призначення і зміст цієї процедури полягає в тому, щоби встановити, чи були при підготовці проекту правового акта вивчені всі можливі наслідки і ризики введення регулювання, чи розраховані позитивні ефекти від регулювання і чи співвіднесені вони з бюджетними витратами, з видатками споживачів, суб'єктів підприємницької та іншої діяльності, а головне – чи існує причинно-наслідковий зв'язок між введенням регулювання та вирішенням проблеми, для усунення якої таке регулювання пропонується [1, с. 39].

Особлива увага до практики експертного супроводження правотворчості у Франції обумовлена тим, що саме у французькій академічній літературі та нормативній практиці сформувалось усталене словосполучення «оцінка регулюючого впливу» (*étude d'impact*). Цей термін було вперше використано у ст. 2 закону № 76-629 від 10 липня 1976 р. «Про захист природи», однак реальна практика оцінювання

юридичних, економічних, соціальних та інших наслідків нормативного регулювання у Франції стала розвиватися тільки з середини 90-х років ХХ ст. [2, с. 48–49].

Початок було покладено Циркуляром прем'єр-міністра Алена Жюппе від 21 листопада 1995 р. «Про експеримент з супроводу проектів законів і декретів у Державній Раді оцінкою регулюючого впливу», в якому, зокрема, було сказано, що пояснювальні записки до проектів законів та декретів мають роз'яснювати основні цілі акта і давати більш-менш докладний виклад положень, що містяться в його тексті. Крім того, спеціальні документи, що додаються до тексту, повинні включати в себе детальний аналіз очікуваних наслідків від введення акта (за такими параметрами, як вплив на зайнятість населення та на основні соціальні інтереси, фінансові наслідки, адміністративні бар'єри та ускладнення правової системи) [3].

Суттєві зміни у механізмі правотворчості відбулися після 23 липня 2008 р., коли у Франції була проведена конституційна реформа. У ст. 24 Конституції Франції з'явилося положення про те, що Парламент здійснює оцінку всіх напрямів діяльності органів публічної влади в інтересах населення, а ст. 51–2 встановила, що для реалізації вказаних контрольно-оцінювальних завдань у кожній палаті можуть створюватися комісії для збору необхідної інформації відповідно до умов, передбачених законом [4]. Завдяки цьому виникло конституційне підґрунтя для діяльності органів парламентського контролю, моніторингу, аналізу стану й ефективності законодавства. Зокрема, при «нижній» палаті французького Парламенту було створено Комітет з оцінювання і контролю за державною політикою (*Comité d'évaluation et de contrôle des politiques publiques*). Указаний Комітет створює робочі групи з двох депутатів (по одному – від більшості і від опозиції), яким доручається провести дослідження з різних соціально значущих питань з метою встановлення стану їх нормативно-правової урегульованості. За результатами проведеного дослідження публікується доповідь, після широкого обговорення якої приймаються необхідні заходи законодавчого регулювання. Крім того, за участю обох палат Парламенту – Національних зборів і Сенату, а також представників наукового співтовариства формується спеціальна парламентська служба вибору політики у науково-технічній сфері, завданням якої є попередня експертна оцінка законодавчих ініціатив,

що стосуються науково-технічної політики та інноваційних розробок [5, с. 17–18].

Відповідно до новітніх конституційних змін умови внесення у Парламент законопроектів деталізуються особливим «органічним» законом. Такий закон – «Про застосування статей 34-1, 39 і 44 Конституції» – було прийнято 15 квітня 2009 р. [6]. Стаття 7 вказаного Закону вимагає супроводження законопроекту пояснювальною запискою, а ст. 8 вказує на необхідність проведення попередньої оцінки його регулюючого впливу. Така оцінка має включати аналіз економічних, фінансових, соціальних та екологічних наслідків, фінансових витрат і очікуваного прибутку з обов'язковим зазначенням використаних методів дослідження. Крім того, у супроводжувальних документах мають бути вказані: альтернативні варіанти реформи права і мотиви для звернення до нового регулювання; взаємодія проєктованих норм з європейським правом та чинними нормами національного законодавства; приблизний перелік підзаконних актів, необхідних для впровадження і застосування норм нового закону, тощо. Виходячи з принципу пропорційності, обсяг попередньої оцінки залежить від терміновості, важливості і масштабів, ступеня впливу на життя державної адміністрації та громадян нового регулювання. Контроль за виконанням цих вимог, згідно з абз. 4 ст. 39 Конституції Франції, здійснює Конференція голів палати, яка складається з голови і віце-голів палати Парламенту, голів постійних комісій, генерального доповідача Фінансово-бюджетної комісії, голови Комісії з європейських справ та голів парламентських фракцій.

Крім парламентських структур, експертні висновки на проєкти нормативно-правових актів у Франції дають три колегіальних органи: Державна рада, Економічна, соціальна та екологічна рада, Конституційна рада.

Державна рада посідає важливе місце у правовій системі Франції, вона поєднує експертно-консультативні функції з діяльністю у сфері адміністративної юстиції. На цей час до її складу входить понад 200 членів: віце-голова, шість голів секцій, 79 державних радників та 12 екстраординарних державних радників, які перебувають на дійсній службі, 81 доповідач, 33 аудиторі 1-го і 2-го класів. Головою Державної ради є Прем'єр-міністр, за його відсутності – міністр юстиції. Підбір членів Державної ради відбувається у двох напрямках: «внутрішньому» – з осіб, які закінчили Вищу школу адміністрації, і «зовнішньому» – шляхом

призначення на посаду актом Уряду. Найбільш видатні випускники Вищої школи адміністрації беруть участь у конкурсі на заміщення, як правило, однієї з нижчих посад у Державній раді і отримують можливість в майбутньому зайняти більш високі посади [7, с. 237].

Наявність висновку Державної ради на законопроект є необхідною умовою його подальшого проходження. Так, відповідно до ст. 39 Конституції Франції законопроекти обговорюються в Раді міністрів лише після розгляду їх Державною радою і вносяться в бюро однієї з палат. Крім того, законодавчі акти з питань, які мають регламентарний характер, можуть бути змінені декретами також після того, як їх розгляне Державна рада (ст. 37). Урядові ордонанси так само приймаються тільки за наявності висновку Державної ради (ст. 38). Це стосується і проєктів актів європейських співтовариств і Європейського Союзу законодавчого характеру, правова експертиза яких, до спрямування їх у Національні збори і Сенат, згідно зі ст. 78-4 Конституції здійснюється Державною радою. Слід зазначити, що хоча обов'язкової сили висновки Державної ради не мають, їх значний вплив на прийняття чи відхилення законопроекту обумовлений високим професіоналізмом цього органу [7, с. 229].

Економічна, соціальна та екологічна рада покликана консультувати уряд і брати участь у виробленні економічної та соціальної політики, сприяти встановленню діалогу між різними соціальними і фаховими групами, залучати громадські та професійні об'єднання до формування й аналізу державної політики. Згідно зі ст. 71 Конституції Франції порядок діяльності Ради встановлюється органічним законом, а її склад не може перевищувати 233 члени. Більшість членів цієї Ради призначається на п'ять років громадськими та професійними організаціями, в тому числі об'єднаннями працівників промисловості, торгівлі, сільського господарства, ремісничого виробництва, організаціями та фондами, що діють в галузі охорони навколишнього середовища, молодіжними та студентськими об'єднаннями, а решта – урядом з числа найбільш компетентних експертів у своїй професійній галузі [8]. До компетенції Економічної, соціальної та екологічної ради входить проведення експертизи всіх законопроектів, планів, програм і рішень, що стосуються соціально-економічних питань і сфери екології. Крім того, Уряд може спрямувати до вказаної Ради проєкти актів, що стосуються інших галузей, і вона сама має право

за власною ініціативою розглянути будь-який законопроект. Стаття 69 Конституції Франції встановлює, що Рада може також призначити одного зі своїх членів для викладу в палатах Парламенту висновку Ради щодо представлених їй проектів або пропозицій.

Конституційна рада Франції є органом конституційної юстиції. Вона складається з дев'яти членів, повноваження яких тривають дев'ять років. Конституційна рада оновлюється на одну третину кожні три роки. Три його члени призначаються Президентом Республіки, три – головою Національних зборів, три – головою Сенату. Крім дев'яти членів, зазначених вище, в Конституційну раду по праву довічно входять колишні Президенти Республіки (ст. 56 Конституції Франції). Експертиза проектів нормативно-правових актів здійснюється Конституційною радою в рамках конституційного контролю, який поділяється на обов'язковий та факультативний [9, с. 10]. Обов'язковому контролю підлягають органічні закони до їх промульгації, законодавчі пропозиції, передбачені у ст. 11, до їх винесення на референдум і регламенти палат Парламенту до початку їх застосування. Факультативний конституційний контроль здійснюється стосовно інших законопроектів за ініціативою Президента Республіки, Прем'єр-міністра, голови Національних зборів, голови Сенату, шістдесяти депутатів або шістдесяти сенаторів. Питання щодо відповідності законів Конституції вирішується Конституційною радою у тридцятиденний термін, а за вимогою уряду цей строк скорочується до восьми днів (ст. 61 Конституції Франції) [4].

У Франції досить часто прийняттю законодавчого акта передують консультації з адміністративними органами з консультативними повноваженнями, які можуть іменуватися по-різному: комітетами, комісіями, радами тощо. Їх правовий статус врегульовано декретом № 2006-672 від 8 червня 2006 р. «Про створення, склад і функціонування адміністративних органів з консультативними повноваженнями» [10]. Загальна кількість таких органів на сьогодні перевищує 340. У французькій юридичній системі склалося стійке розуміння того, що відсутність завчасно проведених консультацій щодо законопроекту, передбачених Конституцією або органічним законом, може призвести до визнання його неконституційним Конституційною радою (ст. 56, 61-1 Конституції). У свою чергу, Державна рада в порядку адміністративного судочинства може визнати недейс-

ним проект закону, який не був предметом обов'язкових консультацій, передбачених законом або декретом [2, с. 52–53].

Слід також зазначити, що для інформування громадян про власну правотворчу діяльність та залучення до неї інститутів громадянського суспільства Парламент Франції широко використовує можливості соціальних мереж. Крім офіційного сайту, з кінця 2011 р. Парламент відображає свою діяльність у Facebook і Twitter, а з 2013 р. він почав використовувати у своїй діяльності «Google+». Сенат використовує соціальні мережі, щоб оприлюднити всі заходи Сенату (громадські слухання, пресконференції, пленарні засідання), а також всю супровідну інформацію (звіти, законодавчі доповіді, де громадяни зможуть знайти всю необхідну інформацію про той чи інший законопроект) [11, с. 60]. Це, між іншим, створює передумови для оперативного проведення громадської експертизи проектів законодавчих актів.

Висновки. Таким чином, у Франції створено розгалужену систему експертного забезпечення правотворчої діяльності, яка створює необхідні умови для прийняття якісних нормативно-правових актів. На рівні національної Конституції та законів створено необхідну нормативну базу для здійснення оцінки регулюючого впливу проектів нових нормативних рішень. Інституціоналізація експертних оцінок сприяє врахуванню методологічних аспектів і вимог ефективного правового регулювання вже на стадії підготовки тексту закону; забезпечує оптимальну синхронізацію оцінки з процесом прийняття законодавчого рішення та оптимізує інтеграцію результатів оцінки в цей процес; сприяє співробітництву адміністративних органів та інститутів громадянського суспільства у сфері правотворчості; надає результатам оцінки рис законності і політичної ваги. Крім того, французька практика застосування оцінки проектів нормативно-правових актів демонструє той факт, що її значення є значно більшим, ніж виконання ролі звичайного технологічного інструменту. З юридичної точки зору вона надає сучасного «звучання» важливим правовим принципам, таким, наприклад, як принцип рівності перед законом, захисту від свавілля, принцип пропорційності. Вважаємо, що досвід експертного забезпечення правотворчості у Франції потребує подальшого поглибленого дослідження з метою його використання у вітчизняній правотворчій діяльності.

Список використаних джерел

1. Попов А. Н. Общественная экспертиза: принципы организации и условия эффективности / А. Н. Попов, Н. Л. Хананашвили. – М. : О-венный совет г. Москвы, 2010. – 106 с.
2. Сорокин М. Ю. Оценка регулирующего воздействия и парламент во Франции / М. Ю. Сорокин, Н. А. Байдалина // Коллоквиум «Оценивание программ и политик: методология и применение»: сб. материалов. Вып. VI / под ред. Д. Б. Цыганкова. – М. : ВШЭ, 2011. – С.48–76.
3. Circulaire du 21 novembre 1995 relative à l'expérimentation d'une étude d'impact accompagnant les projets de loi et de décret en Conseil d'État [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000372573>.
4. Constitution du 4 octobre 1958 (telle que modifiée par la réforme du 23 juillet 2008) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/fr/fr/fr076fr.pdf>.
5. Роль экспертно-аналитического сообщества в развитии институтов парламентской демократии : материалы семинара. – М. : Изд. Гос. Думы, 2013. – 156 с.
6. LOI organique n° 2009-403 du 15 avril 2009 relative à l'application des articles 34-1, 39 et 44 de la Constitution [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000020521873&dateTexte=&categorieLien=id>.
7. Конституционное право государств Европы / Отв. ред. Д. А. Ковачев. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 320 с.
8. ESEC overview [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lecese.fr/en/esec-overview>.
9. Портнов А. В. Особливості французької моделі конституційної юстиції / А. В. Портнов // Адвокат. – 2012. – № 8. – С. 8–11.
10. Décret n° 2006-672 du 8 juin 2006 relatif à la création, à la composition et au fonctionnement de commissions administratives à caractère consultatif [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000640105&categorieLien=id>.
11. Симонелли К. Об успешном опыте «электронной демократии» в европейских парламентах : [итог. отчёт на запрос] [Электронный ресурс] / Карло Симонелли ; Информ. упр. Палаты депутатов Италии // Научно-экспертное обеспечение парламентской деятельности. Серия: Международный опыт парламентской деятельности. Актуальные темы. – С. 57–62. – (Аналитический вестник ; 2014 ; № 11 (529)). – Режим доступа: http://www.budgetfr.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2014/11_529/VSF_NEW_11_529.pdf.

Надійшла до редколегії 18.05.2015

МИНКОВА О. Г. ЭКСПЕРТИЗА ПРОЕКТОВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ ВО ФРАНЦИИ

Раскрыты особенности осуществления экспертизы проектов нормативно-правовых актов во Франции. Проанализированы положения французского законодательства, касающиеся экспертного обеспечения правотворчества. Исследована деятельность государственных органов Франции по оценке регулирующего воздействия спроектированных норм права.

Ключевые слова: оценка регулирующего воздействия, экспертиза, правотворчество, нормативно-правовой акт, законодательство Франции.

MINKOVA O. H. EXAMINATION OF THE DRAFTS OF REGULATORY ACTS IN FRANCE

The object of the study is the examination of the drafts of regulatory acts. The subject of the research is the features of expert guarantee of law-making activities in France.

The article's objective is to highlight French experience of realizing the expertise of the drafts of regulatory acts that necessitates the analysis of regulatory and institutional components of the expert guaranteeing of law-making in France.

The need for achieving the objective of the study has led to the use of dialectical, formal and logical, systematic and comparative methods of cognition.

The relevance of the study is the fact that the strategic direction of Ukraine's legal system development in modern conditions is its entry into the European Union. This requires the system work in using European experience to ensure the quality of legislation.

It is established that the necessary legal basis to assess the regulatory impact of the drafts of new regulatory decisions is created in France at the level of national Constitution and laws. The activity of the Committee on the evaluation and control over the public policy, the State Council, the Economic, Social and Environmental Council, the Constitutional Council, administrative authorities with advisory powers is researched. It is proved that the institutionalization of expert assessments contributes counting methodological aspects and requirements of effective legal regulation at the stage of preparation of the

law text, creates prerequisites for deepening cooperation between administrative authorities and institutions of civil society in law-making sphere.

The practical significance of the work is the fact that grounded provisions and conclusions deepen scientific knowledge about expert guaranteeing of law-making. Obtained results can be used in teaching the theory of state and law and to solve practical problems related to the development and assessment of the drafts of regulatory acts.

It is concluded that the experience of expert guaranteeing of law-making in France requires further advanced research aiming at using it in the national law-making activity.

Keywords: *evaluation of regulatory impact, expertise, law-making, normative legal act, French legislation.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК [351.74+351.75](477)

М. Ю. КРЕПАКОВА,

ад'юнкт

Харківського національного університету внутрішніх справ

ВНУТРІШНЬООРГАНІЗАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОВС УКРАЇНИ

Запропоновано авторську дефініцію внутрішньоорганізаційних принципів адміністративної діяльності органів внутрішніх справ України. Побудовано систему цих принципів, проведено моніторинг їх правового закріплення.

Ключові слова: *ОВС, адміністративна діяльність ОВС, принципи адміністративної діяльності ОВС, внутрішньоорганізаційні принципи, система принципів.*

Kriepakova, M.Y. (2015), "Inner-organizational principles of administrative activities of Internal Affairs Agencies of Ukraine" ["Vnutrishnioorhanizatsiini pryntsypy administratyvnoi diialnosti OVS Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 35–40.

Постановка проблеми. На всіх етапах розвитку сучасного суспільства однією з найважливіших функцій держави було забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Реалізація цієї функції в умовах європейської інтеграції та трансформації свідомості сучасного суспільства, які мають місце на цей час, обумовлює перегляд традиційних уявлень правової науки щодо принципів юридичної діяльності, в тому числі адміністративної.

Особливу роль в системі принципів адміністративної діяльності ОВС України відіграють внутрішньоорганізаційні принципи.

Основною метою статті є визначити авторську дефініцію внутрішньоорганізаційних принципів адміністративної діяльності органів внутрішніх справ України, побудувати їх систему та провести моніторинг правового закріплення таких принципів у законодавстві України.

Стан дослідження. В Україні проблемам адміністративної діяльності органів внутрішніх справ присвячено багато праць, зокрема таких фахівців, як: С. М. Гусаров, І. П. Голосніченко, О. М. Бандурка, А. Т. Комзюк, Я. Ю. Кондратьєв, В. К. Колпаків, В. В. Конопльов, О. М. Музичук, В. П. Петков, В. М. Плішкін, О. Є. Синявська, Н. К. Серьогіна, результати яких стали міцним фундаментом для подальших наукових розробок.

Як справедливо наголошують І. П. Голосніченко та Я. Ю. Кондратьєв, адміністративна діяльність має різноплановий характер і поділяють її на організаційну та зовнішньосистемну

діяльність. Перший напрямок адміністративної діяльності прийнято називати внутрішньосистемним або організаційним. *Ця діяльність, спрямована на впорядкування управлінських відносин, які виникають з питань організації самої системи та структури органів внутрішніх справ, забезпечення необхідних умов для її функціонування. Управління системою органів внутрішніх справ, або організаційна адміністративна діяльність, охоплює виконання функцій щодо вдосконалення структури служб органів внутрішніх справ, їх апаратів, забезпечення кадрової роботи, фінансового та матеріально-технічного забезпечення, прийняття управлінських рішень з питань діяльності органів внутрішніх справ та контролю за їх реалізацією* [1, с. 7].

Дуже цікавою є думка і В. М. Плішкіна з цього приводу, який зазначає, що основне призначення будь-якої організації діяльності полягає в її забезпечувальному характері, тобто її основним завданням є забезпечення ефективної діяльності підрозділів ОВС.

Організація діяльності спрямована на формування в системі відповідних відносин і підтримання їх на належному рівні. Вона здійснюється за допомогою проектування організаційних структур, створення системи інформації, підбору, розстановки, навчання та виховання кадрів, координування діяльності, матеріально-господарчого, технічного, фінансового та інших видів забезпечення [2, с. 89].

Ми цілком погоджуємося з такою позицією авторів, тому що в їх визначеннях, на наш

погляд, стисло відображені майже всі аспекти внутрішньоорганізаційної адміністративної діяльності ОВС України.

Виклад основного матеріалу. Використовуючи філософський метод розкриття поняття через зіставлення з йому подібним поняттям, пропонуємо під внутрішньоорганізаційними принципами адміністративної діяльності ОВС розуміти врегульовані нормами адміністративного права виконавчо-розпорядчі, керівні ідеї, спрямовані на якісний відбір та підготовку особового складу до виконання службових обов'язків, удосконалення їх діяльності, створення належних умов для їх службової діяльності та підвищення ефективності діяльності ОВС України. Систему цих принципів, на нашу думку, складають: *принцип вільного доступу громадян до служби в ОВС; принцип професіоналізму та компетентності; принцип соціальної захищеності працівників ОВС; принцип плановості та прогнозування; структурно-функціональний принцип, принцип внутрішньої взаємодії.*

Враховуючи предмет дослідження, вважаємо за необхідне зупинити свою увагу на кожному з перелічених принципів.

На нашу думку, логічно буде розпочати з розгляду принципу вільного доступу громадян до служби в ОВС.

Відповідно до п. 3 постанови Кабінету Міністрів УРСР від 29 липня 1991 р. № 114, якою затверджено Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, на службу в органи внутрішніх справ приймаються на добровільних засадах особи, які досягли 18-річного віку (крім випадків, установлених законодавством), здатні за особистими якостями, освітою і станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки. Під час прийняття на службу може бути встановлено іспитовий строк тривалістю до одного року. Особливості проходження служби в період іспитового строку визначаються МВС [3].

Як бачимо, виконання цього принципу чітко регламентовано законодавством України і покладено на підрозділи кадрового забезпечення МВС України.

Існують певні обмеження, але вони обумовлені необхідністю реалізації й інших принципів адміністративної діяльності ОВС, у тому числі і внутрішньоорганізаційних. Наприклад, чи зможе особа, не здатна за особистими якостями або у зв'язку з відсутністю освіти, якісно виконувати покладені на неї завдання? Мабуть,

ні, а питання про реалізацію інших принципів адміністративної діяльності ОВС, зокрема таких, як принцип професіоналізму та компетенції, втрачають актуальність.

Отже, як позитив слід відмітити, що існує певний баланс: з одного боку, громадяни України мають вільний доступу до служби в ОВС, з іншого, вони повинні відповідати певним, передбаченим законом, вимогам. Ми дійшли висновку, що принцип вільного доступу громадян до служби в ОВС на законодавчому рівні безпосередньо не закріплений, але реалізовується підрозділами кадрового забезпечення МВС України через виконання норм вищесказаного Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ.

Наступним у системі внутрішньоорганізаційних принципів адміністративної діяльності ОВС України є принцип професіоналізму та компетентності. До речі, проблемам професіоналізму працівників ОВС України останнім часом приділяється особлива увага. Громадськість вимагає від працівників ОВС удосконалення їх службової діяльності.

Проведений аналіз наукової літератури привів нас до висновку, що принцип професіоналізму та компетентності розглядався науковцями переважно у дослідженнях діяльності державних службовців [4–11]. У зв'язку з цим пропонуємо використати їх позитивний досвід з урахуванням особливостей проходження служби в ОВС України.

Як справедливо зазначає О. М. Борисюк, складний і динамічний характер сучасної правоохоронної діяльності, використання в ній новітніх інформаційних технологій, ускладнення завдань, які виконуються підрозділами, зростання відповідальності обумовлюють об'єктивну потребу в удосконаленні системи професійної підготовки майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ України. Нині розпочато якісно новий етап реформування органів внутрішніх справ, який спрямовується на досягнення високого професіоналізму працівників [4, с. 67].

Автор наголошує, що для характеристики професіоналізму фахівця сьогодні дедалі частіше вживається поняття професійної компетентності. Від рівня професійної компетентності, уміння швидко і правильно орієнтуватись у складних ситуаціях службово-професійної діяльності, ухвалювати та реалізовувати нестандартні рішення значною мірою залежить успішність виконання поставлених перед підрозділами МВС України завдань [4, с. 67].

Дуже цікава думка, з якою не можна не погодитися, адже автором акцентовано увагу саме на тих засадах, які відображають специфіку, притаманну особливостям проходження служби в ОВС.

Що ж стосується нормативного закріплення принципу професіоналізму та компетентності, то на жаль, у нормативно-правових актах, які тим чи іншим чином регламентують адміністративну діяльність ОВС України, він своєї фіксації не знайшов, окрім закону України «Про державну службу» [12], у статті 3 якого визначено перелік основних принципів державної служби, в утому числі і принцип професіоналізму та компетентності.

Отже, враховуючи той факт, що служба в ОВС України має всі ознаки державної служби, ми пропонуємо керуватися принципом професіоналізму та компетентності і в реалізації внутрішньоорганізаційної адміністративної діяльності ОВС.

Вважаємо необхідним закріпити принцип професіоналізму та компетентності у відомчих нормативно-правових актах, адже реалізація цього принципу є підґрунтям для вдосконалення організації та функціонування діяльності ОВС України.

Не менш важливим у системі внутрішньоорганізаційних принципів адміністративної діяльності ОВС України є принцип соціальної захищеності працівників ОВС.

Порушуючи це питання, не можна залишити осторонь проблему соціального захисту співробітників правоохоронних органів, адже виконання покладених на них обов'язків у сфері захисту прав, свобод та законних інтересів громадян певною мірою залежить від рівня захищеності їх самих [13, с. 22–24].

Дійсно, чи може працівник ОВС якісно виконувати покладені на нього завдання, постійно думаючи про свої соціальні проблеми, – мабуть, ні.

Що ж стосується правової регламентації цього принципу, то він закріплений на двох рівнях: у Конституції України та в законі України «Про міліцію».

У Конституції України знаходять своє закріплення і загальні гарантії здійснення прав людини, і безпосередні гарантії здійснення права громадян на соціальний захист [14].

Так, статтею 17 Конституції України закріплено право на соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних силах України та інших військових і правоохоронних формуваннях, а також членів їх-

ніх сімей (постає питання, чому в цьому переліку відсутня категорія «правоохоронні органи»); статтею 46 закріплено право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом; статтею 48 закріплено право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло, а статтею 49 передбачено право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

З іншого боку, стаття 22 закону України «Про міліцію» передбачає соціальний захист працівників міліції [15]. Зазначено, що держава гарантує працівникам міліції соціальний захист.

Отже, як бачимо, проблем правового регулювання принципу соціальної захищеності працівників ОВС немає, але проблеми його практичної реалізації залишаються не вирішеними, хоча ця проблема є достатньо розробленою ученими. Так чи інакше, ми вважаємо, що вирішення цих питань прямо залежить від фінансування державою ОВС.

Важливе місце в системі внутрішньоорганізаційних принципів адміністративної діяльності ОВС України займає принцип прогнозування та плановості. Налагодженню оптимальної системи управління в ОВС України сприяє чітка послідовність і злагодженість у використанні всіх сил та засобів, яка не можлива без якісного прогнозування та плановості такої діяльності.

Дослідженню управлінських функцій присвячені численні праці таких авторів, як: В. Б. Авер'янов, Г. В. Атаманчук, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, І. Г. Галкін, І. Е. Данильєва, А. Т. Комзюк, В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, Н. Р. Нижник, В. Ф. Опришко, В. І. Олефір, В. М. Плішкін, О. П. Рябченко, І. М. Романенко, І. Є. Руколайніна, В. В. Цветкова, В. К. Шкарупа.

Однією з фундаментальних праць, в яких докладно розглянуто принципи плановості та прогнозування, є робота В. М. Плішкіна, яка знайшла своє відображення у підручнику «Теорія управління органами внутрішніх справ» [2]. Автором розкрито сутність і роль прогнозування та планування в органах внутрішніх справ, визначено принципи цієї діяльності, основні вимоги до планів роботи, сформульовано систему та структуру планів, запропоновано

методику прогнозування та розробки планів, охарактеризовано основні методи прогнозування та планування.

На думку В. М. Плішкіна, управління суспільними процесами та явищами не можливе без визначення цілей та засобів їх досягнення, без планування, яке здійснюється в різноманітних формах. Тому планування є однією з найважливіших функцій соціального управління, найбільш характерним показником цілеспрямованості людської праці. Автор зазначає, що плановість – це один із принципів управління, який передбачає застосування планів у процесі управління.

Планування, на його думку, – це (якщо коротко) процес розробки плану. *План* – це (знов-таки, якщо коротко) результат планування. Сутність планування в будь-якій соціальній системі можна охарактеризувати за допомогою чотирьох головних його аспектів: внесок планування в досягнення поставлених цілей і завдань, провідна роль планування, всюдисущність планування, ефективність планів. Прогнозування і планування (а в більш широкому розумінні – прийняття будь-якого управлінського рішення) – різні, але взаємопов'язані етапи єдиного процесу вироблення управлінського рішення. Вони розрізняються не тільки зрушенням у часі, але й характером відношення до інформації про майбутнє. Образно кажучи, якщо прогноз – інформація для розмірковування, то план – керівництво до дії. При цьому важливо, щоб прогнозування було цілеспрямованим, оскільки його результати мають використовуватися при виконанні конкретних завдань управління, і позиції плану ґрунтувались би не тільки на аналізі ретроспективної інформації (що найчастіше і трапляється при підготовці подібних управлінських рішень), але й підкріплювались відповідними прогнозними даними [2].

Отже, ми вважаємо, що з теоретичної точки зору принцип прогнозування та плановості розглянутий дуже вдало і впровадження цих наукових здобутків у практичну діяльність дозволить удосконалити діяльність ОВС України, в тому числі й адміністративну.

Важливу роль в організації адміністративної діяльності ОВС України відіграє принцип науковості. Як справедливо зазначає Ю. П. Битяк, він є одним із принципів, на якому ґрунтується методика планування [16].

В адміністративній діяльності міліції принцип науковості означає творчий, науковий підхід до вирішення питань і проблем, що виникають у зв'язку з її здійсненням. Науковість в

адміністративній діяльності виражається у застосуванні наукових методик збору, аналізу та обробки інформації (даних) про стан злочинності й інших відомостей, які необхідні для успішної боротьби з правопорушеннями. Науковість передбачає ретельний аналіз інформації, виявлення актуальних проблем, прогнозування, програмування, перспективне планування боротьби з правопорушеннями, розробку оптимальних варіантів вирішення проблем, обрання найбільш ефективних шляхів і засобів щодо виконання намічених у планах заходів. Він означає також використання висновків і рекомендацій науки в повсякденній практичній діяльності, вивчення й узагальнення власного досвіду, реалістичну об'єктивну оцінку наслідків прийнятих рішень для того, щоб вчасно виявити і застосувати все позитивне, що виправдало себе на практиці, а також творчо використовувати вітчизняний і зарубіжний досвід організації охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки [17, с. 50].

Отже, принцип науковості передбачає впровадження наукових здобутків у сфері адміністративної діяльності ОВС в їх практичну діяльність, використання позитивного досвіду діяльності, досвіду правоохоронних органів інших держав з метою оптимізації та вдосконалення діяльності ОВС України.

Не менш важливу роль для адміністративної діяльності ОВС України відіграє структурно-функціональний принцип.

Існуючі об'єктивні фактори суспільного життя зумовлюють потребу постійного удосконалення методів і прийомів управлінської діяльності, а також структурно-організаційних форм управління, у тому числі й у сфері діяльності органів внутрішніх справ України [2, с. 4]. Одним з головних тезисів проекту стратегії розвитку органів внутрішніх справ України від 10 листопада 2014 р. є чіткий розподіл функцій між службами МВС, що виключає їх дублювання. Автори проекту вважають, що визначальними недоліками МВС є її застаріла структура та система відомчого управління, які утримують МВС на стадії непропорційно великого «міністерства міліції». Дублювання функцій різних підрозділів у цьому «міністерстві» супроводжується завищеним відсотком чисельності управлінського персоналу та внутрішньою конкуренцією між департаментами. Недосконала та повільна система прийняття управлінських рішень не сприяє гнучкому управлінню підрозділами, ефективному реагуванню на ситуацію та відповідальному ставленню керівників

місцевого рівня до виконання своїх обов'язків як менеджерів [8].

Ми цілком погоджуємося з такою позицією і вважаємо не доцільним існування конкуренції між підрозділами ОВС України та дублювання їх функцій один одним. Інструментом подолання цих внутрішньоорганізаційних недоліків, на наш погляд, є реалізація структурно-функціонального принципу.

ОВС України – це система, складовою якої є окремі структурні підрозділи, пов'язані між собою кореляційними правовідносинами, спрямованими на ефективний захист прав і свобод громадян. Отже, кожен структурний підрозділ ОВС України має певне функціональне призначення, яке має свою специфіку, притаманну саме цьому, конкретному підрозділу, і тому виконання покладених на нього завдань не повинно дублюватися іншими підрозділами. Повинна мати місце лише злагоджена взаємодія всіх підрозділів ОВС у досягненні спільної мети – захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, їхньої власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань.

Дуже важливим для реалізації внутрішньоорганізаційної адміністративної діяльності ОВС є принцип внутрішньої взаємодії, адже серед ключових проблем, від вирішення яких безпосередньо залежить ефективна діяльність ОВС, є неналагодженість взаємодії між їх підрозділами. Цей негативний фактор не дозволяє раціонально об'єднати зусилля всіх підрозділів ОВС і з найбільшою ефективністю використовувати весь діапазон їх можливостей.

Необхідно констатувати факт, що в реалізації адміністративної діяльності повинні брати участь всі підрозділи ОВС України, але все ж таки основними суб'єктами внутрішньої взає-

модії, відповідно до результатів вивчення емпіричного матеріалу, є: чергові частини, патрульно-постова служба, державна автомобільна інспекція, підрозділи інформаційно-аналітичного забезпечення, спеціальні приймальники для утримання осіб, підданих адміністративному арешту, та ізолятори тимчасового тримання.

Що ж стосується нормативного закріплення принципу внутрішньої взаємодії, то безпосередньо у нормативно-правових актах він не відображений, хоча його ознаки мають місце в Інструкції з організації діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, затвердженій наказом МВС України від 28.04.2009 № 181 [19], та Статуті патрульно-постової служби міліції України, затвердженому наказом МВС України від 28.07.1994 № 404 [20].

Необхідно зазначити, що підвищення уваги до реалізації принципу внутрішньої взаємодії підрозділів ОВС між собою вкрай необхідне. Ми вважаємо, що тільки комплексний підхід до налагодження реалізації принципу внутрішньої взаємодії здатний вирішити цілу низку проблем теоретичного і практичного характеру, які постають перед підрозділами ОВС у здійсненні їх внутрішньоорганізаційної, адміністративної діяльності.

Висновок. Розглянуті нами принципи завжди були об'єктом уваги учених та розглядалися через призму різних галузей права, але, на превеликий жаль, деякі принципи так і не знайшли свого нормативно-правового, зокрема відомчого, закріплення у законодавстві України. Необхідно зазначити, що впровадження цих наукових здобутків у практичну діяльність дозволить удосконалити діяльність ОВС України, в тому числі й адміністративну.

Список використаних джерел

1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підруч. для слухачів та курсантів вузів МВС України / Укр. акад. внутр. справ ; Міжнар. освіт. фонд ім. Ярослава Мудрого ; за ред. І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва. – Київ : КМУЦА, 1999. – 178 с.
2. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ : [підручник] / В. М. Плішкін ; [за ред. Ю. Ф. Кравченка]. – Київ : НАВСУ, 1999. – 702 с.
3. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ : затв. постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29 лип. 1991 р. № 114 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-91-п>.
4. Борисюк О. М. Характеристика професійної компетентності офіцерів ОВС / О. М. Борисюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2014. – Вип. 1. – С. 67–76.
5. Москальчук К. М. Основні принципи служби в органах місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / К. М. Москальчук // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 246–251. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp_2009_45_48.pdf.
6. Янюк Н. Принципи державної служби як основа її професійності та стабільності // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 48 – С. 119–127.

7. Прилипко С. М. Трудове право України : підручник / С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : ФІНН, 2009. – 728 с.
8. Сergyogina H. K. Моделювання професіоналізму державних службовців на засадах компетентнісного підходу / Н. К. Сergyogina // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 3. – С. 336–342.
9. Безверхнюк Т. М. Формування профілю професійної компетентності посади державного службовця: процесний підхід / Т. М. Безверхнюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – 2012. – Вип. 29 (42). – С. 94–96.
10. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Київ : Атіка, 2003. – 160 с.
11. Климов Е. С. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 400 с.
12. Про державну службу : закон України від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>.
13. Демський О. Голодна жebraчка міліція справді небезпечна для суспільства / Олександр Демський, Олексій Шишук // Віче. – 2011. – № 21. – С. 22–24.
14. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
15. Про міліцію : закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
16. Битяк Ю. П. Административное право Украины (Общая часть) : учеб. пособие / Ю. П. Битяк, В. В. Зуй. – Харьков : Одиссей, 1999. – 224 с.
17. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть Общая : учебник / под ред. Коренева А. П. – М. : МЮИ МВД России ; Изд-во «Щит-М», 1997. – 335 с.
18. Проект стратегії розвитку органів внутрішніх справ України // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. веб-сайт. – 10.11.2014 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1221365.
19. Про організацію діяльності чергових частин органів і підрозділів внутрішніх справ України, направленої на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань : наказ МВС України від 28 квіт. 2009 р. № 181 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0786-09>.
20. Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України : наказ МВС України від 28 лип. 1994 р. № 404 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0213-94>.

Надійшла до редколегії 20.05.2016

КРЕПАКОВА М. Ю. ВНУТРЕННЕОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОВД УКРАИНЫ

Предложена авторская дефиниция внутреннеорганизационных принципов административной деятельности органов внутренних дел Украины. Построена система этих принципов, проведён мониторинг их правового закрепления.

Ключевые слова: административная деятельность ОВД, принципы административной деятельности ОВД, внутреннеорганизационные принципы, система принципов.

KRIEPAKOVA M. Y. INNER-ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES OF UKRAINE

An author's definition of inner-organizational principles of administrative activities of Internal Affairs Agencies of Ukraine is offered. Under it the author understands executive and administrative, managerial ideas regulated by the rules of administrative law and aimed at qualitative selection and training of personnel to perform their duties, to improve their activities, to create appropriate conditions for their service and increasing efficiency of the activity of Internal Affairs Agencies of Ukraine. The system of these principles is constructed, which, according to the author, include: the principle of free access of citizens to serve in the police; the principle of professionalism and competence; the principle of social protection of police officers; the principle of planning and forecasting; the structural and functional principle; the principle of internal interaction. The monitoring of legal consolidation of the principles of administrative activities of Internal Affairs Agencies of Ukraine is realized. It is summarized that, despite of the fact that these principles have always been the object of attention of scientists and were viewed through the prism of different branches of law, some of the principles have not found their legal, particularly departmental consolidation in the legislation of Ukraine. It is noted that implementation of scientific achievements in the practice will make possible to improve the activity of Internal Affairs Agencies of Ukraine, including administrative one.

Keywords: administrative activities of internal affairs agencies, principles of administrative activities of internal affairs agencies, inner-organizational principles, system of principles.

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.121.4(477)

С. С. АБЛАМСЬКИЙ,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального процесу
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

На основі порівняльного аналізу норм Конституції України, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду України, а також положень Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. і Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. досліджено проблемні питання здійснення захисту прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному провадженні. З урахуванням цього сформовано та запропоновано певні шляхи вирішення існуючих на сьогодні законодавчих протиріч.

Ключові слова: права, свободи та законні інтереси, захисник, адвокат, представник, законний представник.

Ablamskiy, S.Y. (2015), "Issues of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of an individual in criminal proceedings" ["Problemni pytannia zakhystu prav, svobod ta zakonnykh interesiv osoby u kryminalnomu provadzhenni"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 41–46.

Постановка проблеми. Побудова в сучасній Україні правової держави тісно пов'язана з неухильним дотриманням прав, свобод та законних інтересів особи. У цьому напрямі діяльності досить тривалий час здійснюється процес реформування національного законодавства, у тому числі кримінального процесуального. Зазначене зумовлює переосмислення ряду концептуально нових законодавчих правових інститутів, зокрема й прикладного ефективного впровадження положень щодо захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Водночас таке завдання ускладнюється тим, що правові положення з порушеного питання містяться в різних за юридичним значенням і формою нормативно-правових актах, які потребують свого комплексного дослідження з метою їх узгодження та усунення існуючих прогалин.

Мета статті – дослідити проблемні питання захисту прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному провадженні.

Стан дослідження. Аналіз юридичної літератури з питань захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина свідчить, що у цьому напрямі юридична наука перебуває на стадії небувалого піднесення. Це підтверджується тим фактом, що окремі її аспекти знаходять своє відображення в різних галузях права, а також пов'язані з появою нових і вдо-

сконаленням чинних законів та нормативно-правових актів. Водночас на сьогодні не в повній мірі вироблено єдине розуміння тих теоретичних положень, які в кінцевому підсумку позначаються на результатах роботи правоохоронних органів і судів щодо реалізації особою права на захист та представлення законних інтересів у кримінальному провадженні. Більш того, прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. поставило перед ученими і практиками доволі нелегке завдання, зокрема належне освоєння, переосмислення й розуміння щодо застосування нових положень, вимог і принципів, які були в нього закладені. Багато скептиків вважали, що КПК України 2012 р. не зможе запрацювати у практичній площині і зумовить певні проблеми та труднощі, які в подальшому призведуть до порушення прав, свобод і законних інтересів осіб. Однак реалії його правозастосування засвідчили, що все ж таки правоохоронні органи поступово опановують нові форми і методи роботи.

У контексті цього М. І. Леоненко зазначив, що аналіз досліджень, які проводяться вченими, переконливо демонструє, що правозастосовувач воліє діяти за шаблоном, а не за законом. З огляду на це учений навів слова відомого правознавця А. Ф. Коні, який свого часу констатував: «Якими б гарними не були правила діяльності, вони можуть втратити

свою силу й значення в недосвідчених, грубих або недобросовісних руках», що справедливо можна віднести й до наших часів [1, с. 62]. Вказане пов'язано зі сталою радянською ідеологією роботи правоохоронних органів і суду, на першому місці яких був показник, а не захист порушених прав і їх відновлення. На це також звернув увагу й Л. М. Лобойко, який зазначив, що протягом радянського періоду розвитку, та й у незалежній Україні, теорія кримінального процесу обслуговувала потреби держави та утворених нею органів у протидії злочинності. Права людини якщо і ставали предметом досліджень, то у контексті їх реалізації слідчим, прокурором, судом. КПК України 2012 р. змушує теоретиків приділяти більше уваги питанням самостійної реалізації норм права у практичних формах щодо використання та дотримання стороною захисту і потерпілим. У зв'язку з цим учений наголосив, що подальшим завданням процесуальної теорії має стати дослідження процесів реалізації норм права зазначеними учасниками провадження і надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення їх ефективності, позбавлення процесу зайвого формалізму, коли йдеться про права учасників провадження. До того ж публічні (державні) інтереси не повинні залишатися поза увагою науковців [2, с. 66]. Ми цілком підтримуємо висловлені наукові позиції вчених, адже нова філософія сучасного кримінального процесуального законодавства спонукає до пошуку і висвітлення низки фундаментально нових положень кримінального процесу з метою недопущення повтору застосування негативних підходів у цих питаннях.

Виклад основного матеріалу. Однією з новел КПК України 2012 р., яка викликала дискусію серед учених, стала заборона здійснювати захист прав, свобод та законних інтересів особи іншими фахівцями у галузі права, тобто тими, які не мають свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. До речі, стосовно цього питання ще за час дії КПК України 1960 р. існували досить протилежні позиції. З одного боку, вчені зазначали, що це суперечить нормам міжнародно-правових актів, Конституції України, а також рішенням Конституційного Суду України № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 р. у справі про право вільного вибору захисника, оскільки у них передбачено, що особа при захисті від обвинувачення має право вибрати захисником й іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням

юридичної особи. З іншого боку, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. № 8 «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» зазначалось, що при вирішенні питання про наявність у фахівців у галузі права повноважень на здійснення захисту в кримінальній справі також слід з'ясувати, яким саме законом їм надано право брати участь у кримінальному судочинстві як захисникам. Крім того, на той час було визнано, що необхідно вважати правильною практику тих судів, які за відсутності спеціального закону не допускають таких фахівців до здійснення захисту в кримінальних справах [3].

З огляду на це В. М. Тертишник наголошував, що в разі недопущення обраного фахівця в галузі права до виконання функції захисника, якщо не мали місця передбачені в КПК України 1960 р. підстави для його відводу, може постати питання про порушення права обвинуваченого на захист, а всі сумніви у справі мають тлумачитись на його користь [4, с. 195]. Проте у резолюції Комітету міністрів Ради Європи від 2 березня 1978 р. № (78) 8 «Про юридичну допомогу і консультації» встановлено, що правова допомога завжди має здійснюватись особою, яка має право практикувати як адвокат відповідно до норм держави-члена у випадках, коли система юридичної допомоги передбачає участь захисника, й у випадках, коли сторони повинні бути представлені такою особою в судовому органі держави згідно із законом цієї держави, а також коли орган, правомочний розглядати прохання про надання юридичної допомоги, констатує, що послуги адвоката необхідні у зв'язку з конкретними обставинами справи [5].

На необхідності законодавчого закріплення здійснення професійного захисту у кримінальному судочинстві ще за час дії КПК України 1960 р. наголошували Я. П. Зейкан, І. Ю. Головацький, А. М. Титов та інші, які вважають, що фахівці у галузі права і близькі родичі мають брати участь у кримінальному провадженні лише поруч із професійним захисником-адвокатом, який відповідає всім світовим критеріям, визначеним для захисника [6, с. 8; 7, с. 141; 8, с. 125].

Після прийняття КПК України 2012 р. А. М. Титов, Г. З. Алієв, О. О. Самодіна та інші вважають цілком слушним те положення, що законодавець визнав неприйнятною позицію Конституційного Суду України, викладену раніше у рішенні від 16 листопада 2000 р. у справі про право вільного вибору захисника щодо

можливості участі у процесі так званих «фахівців у галузі права», оскільки лише адвокатська діяльність базується на перевірці професійних знань, дотриманні Правил адвокатської етики, дисциплінарній відповідальності, а надаючи можливість іншим фахівцям у галузі права здійснювати захист, можна лише знизити його кваліфікованість та ефективність [9, с. 1; 10, с. 94]. Однак звернемо увагу, що згідно зі ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів не допускається звуження існуючих прав і свобод людини. Вбачається більш доцільним у цьому напрямі передбачити, що якщо залучення захисника-адвоката безпосередньо здійснюється слідчим, прокурором, судом, то необхідно призначати саме лише професійного адвоката. У випадку ж самостійного запрошення особою захисника слід допускати до провадження фахівців у галузі права. З приводу цього слід підтримати позицію О. В. Узунової, яка цілком доречно зазначила, що звуження кола осіб не є позитивним зрушенням, оскільки адвокатська професія потребує значних фінансових вкладень, які не кожний фахівець у галузі права хоче та й може робити. Крім того, наявність свідцтва про право на заняття адвокатською діяльністю ще не свідчить про відповідний рівень практичних і теоретичних навичок захисника, та й не поодинокі випадки, коли фахівці у галузі права більш компетентні, ніж адвокати [11, с. 103]. Тож, як доречно зазначав Ю. М. Грошевий, нове кримінальне процесуальне законодавство України не повинно створюватися за принципом заперечення і руйнування всього попереднього. Учений відмітив, що багато його положень перевірені практикою, довели свою ефективність і відповідають європейським правовим стандартам, про що свідчить практика Європейського суду з прав людини. Тому реформаційні процеси у сфері кримінального судочинства повинні йти шляхом створення такого кримінального процесуального механізму, за якого належним чином забезпечується баланс публічних та приватних інтересів, адже воно здійснюється в інтересах усього суспільства в цілому і окремої людини зокрема [12, с. 5–6].

Таким чином, на нашу думку, потребує зміни професійність законодавчих органів, у роботі яких одним із головних принципів має стати не лише зміна понятійного апарату. На сьогодні необхідно запровадити таке кримінальне судочинство, яке б функціонувало з урахуванням об'єктивного сприйняття процесуального статусу кожного учасника кримінального

провадження. Так, слідчий зобов'язаний повно та неупереджено розслідувати кримінальне провадження, прокурор – здійснювати належний нагляд за дотриманням законодавчих вимог, а захисник, представник і законний представник – сумлінно захищати права, свободи та законні інтереси інших осіб. Такий механізм дозволить своєчасно запобігти настанню можливих негативних правових наслідків та усунути їх. Крім того, це пояснюється й тим, що у чинному КПК України вперше на законодавчому рівні проведено розмежування між сторонами обвинувачення і захисту.

За нашими дослідженнями, у положеннях КПК України 2012 р. залишаються певні протиріччя щодо визначення чіткого процесуального статусу захисника, представника і законного представника, оскільки законодавцем досить таки фрагментарно закріплено їхні права та обов'язки. Крім того, процесуальний статус захисника і представника об'єднано в одну особу – адвоката. З цього питання нагальною потребою є узгодження положень КПК України та закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про безоплатну правову допомогу» та ін. З приводу цього О. В. Мартовичка цілком доречно зазначила, що правовий статус захисника-адвоката впливає з відповідних правовідносин у певній галузі права, зокрема кримінальних процесуальних, цивільних, адміністративних та інших відносин), що й відображає специфіку виконання покладених на нього процесуальних прав і обов'язків. Тобто головною відмінністю захисника-адвоката як учасника реалізації правової допомоги є власний адвокатський статус, а саме сукупність прав і обов'язків. У зв'язку з цим ученою запропоновано узгодити положення ч. 4 ст. 47 КПК України та ч. 1 ст. 28 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» щодо співрозмірності кількості підстав та аргументації відмови від виконання захисником своїх обов'язків [13, с. 8, 10], що ми підтримуємо. До цього додамо висловлювання С. О. Іваницького, який зазначив, що аналіз закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. засвідчує намагання законодавця, поряд із традиційними провідними векторами діяльності адвоката у вигляді захисту (п. 5 ч. 1 ст. 1) або представництва (п. 9 ч. 1 ст. 1), окреслити і такий узагальнюючий напрям, як «інші види правової допомоги» (п. 6 ч. 1 ст. 1). Отже, на сьогодні функціональними напрямками діяльності адвоката у кримінальному провадженні, поряд із захистом та представництвом,

є надання інших видів правової допомоги, користувачами якої можуть бути свідки, заявники, заставодавці та інші [14, с. 32], що додатково підкреслює актуальність доцільності концептуального комплексного дослідження та вивчення питань щодо захисту прав і представництва законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб.

Також варто звернути увагу, що у положеннях ст. 20 чинного КПК України правом на захист наділені підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений. Водночас, окрім зазначеного, у п. 5 ст. 1 закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» 2012 р. правом на захист також наділені: 1) особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні; 2) особа, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). З цього питання у главі 44 «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція)» КПК України відсутня окрема стаття, яка б регламентувала процесуальний статус захисника такої особи. Однак у положеннях КПК України не міститься окремої статті, в якій визначено процесуальний статус особи, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), а лише у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України передбачено, що така особа є учасником кримінального провадження. З цього питання окремі права такої особи закріплено у ст. 581 КПК України.

Враховуючи дискусійність цього питання, автори одного з коментарів КПК України 2012 р. вважають, що екстрадиційне провадження є частиною кримінального провадження, а щодо розшукуваної іноземною державою особи можуть бути застосовані в Україні заходи процесуального примусу, її правове становище є аналогічним правовому становищу підозрюваного або обвинуваченого за КПК України, що гарантує вказаній особі право на забезпечення захисника на будь-якому етапі її видачі, але не пізніше як із моменту затримання. У таких випадках ці автори виділили дві підстави участі захисника: 1) шляхом залучення особою, видача якої запитується; 2) шляхом залучення слідчим або прокурором, які здійснюють екстрадиційне провадження (наприклад затримали вказану особу). При цьому вони зазначили, якщо стосовно особи, видача якої запитується, компетентними органами України не висунуто обвинувачення у вчиненні злочину, за який

вимагається її видача, права захисника такої особи обмежено положеннями ч. 1 ст. 581 КПК України, а загальні права захисника, що передбачені ч. 4 і 5 ст. 46 КПК України, здійснюються лише в межах, що пов'язані з розглядом та вирішенням запиту про видачу особи [15, с. 1075–1076]. Проте звернемо увагу, що в ст. 20, 46 чинного КПК України безпосередньої вказівки на таку особу немає. З приводу цього О. Н. Карпов цілком доречно зазначив, що відсутність у КПК України чіткої регламентації питання про обсяг прав захисника особи, видача якої запитується, може призвести до конфліктних ситуацій на практиці, а також до обмеження права на захист такої особи та ін. Тому, на його думку, главу 44 чинного КПК України необхідно доповнити статтею, яка б визначала особливості участі захисника у провадженні щодо видачі особи (екстрадиції), у якій слід передбачити його права [16, с. 38], що ми підтримуємо. Крім того, на нашу думку, з цього питання доцільно внести відповідні доповнення й до ст. 52 КПК України, в якій передбачити обов'язкову участь захисника в екстрадиційному провадженні.

З порушеної проблематики В. Г. Лукашевич зазначив, що склалася парадоксальна ситуація, коли захист громадянина є конституційним обов'язком держави, який здійснює не державна приватна установа, що має свої корпоративні інтереси, власний статут, етичні норми тощо. На думку вченого, за таким станом речей декларована рівність сторін у кримінальному провадженні навряд чи буде досягнута. У зв'язку з цим він запропонував почати реформування з певного компромісу, коли поряд із державними захисниками можуть діяти й приватні (на зразок нотаріусів) [17, с. 70].

Крім вищезазначеного, на думку Я. П. Зейкана, у положеннях КПК України 2012 р. існує ціла низка проблемних питань, які пов'язано з дотриманням принципу сприяння захисту, зокрема: таємність слідства; використання адвокатом при здійсненні захисту права допиту свідка в судовому засіданні слідчим суддею; відкриття матеріалів досудового розслідування стороною обвинувачення; реалізація захисником у суді його права на безпосередній перехресний допит свідка протилежної сторони тощо [18, с. 30].

У свою чергу, Н. С. Карпов указав, що чинний КПК, на відміну від КПК 1960 р., не визначає, що не може бути захисником особа, яка, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини. На його думку, ст. 78

чинного КПК необхідно доповнити нормою, в якій передбачити, що не може бути захисником особа, яка, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини у кримінальному провадженні, затягує досудове розслідування чи судовий розгляд, а також особа, яка порушує порядок у судовому засіданні чи не виконує розпоряджень головуючого під час судового розгляду. Також учений вважає за необхідне доповнити КПК України статтею, яка б регламентувала порядок усунення захисника від участі у кримінальному провадженні. Зокрема, слід передбачити такі положення: 1) якщо захисник, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини, затягує досудове розслідування чи судовий розгляд; 2) під час досудового розслідування питання про усунення захисника вирішує слідчий суддя за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора; 3) слідчий суддя розглядає це клопотання, вивчає матеріали, якими воно обґрунтовується, вислуховує прокурора і захисника, за необхідності опитує підозрюваного, слідчого; 4) слідчий суддя постановляє мотивовану ухвалу про усунення захисника від участі у кримінальному провадженні чи про відмову в цьому; 5) така ухвала слідчого судді може бути оскаржена підозрюваним та захисником в апеляційному порядку [19, с. 37].

Таким чином, можна констатувати, що невизначеність чіткого процесуального статусу

осіб, які уповноважені на захист прав і представлення законних інтересів інших учасників кримінального провадження, надає право суб'єктам застосування норм певну свободу в тлумаченні положень Кримінального процесуального кодексу України. В цілому, така невизначеність припускає можливість необмеженого розсуду в процесі правозастосування відповідних положень чинного КПК України, що може призвести до свавілля та зловживання владою, а отже, до порушення прав, свобод та законних інтересів особи.

З урахуванням проведеного дослідження слід зробити **висновок**, що на теоретичному рівні актуальним питанням залишається вироблення процесуального механізму здійснення і реалізації захисту прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному провадженні, оскільки в цьому напрямі діяльності реалізовується одна з конституційних засад щодо забезпечення права на захист, зокрема й надання безоплатної правової допомоги, яку задекларовано у Конституції України. У зв'язку з цим на сьогодні необхідно врахувати наукові позиції вчених щодо внесення відповідних змін і доповнень до чинного КПК України в частині порушеного питання щодо здійснення захисту прав, свобод та законних інтересів особи. Втім, висвітлені питання не є остаточними і підлягають окремому дослідженню.

Список використаних джерел

1. Леоненко М. І. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України: реалії, перспективи, виклики / М. І. Леоненко // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 61–63.
2. Лобойко Л. М. Кримінальний процесуальний кодекс України: п'ять викликів теорії кримінального процесу / Л. М. Лобойко // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 66–68.
3. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві : постановова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-03>.
4. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – Київ : А. С. К., 2007. – 1056 с. – (Нормат. док. та комент.).
5. Про юридичну допомогу і консультації : резолюція Комітету Міністрів Ради Європи від 02.08.1978 № (78) 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132.
6. Зейкан Я. П. Захист у кримінальній справі : наук.-практ. посіб. / Я. П. Зейкан. – Київ : Вища шк., 2002. – 271 с.
7. Головацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі : навч. посіб. / І. Ю. Головацький. – Київ : Атіка, 2003. – 352 с.
8. Титов А. М. Основні принципи та особливості участі захисника на досудовому слідстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Титов Андрій Миколайович. – Донецьк, 2005. – 232 с.
9. Титов А. М. Щодо залучення адвоката – захисника до участі у кримінальному провадженні / А. М. Титов // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 3 (16). – С. 1–2.
10. Алієв Г. З. Окремі аспекти залучення захисника у кримінальне провадження за новим кримінальним процесуальним законодавством України / Г. З. Алієв, О. О. Самодіна, А. В. Самодін // Юридична наука. – 2013. – № 3. – С. 91–99.

11. Узунова О. В. Адвокат-захисник у нових реаліях дії Кримінального процесуального кодексу України / О. В. Узунова // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 103–105.
12. Грошевий Ю. М. Проблеми реформування кримінального судочинства / Ю. М. Грошевий // Право України. – 2009. – № 2. – С. 4–10.
13. Мартовицька О. В. Реалізація правової допомоги на стадії досудового розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мартовицька Олена Василівна. – Харків, 2014. – 20 с.
14. Іваницький С. О. Функції адвокатури у кримінальному провадженні / С. О. Іваницький // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 31–32.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Харків : Одиссей, 2013. – 1104 с.
16. Карпов О. Н. Щодо права особи, яка підлягає екстрадиції, мати Захисника / О. Н. Карпов // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 37–39.
17. Лукашевич В. Г. Деякі теоретичні міркування щодо практичного боку застосування нового Кримінального процесуального кодексу / В. Г. Лукашевич // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 68–70.
18. Зейкан Я. П. Проблеми дотримання принципу сприяння захисту / Я. П. Зейкан // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 29–31.
19. Карпов Н. С. Усунення захисника від участі у кримінальному провадженні / Н. С. Карпов // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2013. – С. 36–37.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

АБЛАМСКИЙ С. Е. ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ, СВОБОД И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЛИЧНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

На основе сравнительного анализа норм Конституции Украины, решений Конституционного Суда Украины, постановлений Пленума Верховного Суда Украины, а также положений Уголовно-процессуального кодекса Украины 1960 г. и Уголовного процессуального кодекса Украины 2012 г. исследованы проблемные вопросы осуществления защиты прав, свобод и законных интересов личности в уголовном производстве. С учетом этого сформированы и предложены определенные пути решения существующих на сегодня законодательных противоречий.

Ключевые слова: права, свободы и законные интересы, защитник, адвокат, представитель, законный представитель.

ABLAMSKIY S. Y. ISSUES OF PROTECTING THE RIGHTS, FREEDOMS AND LEGITIMATE INTERESTS OF AN INDIVIDUAL IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Based on the comparative analysis of the Constitution of Ukraine, judgments of the Constitutional Court of Ukraine, decisions of the Supreme Court of Ukraine, and the provisions of the Criminal and Procedural Code of Ukraine dated from 1960 and the Criminal Procedural Code of Ukraine dated from 2012 the author has studied the issues of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of individuals in criminal proceedings. The above mentioned is due to the fact that the adoption of the Criminal Procedural Code of Ukraine in 2012 set rather difficult task for the scientists and practitioners, particularly proper development, rethinking and understanding concerning the application of new provisions, requirements and principles, which it had laid. It is necessary to establish such criminal proceedings that would function on the basis of the objective perception of procedural status of each participant in the criminal proceedings. Thus, an investigator must fully and impartially investigate the criminal proceedings, a prosecutor has to realize proper supervision over the compliance with statutory requirements and a defender, representative and legitimate representative must conscientiously protect the rights, freedoms and legitimate interests of others. This is because distinction between the prosecution and defense was accomplished for the first time in the current legislation. It is stated that the uncertainty of a clear procedural status of persons, who are authorized to protect the rights and represent legitimate interests of other participants of criminal proceedings provides the right for the subjects a certain freedom in interpreting the provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine.

Keywords: rights, freedoms and legitimate interests, defense counsel, attorney, representative, legal representative.

УДК 343.126(477)

А. Л. ДАЛЬ,

ад'юнкт

Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАСТАВИ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ У ВИГЛЯДІ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Проаналізовано положення КПК України в частині визначення застави при застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Встановлено відсутність законодавчої вказівки щодо того, чи повинен слідчий або прокурор попередньо визначити розмір застави і викласти свою позицію з цього питання у клопотанні про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. З урахуванням цього сформульовано і запропоновано певні пропозиції та рекомендації щодо удосконалення КПК України.

Ключові слова: запобіжні заходи, тримання під вартою, розмір застави, прокурор.

Dal, A.L. (2015), "As for determining a pledge while using a preventive measure in the form of detention" ["Shchodo vyznachennia zastavy pry zastosuvanni zapobizhnoho zakhodu u vyhliadi trymannia pid vartoiu"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 47–51.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Зважаючи на зазначений конституційний припис, можна зазначити, що застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні в цілому та, зокрема, тримання під вартою не має за мету покарання особи та ставлення до неї, як до потенційного злочинця. З приводу цього Конституційний Суд України зазначив, що за своєю правовою природою застосування до підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу не є кримінальним покаранням [1, с. 12], що набуває важливої актуальності з часу набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року.

Практичне запровадження положень КПК України свідчить про необхідність переосмислення ряду законодавчих нововведень, що зумовлено певними труднощами їх застосування. Одним із таких нововведень стало закріплення нової системи запобіжних заходів, а також порядку їх застосування у кримінальному провадженні. Водночас, незважаючи на альтернативність вибору певних видів запобіжних заходів, статистичні показники обрання на практиці запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою залишаються на досить високому рівні. Зокрема, за 2012–2014 рр. прокурорами подано 36,3 тис. клопотань про застосування тримання під вартою, що становить 53,1 % від усіх видів, а за січень–квітень 2015 р. вже подано 5,794 тис. таких клопотань [2]. Враховуючи

наведене та введення положення, згідно з яким слідчий суддя, суд при винесенні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою зобов'язані визначити розмір застави, достатньої для забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків, виникає необхідність дослідити питання визначення у такому випадку застави.

Стан дослідження. Дослідженню питань, пов'язаних із застосуванням тримання під вартою, присвятили свої праці такі учені: К. Г. Горелкіна, Ю. М. Грошевий, П. М. Гультай, Т. В. Данченко, А. В. Захарко, О. В. Капліна, П. М. Карпач, З. Ф. Коврига, В. М. Коркунов, О. П. Кучинська, А. В. Лапкін, Л. М. Лобойко, А. В. Молдован, В. В. Назаров, С. М. Смоков, О. Ю. Татаров, О. Г. Шило, О. Г. Яновська, О. О. Юхно та інші. Водночас після прийняття у 2012 р. чинного КПК України питання визначення застави при застосуванні тримання під вартою не знайшли свого теоретичного висвітлення. Крім того, зважаючи на нововведення щодо обов'язкового визначення слідчим суддею, судом розміру застави при винесенні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, чітке законодавче регулювання цього питання має важливе значення для забезпечення законності та обґрунтованості її визначення.

Метою статті є аналіз чинного кримінального процесуального законодавства України в частині визначення застави при застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, виявлення недоліків законодавчої регламентації з цього питання, на підставі чого

запропонувати пропозиції і рекомендації щодо удосконалення положень КПК України та правозастосовної практики з порушеної проблеми.

Розпочинаючи наше дослідження, звернемо увагу на той факт, що під час обговорення законопроекту КПК України, підготовленого Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, М. В. Оніщук зазначав, що в ньому пропонується закріпити процесуальні механізми щодо оптимізації практики обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Насамперед йдеться про підвищення вимог до сторони обвинувачення, зокрема прокурором, у частині доведення необхідності застосування запобіжного заходу саме у вигляді тримання під вартою, адже цей захід є винятковим. Зазначене викликано тим, що протягом тривалого часу тримання під вартою застосовується майже до половини підозрюваних, обвинувачених, у той час як лише 25,4 % з них у подальшому засуджується до позбавлення волі [3, с. 26–27]. Однак і після набрання чинності КПК України 2012 р. передбачена альтернативність видів запобіжних заходів не спонукає практиків до їх застосування.

Аналізуючи перші здобутки практичного застосування положень КПК України 2012 р., О. М. Коріняк зазначила, що статистика застосування застави у кримінальному процесі свідчить про недосягнення бажаного результату (лише 1,6 % або трохи більше 600 випадків застосування по Україні за 9 місяців 2013 року). Проте автор зазначив, що імперативність вимоги ч. 3 ст. 183 КПК України сприяє посиленню ролі застосування вказаного заходу на практиці. На її думку, в цьому виявляється гуманність і демократичність положень КПК України 2012 р. Це обумовлено тим, що можливість внести заставу і виконувати процесуальні обов'язки, які будуть визначені слідчим суддею, судом в ухвалі про застосування запобіжного заходу у вигляді застави, сприймається більш позитивно, ніж перебування у місцях попереднього ув'язнення (в ізоляторі тимчасового тримання). Водночас перші напрацювання з цього питання засвідчили, що відсутність визначення слідчими суддями саме розміру застави в ухвалах про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою стає підставою для її скасування в апеляційній інстанції. Крім того, у деяких випадках навіть занадто великий розмір визначеної застави та невідповідність реальному матеріальному становищу підозрюваного, обвинуваченого чийо-

го родині також є підставою для перегляду ухвали слідчого судді, суду [4, с. 52–53].

За дослідженням, опублікованим 5 квітня 2015 року [5], в Україні найбільший розмір застави, який становив 10 млн гривень, було внесено за начальника управління ДАІ в Полтавській області. На другому місці визначено заставу в розмірі 9 млн 987 тис. гривень, яку було внесено за колишнього голову НАК «Нафтогаз». На третьому місці визначено заставу в розмірі 5 млн гривень, що внесено за колишнього заступника голови фракції Партії регіонів. З приводу цього слід зазначити, що наведені кримінальні провадження стосуються злочинів у сфері службової діяльності, зокрема, це зловживання чи перевищення влади або службового становища, одержання хабара, незаконного збагачення та ін.

Зважаючи на таку негативну ситуацію, до Верховної Ради України було внесено проект закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо аспектів застосування застави та злочинів до яких застосовується тримання під вартою)» [6]. Зокрема, у цьому законопроекті запропоновано розширити перелік кримінальних правопорушень, закріплених ч. 5 ст. 176 КПК України, за вчинення яких слідчий суддя, суд у разі застосування тримання під вартою не обирає заставу. Стосовно цього законопроекту слід звернути увагу на його назву, яка, на нашу думку, є некоректною, оскільки запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, а не до злочинів. Крім того, фахівці Головного науково-експертного управління зазначили, що законопроектом пропонується значно розширити перелік злочинів, підозра (обвинувачення) у вчиненні яких виключає можливість застосування до підозрюваних, обвинувачених будь-яких інших видів запобіжних заходів, окрім тримання під вартою. На їх погляд, такий законодавчий підхід є хибним, оскільки, по-перше, на стадіях досудового розслідування та судового розгляду особа лише підозрюється чи обвинувачується у вчиненні того чи іншого злочину. До набрання обвинувальним вирок суду законної сили така особа вважається невинуватою у його вчиненні. Отже, вони наголосили, що в цілому сама по собі підозра (обвинувачення) у вчиненні навіть тяжкого чи особливо тяжкого злочину без урахування особи підозрюваного (обвинуваченого), способу вчинення злочину, доказів, які підтверджують її винуватість, та інших обставин, які мають відношення до справи, не може бути

підставою для автоматичного застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [7], що ми підтримуємо. Зазначене обґрунтовується тим, що, крім ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, під час застосування запобіжних заходів також враховуються всі обставини, які надані учасниками конкретного кримінального провадження і безпосередньо містяться в його матеріалах.

Крім того, експерти зазначили, що в законопроекті відсутні належні аргументи, які б свідчили про необхідність встановлення заборони для застосування будь-яких інших видів запобіжних заходів (у тому числі застави), окрім тримання під вартою, до осіб, які підозрюються, обвинувачуються у вчиненні корупційних злочинів. Тим більше, такі законодавчі заборони виглядатимуть дещо нелогічними у тих випадках, якщо розмір застави в разі перевищуватиме майнову шкоду, заподіяну злочинцем. Однак, на нашу думку, з таким твердженням не можна погодитись, особливо якщо це стосується корупційних злочинів, злочинів у сфері господарювання та інших, де особа шляхом незаконних дій збагачує власні доходи, при цьому завдаючи майнової шкоди державі чи іншим суб'єктам. Крім того, здебільшого на практиці остаточні суми збитку встановлюються на кінцевому етапі здійснення кримінального провадження.

Поряд з викладеним слід звернути увагу, що в положеннях ч. 4 ст. 183 КПК України слідчому судді, суду надано право не визначати розмір застави у кримінальному провадженні щодо: 1) злочину, вчиненого із застосуванням насильства або погрозою його застосування; 2) злочину, який спричинив загибель людини; 3) особи, стосовно якої у цьому провадженні вже обирався запобіжний захід у вигляді застави, проте був порушений нею. Водночас це не є заборонаю протилежного – визначити заставу, оскільки це ж його право, а не обов'язок. З огляду на таку законодавчу суперечливість, на нашу думку, у наведеній статті чинного КПК України насамперед слід передбачити заборону щодо визначення застави, про що треба вести мову при внесенні змін і доповнень до чинного КПК України з цього питання.

Продовжуючи розгляд порушеної проблеми, виникає логічне запитання: чи повинен слідчий або прокурор попередньо визначати розмір застави і викласти свою позицію з цього питання у клопотанні про застосування запобіжного заходу у вигляді застави? Однак чіткої регламентації з приводу цього у положеннях

КПК України немає. У зв'язку з цим, спираючись на матеріали слідчої практики та діяльності органів прокуратури, П. М. Гультай зазначив, що єдиного підходу до вирішення цього питання немає. За його дослідженням, в одних клопотаннях для розгляду слідчим суддею, судом уже передбачено конкретний розмір застави або його межі, а в інших лише ставиться питання про застосування такого запобіжного заходу. Для вирішення цієї законодавчої прогалини автор пропонує розмір застави попередньо встановлювати прокурором. Таку необхідність автор обґрунтував тим, що, складаючи клопотання про застосування цього запобіжного заходу, слідчий, прокурор мають змогу більш повно, ніж слідчий суддя та суд, з'ясувати всі обставини, які лежать в основі визначення розміру застави, оцінити наявність ризиків, ризику чи співрозмірності застави для підозрюваного, обвинуваченого. Тому в клопотанні на розгляд суду доцільно пропонувати конкретний розмір застави, обґрунтувавши його конкретними доводами, підтвердження яких перед слідчим суддею, судом є в подальшому обов'язком прокурора [8, с. 14], що ми підтримуємо.

На доцільності удосконалення КПК України з розглядуваного питання наголосив і Ю. В. Лисюк. Зокрема, учений підкреслив, що законодавець, визнаючи межі застави, не регулює механізм визначення та призначення розмірів застави саме у виняткових випадках. Більше того, він констатував, що не розшифровуються критерії визначення виняткових випадків. Такий підхід, на його думку, є формальним та покладає прийняття рішення про застосування застави у сумі, що перевищує її максимальний розмір, лише на суб'єктивний розсуд слідчого судді, суду [9, с. 218].

Поряд із викладеним, на нашу думку, доцільно звернути увагу на обмеження предмета застави, яким на сьогодні є лише кошти у грошовій одиниці України, внесені на спеціальний рахунок, визначений у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Вважаємо, що доцільно було б закріпити певний перелік майна, яке може бути предметом застави. Така необхідність зумовлена тим фактом, що особа, щодо якої може бути застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не завжди становить суспільну небезпеку. У зв'язку з тим до такої особи було б доцільно застосувати заставу, але ж не завжди особа має необхідну для цього суму грошей. З приводу цього М. І. Карпенко і М. В. Самойлов навели нещодавно комуніковану Урядом України справу Європейського

суду з прав людини «Охріменко проти України», в якій запобіжний захід взяття під варту застосували до обвинуваченого в умисному вбивстві, який вже на момент затримання мав четверту стадію раку нирок із метастазами в легенях, тобто страждав від нестримного болу і майже був нерушливим. Після того, як ЄСПЛ застосував правила ст. 39 Регламенту Суду (термінові заходи), його перевели із СІЗО до лікарні [10, с. 106].

Таким чином, із викладеного можна зробити висновок, що обрання застави при застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою є важливим кроком у напрямі гу-

манізації національного кримінального процесуального законодавства. До того ж, зважаючи на певні законодавчі протиріччя, на сьогодні виникає необхідність внесення відповідних змін і доповнень з цього питання. У подальшому такі зміни, з одного боку, стануть запорукою більш ефективного дотримання прав, свобод та законних інтересів особи, а з іншого, – сприятимуть досягненню швидкому, повному та неупередженому виконанню завдань кримінального провадження. Втім, порушене питання вимагає свого комплексного дослідження та вивчення.

Список використаних джерел

1. Юдківська Г. Затримання особи та взяття під варту у світлі вимог презумпції невинуватості / Г. Юдківська // Адвокат. – 2008. – № 3. – С. 12–20.
2. Звіт про роботу прокурора за 2012–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.
3. Оніщук М. Новий Кримінальний процесуальний кодекс суттєво посилить захист прав людини та підвищить ефективність розслідування злочинів / Оніщук М. // Право України. – 2009. – № 2. – С. 24–28.
4. Коріняк О. М. Практика застосування запобіжних заходів за новим КПК України. Перші здобутки / Коріняк О. М. // Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки: матеріали круглого столу, 20 листоп. 2013 р. – Запоріжжя: Класич. приват. ун-т. – 2013. – С. 52–55.
5. Вор должен сидеть в тюрьме. Или выйти под залог // Гордон [Електронний ресурс]. – 4 апр. 2015. – Режим доступу: <http://gordonua.com/publications/Vor-dolzhen-sidet-v-tyurme-ili-vyuiti-pod-zalog-74446.html>.
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо аспектів застосування застави та злочинів, до яких застосовується тримання під вартою): проект закону України від 05.03.2015 № 2330 [Електронний ресурс] / ініціатор законопроекту Герашенко А. Ю. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54315&pf35401=332732.
7. Висновок на проект закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо аспектів застосування застави та злочинів, до яких застосовується тримання під вартою)»: від 16.03.2015 [Електронний ресурс] / Голов. експерт упр. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54315&pf35401=333822.
8. Гультай П. Прокурорський нагляд за додержанням законів при застосуванні запобіжного заходу у вигляді застави в кримінальному провадженні / Павло Гультай // Віче. – 2013. – № 22. – С. 12–15.
9. Лисюк Ю. В. Окремі аспекти застосування запобіжного заходу у вигляді застави / Ю. В. Лисюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 7. – С. 216–219.
10. Карпенко М. І. Кримінально-процесуальна правова характеристика запобіжних заходів в аспекті прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України / М. І. Карпенко, М. В. Самойлов // Юридична наука. – 2013. – № 3. – С. 100–111.

Надійшла до редколегії 20.05.2015

ДАЛЬ А. Л. К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЗАЛОГА ПРИ ПРИМЕНЕНИИ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ В ВИДЕ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ

Проанализированы положения УПК Украины в части определения залога при применении меры пресечения в виде содержания под стражей. Установлено отсутствие законодательного указания на то, должен ли следователь или прокурор предварительно определять размер залога и изложить свою позицию по этому вопросу в ходатайстве о применении меры пресечения в виде содержания под стражей. С учётом этого сформулированы определённые предложения и рекомендации по совершенствованию УПК Украины.

Ключевые слова: меры предосторожности, содержание под стражей, размер залога, прокурор.

DAL A. L. AS FOR DETERMINING A PLEDGE WHILE USING A PREVENTIVE MEASURE IN THE FORM OF DETENTION

The provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine in the part of determining the bail while using a preventive measure in the form of detention are analyzed. It is noted that the current Criminal Procedural

Code of Ukraine has a provision, under which the investigating judge, the court in making decisions about the use of a preventive measure in the form of detention are obliged to determine the bail's amount sufficient to ensure the performance of procedural obligations by a suspect, accused. In this connection it is necessary to study the issue of determining the bail in this case. This imperativeness of the requirement of the Criminal Procedural Code of Ukraine promotes the role of using the bail in practice, as this turns out to humanity and democratic innovations of the Criminal Procedural Code of Ukraine. However, the author has established the lack of legislative guidance on whether an investigator or prosecutor should preliminary determine the bail's amount and state their position on this issue in the request for a preventive measure in the form of detention. It is also stressed on the expediency of the expansion of the bail's object, including the possibility to stand other property as a bail. Considering this specific propositions and recommendations for improving the Criminal Procedural Code of Ukraine are formulated. In the future such changes on the one hand, will ensure more effective enforcement of human rights, freedoms and lawful interests, on the other will facilitate rapid, full and impartial execution of the tasks of criminal proceedings.

Keywords: preventive measures, detention, bail's amount, prosecutor.

УДК 343.98

С. П. ЛАПТА,

кандидат юридичних наук, доцент,

заступник начальника кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії

факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства

Харківського національного університету внутрішніх справ;

В. М. ГУЗЕЙ,

здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії

факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ АБО ЗАПОДІЯННЯ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ У РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ ЧИ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ

Особливості обстановки вчинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, встановлено на основі моделювання та аналізу взаємодії учасників у процесі вчинення цих злочинів.

Ключові слова: вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, перевищення меж необхідної оборони, затримання, обстановка вчинення злочину.

Lapta, S.P. and Guzei, V.M. (2015), "Features of the condition of committing murder or grievous bodily harm in case of exceeding the limits of necessary defense or exceeding the measures necessary for offender's detention" ["Osoblyvosti obstanovky vchynennia umysnykh vbyvstv abo zapodiiannia tiazhkykh tilesnykh ushkozhen u razi perevyshchennia mezh neobkhidnoi oborony chy perevyshchennia zakhodiv, neobkhidnykh dlia zatrymannia zlochyntsia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 51–55.

Постановка проблеми. У ст. 27 Конституції [1] України закріплене право особи захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Більш того, законом громадянам надається не тільки право на самозахист, але і право затримати злочинця безпосередньо після вчинення злочину та доставлення його відповідним органам влади. З метою реалізації цього права статтями 36 та 38 Кримінального кодексу України [2] передбачено звільнення від відпо-

відальності осіб, які діяли у рамках необхідної оборони або у разі затримання особи, що вчинила злочин. Водночас за умисне вбивство чи умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, передбачена кримінальна відповідальність (ст. 118, 124 КК).

Стан дослідження. Проблемами необхідної оборони та затримання злочинців займалися такі вчені, як М. І. Бажанов, В. П. Ємельянов,

О. О. Житний, О. Ф. Істомін, В. О. Малярова, В. О. Навроцький, В. В. Орехов, М. І. Панов, С. В. Пархоменко, В. В. Сташис, І. С. Тишкевич та інші. При цьому деякі елементи криміналістичної характеристики, зокрема обстановка, у якій вчиняються згадувані злочини, на наш погляд, досліджено недостатньо. У підручниках з криміналістики інформація щодо обстановки вчинення таких злочинів обмежується, здебільшого, викладенням часу та типових місць їх учинення. Вважаємо, що у такій ситуації важливим буде визначення не стільки об'єктивної, скільки суб'єктивної складової обстановки вчинення злочину.

Отже, загальною проблемою, якій присвячена стаття, можна визначити підвищення в цілому ефективності розслідування злочинів, а окремою проблемою – підвищення ефективності діяльності слідчого з доказування за вказаними видами злочинів. **Метою** статті є визначення особливостей обстановки учинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Виклад основного матеріалу. Обстановка вчинення злочину є важливою складовою об'єктивної сторони злочину. Під обстановкою вчинення злочину розуміють конкретні умови, в яких вчиняється злочин. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, в яких відбувається дія, наприклад, вчинення військового злочину в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 402, ч. 3 ст. 403, ч. 3 ст. 404), злочинні дії військовослужбовця, який знаходиться в полоні (ст. 431), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст. 285), в інших – на умови, в яких знаходиться потерпілий, наприклад, залишення в небезпеці (ст. 135), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350). Обстановка вчинення злочину іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки скоєного і виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий злочин у бойовій обстановці). У випадку ж вбивства або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або затриманні злочинця (статті 118, 124 КК України) вона створює привілейований склад злочину. Тут обстановка посягання з боку того, хто посягає, визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання [3, с. 142].

Розглянемо, якою може бути обстановка вчинення злочину у складах злочинів, які ми досліджуємо у цій роботі. Нагадаємо, що у ст. 118 КК України йдеться про кримінальну відповідальність за умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, а у ст. 124 КК України – за умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Слід звернути увагу, що статті розділено за ступенем тяжкості наслідків – смерть особи у першому випадку і тяжкі тілесні ушкодження у другому. При цьому і у першому, і у другому складі злочину можливі два основні різновиди обстановки вчинення злочину, незалежно від тяжкості наслідків, що настали: обстановка, у якій відбувається перевищення необхідної оборони, і обстановка, у якій відбувається перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Це досить різні ситуації, основні риси яких ми спробуємо окреслити.

Поняття необхідної оборони надано у ст. 36 КК України, згідно з якою це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Право на необхідну оборону надається кожній особі незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Обстановка «*перевищення меж необхідної оборони*» є складною системою, яка виникає внаслідок взаємодії підозрюваної та потерпілої осіб. Процес виникнення такої обстановки можна представити у вигляді моделі:

1) Особа_1 намагається вчинити злочин щодо Особи_2, у результаті чого утворюється ситуація вчинення того чи іншого злочину (хуліганства, грабежу, розбійного нападу, зґвалтування тощо).

2) Особа_2 намагається фізично протидіяти Особі_1 і не дати їй вчинити чи продовжувати вчиняти злочин. Таким чином, через взаємодію Особи_1 і Особи_2 утворюється ситуація «необхідна оборона».

3) Однак на цьому ситуація не зупиняється, а набуває подальшого розвитку – Особа_2,

перешкоджаючи Особі_1 вчинити злочин щодо себе, умисно застосовує щодо Особи_1 фізичний вплив, що значно перевищує необхідний для самозахисту та припинення злочинних дій Особи_1. Як результат – ситуація «необхідна оборона» переростає у ситуацію «перевищення меж необхідної оборони».

4) Унаслідок дій Особи_2 Особа_1 отримує тяжкі тілесні ушкодження або їй спричиняється смерть.

Таким чином, підозрювана (у вчиненні перевищення меж необхідної оборони) особа спочатку є особою потенційно потерпілою, а потерпіла особа, навпаки, – потенційним злочинцем, який не довів свої злочинні дії до кінця через спротив жертви і згодом сама стала потерпілою. В результаті виникають два унікальні взаємодіючі суб'єкти, які можна назвати «потерпілий-злочинець» (Особа_1) і «підозруваний-жертва» (Особа_2), які своїми діями створюють ситуацію подвійного злочину, який розпочинається зі злочинних дій «потерпілого-злочинця» (Особа_1) щодо «підозрюваного-жертви» (Особа_2) (спричинення тілесних ушкоджень, спроба відкритого заволодіння майном, спроба звалтування, хуліганські дії тощо) і з плином часу (діапазон може бути у межах від «достатньо тривалого» до «майже миттєво») переходить у злочинні ж дії вже іншого суб'єкта – «підозрюваного-жертви» (Особа_2) (умисне вбивство або спричинення тяжких тілесних ушкоджень). Фактично ситуація «необхідна оборона» створюється «потерпілим-злочинцем» (Особа_1), його діями безпосередньо перед і під час вчинення злочину проти «підозрюваного-жертви» (Особа_2), наприклад, намаганням побити чи демонстративно заволодіти майном останнього. Опосередковано цьому може сприяти сам «підозруваний-жертва» (Особа_2), наприклад, своєю віктимною поведінкою спонукаючи «потерпілого-злочинця» до агресії відносно себе. В результаті їх взаємодії виникає обстановка, що або змушує «підозруваного-жертву» (Особа_2) оборонятися від посягань «потерпілого-злочинця» (Особа_1) з метою захисту свого життя чи здоров'я, або надає йому привід для відповідних насильницьких дій вже відносно свого нападника. З розвитком подій, з наростанням інтенсивності насильницьких дій з боку «підозрюваного-жертви» (Особа_2), яка значно перевищує ту, що необхідна для припинення злочину, ситуація «необхідна оборона» перетворюється на ситуацію «перевищення меж необхідної оборони».

У якості прикладу нагадаємо ситуацію «необхідної оборони» та перевищення її меж, яка часто зустрічається на практиці і яку можна назвати типовою: потерпілий П., знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, затіяв сварку зі своєю співмешканкою О. і згодом почав її бити. У момент, коли П. душив О. за шию руками, остання дотягнулася до кухонного ножа, що лежав на столі, та завдала проникаючого колото-різаного тілесного ушкодження П. в область грудей, після чого викликала швидку допомогу. П. загинув від гострої крововтрати до приїзду лікарів.

Слід зауважити, що даний випадок, скоріше, слід кваліфікувати як необхідну оборону, без перевищення її меж, оскільки чітко вбачається явна небезпека для життя і здоров'я жертви нападу. У той же час слідча та судова практика в Україні у багатьох випадках, коли нападнику спричинено смерть чи тяжкі тілесні ушкодження, іде по шляху практично автоматичного визнання дій жертви перевищенням меж необхідної оборони, з притягненням її до кримінальної відповідальності. Тобто фактично будь-яка оборона від протиправних дій, яка призвела до смерті нападника чи спричинення йому тяжких тілесних ушкоджень, кваліфікується як перевищення меж необхідної оборони з боку особи, що піддавалася нападу. У той же час, зважаючи на те, що наша робота підготовлена у рамках наукової спеціальності 12.00.09, ми не бачимо можливості вступати у дискусію з питань кваліфікації діянь, тому обмежуємося лише висловленням своєї позиції.

Повертаючись до наведеного прикладу – тут чітко просліджується комплексна, чотирихланкова подія, що складається з наступних дій: 1) напад злочинця на жертву – спричинення їй тілесних ушкоджень, намагання заволодіти майном тощо; 2) дії жертви, направлені на самозахист, – фізичний опір злочинцю, намагання нейтралізувати або припинити його протиправні дії; 3) переростання опору жертви, її правомірних дій у дії неправомірні – перевищення меж необхідної оборони; 4) настання злочинних наслідків – смерті чи тяжких тілесних ушкоджень.

Очевидно, що перелічені компоненти є обов'язковими для обстановки розглядуваних злочинів, оскільки за відсутності хоча б одного з них ми будемо мати справу з іншим злочином чи іншою подією, які необхідно кваліфікувати по-іншому («необхідна оборона» – ст. 36 КК України, «уявна оборона» – ст. 37 КК України, «відсутність події кримінального

правопорушення» – ч. 1 ст. 284 КПК України тощо).

Схожу, але дещо іншу обстановку можна спостерігати у ситуації «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця». Процес виникнення такої обстановки також можна представити у вигляді моделі:

1) Особа_1 намагається вчинити злочин щодо Особи_2 або інших осіб, у результаті чого утворюється ситуація вчинення того чи іншого злочину (хуліганства, грабежу, згвалтування, розбійного нападу тощо).

2) Особа_2 намагається затримати Особу_1 під час вчинення нею злочину або одразу після його вчинення. Таким чином, утворюється ситуація «затримання».

3) Особа_2, переслідуючи Особу_1 та намагаючись її затримати, умисно застосовує щодо Особи_1 фізичний вплив, що значно перевищує необхідний для її затримання. Як результат – ситуація «затримання» переростає у ситуацію «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця».

4) Унаслідок дій Особи_2 Особа_1 отримує тяжкі тілесні ушкодження або їй спричиняється смерть.

На відміну від обстановки «перевищення меж необхідної оборони», тут йдеться про інших взаємодіючих суб'єктів, які можна назвати «потерпілий-злочинець» (Особа_1) і «затримувач» (Особа_2), які своїми діями також створюють ситуацію подвійного злочину, який розпочинається зі злочинних дій «потерпілого-злочинця» (Особа_1) щодо жертви (якою може бути як сам «затримувач» (Особа_2), так і інша особа) у вигляді спричинення тілесних ушкоджень, спроби відкритого заволодіння майном, згвалтування тощо. Потім злочин або доводиться до кінця, або не доводиться, залежно від дій жертви, свідків чи через якісь зовнішні обставини. Після цього настає фаза затримання злочинця самою жертвою або іншими особами, під час якої «затримувач» умисно вчиняє злочинні дії щодо «потерпілого-злочинця» – умисне вбивство або спричинення тяжких тілесних ушкоджень. Створення ситуації «затримання злочинця» розпочинається «потерпілим-злочинцем», його діями безпосередньо перед і під час вчинення злочину проти жертви. В результаті їх взаємодії виникає обстановка, при якій жертва або інша особи («затриму-

вач») намагаються затримати «потерпілого-злочинця» із цією метою здійснюють насильницькі дії стосовно нападника.

Ілюстрацією зі слідчої практики можна вважати такий випадок: громадянин Д., який повернувся додому з рибалки, дізнався від дружини, що у них щойно на подвір'ї побував раніше засуджений за крадіжку Т., який забрав мобільний телефон та втік. Д. почав переслідувати Т. на автомобілі та за кількесот метрів від подвір'я наздогнав його і збив автомобілем. Від отриманих ушкоджень Т. помер на місці.

Розглянута подія подібно до проілюстрованої раніше, також є комплексною системою, які складається з тих же чотирьох елементів. Відмінність полягає у діях осіб, що піддавалися нападу: у першому випадку – це здійснення фізичного впливу на злочинця з метою самозахисту, в останньому – здійснення фізичного впливу для затримання злочинця.

Враховуючи викладене вище, можна зробити **висновок**, що особливостями обстановки вчинення умисних вбивств або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони чи перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, є:

1. Наявність унікальних пар суб'єктів, що взаємодіють між собою: у ситуації «перевищення меж необхідної оборони» – «потерпілий-злочинець» та «підозрюваний-жертва»; у ситуації «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця» – «потерпілий-злочинець» та «затримувач».

2. Ця взаємодія призводить до того, що злочинець і його жертва під час вчинення одного злочину фактично міняються ролями під час вчинення іншого злочину.

3. У результаті цієї взаємодії складається жорстка конструкція «подвійного злочину» – того, що вчинив чи намагався вчинити, але не довів до кінця «потерпілий-злочинець», і того, що вчинив «підозрюваний-жертва» чи «затримувач» стосовно «потерпілого-злочинця».

Перспективним напрямком дослідження можна назвати вивчення конкретних обставин, об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на переростання ситуації «необхідна оборона» у ситуацію «перевищення меж необхідної оборони» і ситуації «затримання злочинця» у ситуацію «перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця».

Список використаних джерел

1. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.

Надійшла до редколегії 27.05.2015

ЛАПТА С. П., ГУЗЕЙ В. Н. ОСОБЕННОСТИ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ УМЫШЛЕННЫХ УБИЙСТВ ИЛИ ПРИЧИНЕНИЯ ТЯЖКИХ ТЕЛЕСНЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ В СЛУЧАЕ ПРЕВЫШЕНИЯ МЕР НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ ИЛИ ПРЕВЫШЕНИЯ МЕР, НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ ЗАДЕРЖАНИЯ ПРЕСТУПНИКА

Особенности обстановки совершения умышленных убийств или причинения тяжелых телесных повреждений в случае превышения пределов необходимой обороны или превышения мер, необходимых для задержания преступника, установлены на основе моделирования и анализа взаимодействия участников в ходе совершения этих преступлений.

Ключевые слова: убийство, тяжкие телесные повреждения, превышение пределов необходимой обороны, задержание, обстановка совершения преступления.

LAPTA S. P., GUZEI V. M. FEATURES OF THE CONDITION OF COMMITTING MURDER OR GRIEVOUS BODILY HARM IN CASE OF EXCEEDING THE LIMITS OF NECESSARY DEFENSE OR EXCEEDING THE MEASURES NECESSARY FOR OFFENDER'S DETENTION

It is established that the feature of homicides or causing grievous bodily harm in exceeding the limits of necessary defense or exceeding the measures necessary to apprehend a criminal, is the fact that initially a suspect in exceeding the limits of necessary defense is the victim of assault and battery, and under some circumstances, changes the roles with the assaulter, causing the latter serious injuries or causing the death.

On the basis of simulation and analysis of the interaction between the participants in the process of committing these crimes the authors have established the features of the situation of committing these crimes:

- the presence of unique pairs of subjects interacting with each other «victim-offender» and «suspect-victim»; «victim-offender» and «arresting person»;
- interaction leads to the fact that the perpetrator and his victim during the commission of a crime are changing the roles in the course of committing another crime;
- as a result of this interaction there is a situation of «double offence» – that one, which is committed or attempted to commit, but has not finished «victim-offender», and that, which is committed by «suspect-victim» or «arresting person» concerning the «victim-criminal».

Keywords: murder, grievous bodily harm, exceeding the limits of necessary defense, detention, condition of crime's commission.

УДК 343.125(477)

Ю. В. ЛУК'ЯНЕНКО,

здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЩОДО ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Розглянуто питання застосування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у кримінальному судочинстві в частині затримання особи. На підставі проведеного аналізу рішень ЄСПЛ виділено основні порушення, які викладено у його відповідних рішеннях стосовно України. Встановлено недостатню теоретичну і практичну розробленість методичних рекомендацій з цього питання, що негативно впливає на ефективність застосування практики ЄСПЛ у кримінальному провадженні.

Ключові слова: затримання особи, Європейський суд з прав людини, допустимість затримання особи, гарантії прав і свобод особи.

Lukianenko, Y.V. (2015), "Some issues of using the practice of the European Court of Human Rights on person's detention in criminal proceedings" ["Okremi pytannia zastosuvannya praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny shchodo zatrymannia osoby u kryminalnomu sudochynstvi"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 55–60.

Постановка проблеми. Однією з головних складових успішного виконання завдань кримінального провадження є використання міжнародних правових стандартів, зокрема й практики Європейського суду з прав людини. Зазначене обумовлено тим фактом, що під час удосконалення національного законодавства у положення ст. 8, 9 КПК України 2012 року впроваджено нововведення, згідно із яким кримінальне процесуальне законодавство застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, що вважається однією з найпринциповіших новацій для національної практики кримінального судочинства, а також свідчить про рівень ефективності правозахисної діяльності ЄСПЛ. Указані нововведення мають свою правову філософію, адже є необхідними для правозастосовної діяльності, оскільки практика ЄСПЛ виступає позитивним критерієм на шляху законотворчих перетворень. Крім того, для більшості європейських країн прикладна реалізація такої практики уже давно стала звичним явищем, що обумовлено перевіркою законності здійснення кримінальної процесуальної діяльності.

Стан дослідження. Аналіз юридичної літератури свідчить про те, що на теоретичному рівні окремі питання застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальному судочинстві досліджували учені Л. В. Кисельова, В. Г. Уваров, І. А. Тітко, О. В. Капліна, О. Г. Яновська та ін. Водночас питання застосування практики ЄСПЛ щодо затримання особи у дослідженнях цих та інших учених не достатньо повно розглянуто, що і зумовлює актуальність порушеного питання.

Мета статті – дослідити проблемні питання щодо застосування практики Європейського суду з прав людини в частині затримання особи.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчило дослідження міжнародних правових актів, зокрема норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на сьогодні важливого значення набуває практика Європейського суду з прав людини. Звернемо увагу, що відповідно до ст. 32 закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [1] наша держава повністю визнала

пряму дію норми щодо визнання обов'язковою юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення й застосування Конвенції. У свою чергу, обов'язкова сила таких рішень, а також їх виконання встановлені ст. 46 вказаного Закону. Насамперед це обумовлено тим фактом, що ЄСПЛ виступає важливим правовим механізмом захисту прав і свобод людини, закріплених у вказаній Конвенції. Так, відповідно до ст. 19 Конвенції ЄСПЛ уповноважений приймати скарги від будь-якої фізичної особи, неурядової організації чи групи приватних осіб, які стали жертвами порушення їх прав і свобод, передбачених Конвенцією та протоколами до неї.

На шляху виконання взятих на себе зобов'язань за ініціативою Уряду України був прийнятий закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2], який став ключовим у питанні застосування та виконання рішень ЄСПЛ стосовно України. Так, застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ визначено ст. 17 зазначеного Закону, відповідно до якої національні суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Крім того, згідно із ч. 1 ст. 2 цього Закону рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання Україною.

У подальшому з метою ефективного виконання положень вказаного Закону, 31 травня 2006 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 784 «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [3], а також затверджено Положення про Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. З цього питання також слід врахувати указ Президента України «Про Порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України» від 25 червня 2002 р. [4]. Крім того, зважаючи на специфіку застосування рішень ЄСПЛ, а також на практичні труднощі, які виникають з цього питання, 6 лютого 2012 р. Верховним Судом України прийнято постанову № 5-27кє2011 «Про перегляд вироку з підстав порушень Україною міжнародних зобов'язань

при вирішенні справи судом» [5], що підкреслює актуальність і важливість порушеного питання з точки зору прикладного застосування наведених нормативно-правових актів.

Необхідність нагального вирішення цього питання активізується на фоні статистичних даних, які на сьогодні бажають бути кращими. Так, станом на 2011 р. у порівнянні з іншими державами за кількістю поданих заяв, які перебували на розгляді Європейського суду з прав людини, Україна знаходилась на п'ятому місці після Росії, Туреччини, Італії та Румунії, протягом 2012–2013 рр. – на четвертому місці, а в 2014 р. – уже на першому. Викладене безпосередньо підтверджується кількістю скарг, поданих упродовж останніх років, яка є досить значною. Так, станом на 31 грудня 2012 р. на розгляді в ЄСПЛ перебувало 10 450 справ проти України, що становило 8,2 % від загальної кількості справ (загалом 128 100 справ проти держав – членів Конвенції). За такий же період 2013 р. перебувало вже 13 700 таких справ, що становило 13,3 % від загальної кількості справ (загалом 102 700 справ). Така сама ситуація залишилась і 2014 р., зокрема 13 600 справ проти України, що становило 13,3 % від загальної кількості справ (загалом 71 600 справ)¹.

Зважаючи на викладене, можна зазначити, що рішення ЄСПЛ відіграють важливе значення, адже виступають дієвим інструментом гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному провадженні. З приводу цього в науковій літературі зазначено, що правова природа рішень ЄСПЛ обумовлена певними факторами: 1) правовими позиціями, які мають нормативний характер; 2) у рішеннях надається тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї; 3) такі рішення мають правозастосовний характер, оскільки в них містяться виявлені порушення за конкретними фактами. Тобто рішення ЄСПЛ виконують свої специфічні функції, зокрема: тлумачну; формування досвіду застосування Конвенції та протоколів до неї в частині захисту прав і свобод людини у сфері кримінального судочинства; удосконалення кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики;

інформаційну [6, с. 80]. У свою чергу, Л. В. Кисельова зазначила, що рішення Європейського суду з прав людини можна вважати офіційною формою роз'яснення основних прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, у зв'язку з чим має важливе значення в аспекті її застосування [7, с. 157].

З огляду на сучасні проблемні питання, що виникають при реалізації рішень ЄСПЛ, В. Г. Уваров констатував, що необхідність застосування кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини обумовлюється специфікою кримінальної процесуальної діяльності, яка пов'язана з можливістю тимчасового обмеження конституційних прав, свобод та законних інтересів особи, виходячи з мети і завдань конкретного кримінального провадження. З урахуванням проведеного дослідження учений запропонував ст. 7 КПК України доповнити додатковою новою засадою кримінального провадження, яку доцільно визначити як «безпосереднє посилання на норми та принципи міжнародних правових актів і рішення Європейського суду з прав людини», сутність якої розкрити у положеннях ст. 9-1 КПК України та викласти у такій редакції: «Під час кримінального провадження кожний учасник кримінального провадження, чий права та законні інтереси було порушено, у ході подання скарги має право посилатися на відповідні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також аналогічних положень, що містяться у рішеннях Європейського суду з прав людини, в частині порушеного права» [8, с. 6, 18], що ми цілком підтримуємо, оскільки таке нововведення стане додатковою підсилювальною гарантією прав, свобод і законних інтересів особи у кримінальному провадженні.

Таким чином, можна констатувати, що за своїм правовим характером і наслідками рішення ЄСПЛ сприяють ефективному відновленню порушеного права. У зв'язку з тим реальне їх виконання є втіленням у практичну площину дотримання засади (принципу) законності у кримінальному провадженні, що є запорукою ефективності досягнення його завдань. Однак, як зазначила О. В. Капліна, на національному рівні проблемним питанням є створення відповідного правового механізму щодо забезпечення законного і обґрунтованого застосування судами та правоохоронними органами

¹ За даними щорічних звітів про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2012–2014 роках (див. на сайті міністерства юстиції України, режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/9329>).

норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. При цьому, в аналогічних кримінальних провадженнях, щодо яких ЄСПЛ уже винесено рішення і вони набрали законної сили, слідчим і прокурорам слід керуватися ними та посилаючись на них [9, с. 196], що ми підтримуємо.

У контексті дослідженого питання зазначимо, що практика ЄСПЛ переконливо свідчить про те, що затримання особи визнається допустимим лише за наявності двох важливих умов, а саме: по-перше, якщо воно здійснено виключно з метою, визначеною Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод; по-друге, якщо воно було здійснено у порядку, передбаченому національним законодавством України. З цього питання важливо наголосити, що відповідне законодавство повинно бути не таємного характеру, а доступним для сприйняття кожною особою, а також мати найвищу юридичну силу, щоб якнайкраще гарантувати захист прав і свобод особи у разі її затримання. Така вимога покликана зробити затримання передбаченим для громадян, що надасть затриманому ефективні засоби правового захисту та можливість усунути незаконні і необгрунтовані дії з боку правоохоронних органів і суду.

Важливість подібного тимчасового обмеження можна продемонструвати на прикладі рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бруган та інші проти Сполученого Королівства» від 29 листопада 1988 р. Ця справа була присвячена розгляду факту затримання особи за підозрою у причетності до терористичних актів чотирьох громадян Великої Британії. Відповідно до п. 3 ст. 5 Конвенції кожен, кого заарештовано або затримано, має негайно постати перед суддею. Особи, які були затримані в зазначеній справі, не постали перед суддею до звільнення з-під варті. Тримання під вартою тривало щодо кожного із затриманих від чотирьох днів і шести годин до шести днів. Тож предметом розгляду ЄСПЛ було тлумачення оцінного поняття «негайно». Уряд Сполученого Королівства аргументував свої дії тим, що, по-перше, характер і масштаби загрози тероризму та складність одержання доказів (зокрема, органи державної безпеки зіштовхнулись із труднощами при збиранні доказів, оскільки особи, причетні до тероризму, спеціально навчені поведінки на допитах) викликають необхідність більш довготривалого затримання особи за підозрою у цьому зло-

чині. По-друге, неможливість негайного представлення особи перед суддею зумовлена високим ступенем конфіденційності інформації щодо справ такого роду. Комісія у своїй доповіді послалась на усталену судову практику, відповідно до якої чотириденний строк для випадків звичайних злочинів та п'ятиденний строк у *виняткових випадках* не суперечать вимозі про негайне доставлення затриманого до судді. Суд же у п. 62 рішення постановив, що межі гнучкості в тлумаченні та застосуванні поняття «негайно» є досить обмеженими. Навіть найкоротший строк затримання у цій справі, а саме чотири дні і шість годин перебування пана Макфаддена під вартою, виходить за часові межі, встановлені п. 3 ст. 5 Конвенції. Надання особливостям цієї справи такого значення, яке виправдовувало б настільки довготривалий строк затримання без доставлення до судді, було б занадто широким тлумаченням зрозумілого значення слова «негайно». Подібне тлумачення значно послабило б процесуальні гарантії п. 3 ст. 5 Конвенції на шкоду окремо взятої особи, наслідком чого був би підрив самої суті права, захищеного цією статтею. Таким чином, Європейський суд з прав людини дійшов висновку про те, що жоден із заявників не був доставлений «негайно» після затримання до суду. Цей безсумнівний факт, що арешт і затримання були викликані законним прагненням захистити суспільство від виявів тероризму, сам по собі є недостатнім, щоб забезпечити повагу до вимог п. 3 ст. 5 Конвенції. Окрему думку висловив суддя Мартенс, зазначивши, що особа, яка підозрюється у причетності до терористичної діяльності, може бути затримана на строк дещо довший, ніж це передбачено загальними нормами кримінально-процесуального права, оскільки Суд у своєму тлумаченні Конвенції повинен бути вільним в її адаптації до зміни соціальних умов та соціальних і моральних поглядів. На його думку, цілком сумісним із системою Конвенції є те, що держава, керуючись необхідністю боротьби з тероризмом, установлює більш тривалий порівняно з прийнятним за звичайних обставин строк, протягом якого особа, заарештована за обгрунтованою підозрою у причетності до тероризму, може бути затримана без доставлення до суду [10, с. 30–31].

Непоодинокі порушення норм ст. 5 зазначеної Конвенції також констатовано ЄСПЛ відносно й України. Зокрема, у рішенні від 17 жовтня 2013 р. у справі «Таран проти України» [11],

а також у рішенні від 7 листопада 2013 р. у справі «Белоусов проти України» [12] ЄСПЛ указав на незаконне затримання особи протягом періоду, який перевищує 72 години, з огляду на те, що таке затримання здійснювалось без відповідного рішення суду. Крім того, в рішенні у справі «Белоусов проти України» також було визнано, що фактичне затримання особи працівниками міліції на більш як 30 годин без відповідної фіксації затримання, у свою чергу, спричинило порушення права особи негайно постати перед судом з метою вирішення питання щодо законності здійсненого затримання.

Як свідчить практика, на сьогодні також констатуються факти несвоєчасного внесення даних у журнали обліку доставлених, відвідувачів та запрошених при затриманні осіб. Так, під час перевірки Генеральною прокуратурою України дотримання положень чинного КПК України щодо затримання осіб було встановлено, що у кримінальному провадженні № 12014200260000458 слідчим СВ Сумського РВ УМВС України в Сумській області у приміщенні районного відділу міліції 16.09.2014 о 19 год. 30 хв. затримано Пороскуна М. Г., який був попередньо доставлений працівниками міліції, за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 125, ч. 1 ст. 162, ч. 2 ст. 185, ч. 3 ст. 185, ч. 3 ст. 357 КК України. Проте в Журналі обліку доставлених, відвідувачів та запрошених зазначено, що Пороскун М. Г., починаючи з 15.09.2014, чотири рази самостійно залишав та прибував до Сумського райвідділу міліції для допиту та бесід. Як наслідок, працівниками міліції не здійснювалося негайне повідомлення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги про затримання особи, як це передбачено ч. 4 ст. 213 КПК України,

що є грубим порушенням права на захист затриманої особи. Разом з цим, у кримінальному провадженні № 12014200110002289 11.12.2014 мало місце незаконне затримання, в порядку ст. 208 КПК України, Горбунова М. О., якого без наявності достатніх підстав для оголошення підозри поміщено до Шосткинського ІТТ. Процесуальним керівником було відмовлено в повідомленні про підозру за ч. 2 ст. 186 КК України, і у зв'язку з цим Горбунова було звільнено. Так само у кримінальному провадженні № 12014200440003108 від 24.06.2014 за ст. 190 ч. 2 КК України працівниками Сумського МВ 04.07.2014 було затримано Бойко О. В. на підставі ст. 208 КПК, а слідчий звернувся з клопотанням про обрання запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання лише 07.07.2014.

На основі проведеного дослідження можна зробити **висновок**, що на сьогодні правоохоронні органи і суди досить рідко керуються відповідною практикою ЄСПЛ, що призводить до порушення прав особи і винесення Європейським судом з прав людини рішень не на користь України. Одним із факторів, який негативно впливає на формування і запровадження практики ЄСПЛ, є несприйняття, а часом і нехтування правоохоронними органами і судами позитивного досвіду розгляду Європейським судом з прав людини заяв щодо порушень прав і свобод особи під час здійснення кримінального провадження. Особливого значення така практика набуває щодо тимчасового обмеження конституційних прав і свобод особи, у тому числі при затриманні особи. Втім, порушені у цій статті проблемні питання не є остаточними і потребують свого комплексного вивчення.

Список використаних джерел

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : закон України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
3. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 31 трав. 2006 р. № 784. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-п>.
4. Про Порядок здійснення захисту прав та інтересів України під час урегулювання спорів, розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ за участю іноземного суб'єкта та України : указ Президента України від 25 черв. 2002 р. № 581/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581/2002>.
5. Про перегляд вироку з підстав порушень Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом [Електронний ресурс] : постанова Верховного Суду України від 6 лют. 2012 р. № 5-27кз2011. – Режим доступу: <https://pravoscope.com/act-postanova-5-27ks2011-zagoldnij-v-v-06-02-2012-ne-viznachenno-36852169>.

6. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина) / [В. В. Рожнова, Я. Ю. Конюшенко, І. В. Чурікова та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – 398 с.

7. Кисельова Л. В. Рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України та Верховного Суду України у системі права України: застосування та виконання / Л. В. Кисельова // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2 (27) – С. 156–159.

8. Уваров В. Г. Реалізація рішень Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Уваров Володимир Геннадійович. – Харків, 2014. – 40 с.

9. Капліна О. Проблеми правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини / О. Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 2. – С. 187–197.

10. Тітко І. А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України : монографія / І. А. Тітко. – Харків : Право, 2010. – 216 с.

11. Рішення Європейського суду з прав людини, справа «Таран проти України» : від 17 жовт. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/39289>.

12. Рішення Європейського суду з прав людини, справа «Белоусов проти України» : від 7 листоп. 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_989.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

ЛУКЪЯНЕНКО Ю. В. ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ ПРАКТИКИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА В ОТНОШЕНИИ ЗАДЕРЖАНИЯ ЛИЦА В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Рассмотрены вопросы применения практики Европейского суда по правам человека (далее – ЕСПЧ) в уголовном судопроизводстве в части задержания лица. На основании проведенного анализа решений ЕСПЧ выделены основные нарушения, которые изложены в его соответствующих решениях в отношении Украины. Установлена недостаточная теоретическая и практическая разработанность методических рекомендаций по этому вопросу, что негативно влияет на эффективность применения практики ЕСПЧ в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: задержание лица, Европейский суд по правам человека, допустимость задержания лица, гарантии прав и свобод личности.

LUKIANENKO Y. V. SOME ISSUES OF USING THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON PERSON'S DETENTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The issue of using the practice of the European Court of Human Rights (hereinafter – ECHR) in criminal proceedings in terms of person's detention is studied. Based on the conducted analysis of the ECHR judgments the author distinguishes the main violations, which are stated in the relevant judgments on Ukraine. Considering this, it is stated that the judgments of the ECHR play important role as an effective instrument to protect the rights, freedoms and lawful interests of an individual in criminal proceedings. It is stated that according to their legal nature and effects the judgments of the ECHR contribute to effective remedy. In this regard, their actual execution will facilitate their implementation into practical compliance with the principles of legality in criminal proceedings, which is the key to efficiency in achieving its tasks.

Considering the practice of the ECHR it is stressed that person's detention is admissible only, if there are two important conditions, namely: first, if it is done solely for the purposes specified in the Convention on Human Rights; second, if it is done in the manner prescribed by national legislation of Ukraine. In this regard, a lack of theoretical and practical elaboration of guidelines on this issue is established, which negatively affects the efficiency of using the practice of the ECHR in criminal proceedings.

It is concluded that at the present time law enforcement agencies and courts are rarely guided by the corresponding practices of the ECHR, which leads to a violation of human rights and making decisions by the European Court of Human Rights not in favor of Ukraine.

Keywords: person's detention, the European Court of Human Rights, admissibility of person's detention, guarantees of human rights and freedoms.

УДК 343.125(477)

О. С. ПЕТРОВ,*ад'юнкт**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ВІДПОВІДНО ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ІРАНУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проаналізовано правове регулювання застосування запобіжних заходів відповідно до кримінального процесуального законодавства України та Ісламської Республіки Іран. Вказано на недоліки нормативної регламентації процесуального порядку застосування застави й особистої поруки в Україні. Запропоновано їх удосконалення шляхом внесення змін у Кримінальний процесуальний кодекс України.

Ключові слова: досудове розслідування, запобіжні заходи, особиста порука, застава, Кримінальний процесуальний кодекс України, Ісламська Республіка Іран.

Petrov, O.S. (2015), "Legal regulation of using preventive measures under the criminal procedural legislation of Ukraine and Iran: a comparative analysis" ["Pravova rehlementatsiia zastosuvannia zapobizhnykh zakhodiv vidpovidno do kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva Ukrainy ta Iranu: porivnialnyi analiz"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 61–65.

Постановка проблеми. Сьогодні світове співтовариство являє собою різнотипні цивілізації, кожна з яких наділена певними конституційними, етнічними і релігійними особливостями. Процес глобалізації поступово поширюється, однак існує ряд країн, які прагнуть до ізолюваного від інших держав існування. Зазначений шлях розвитку вибирають здебільшого країни мусульманського світу. Водночас Україну, як країну, що вибрала шлях європейського розвитку, зв'язують тісні економіко-правові та соціальні зв'язки з державами мусульманської правової родини, до яких належить Ісламська Республіка Іран. Іслам є невід'ємною частиною історії багатонаціонального народу України, починаючи із взаємин народів, котрі населяли території Київської Русі, з носіями ісламу – хазарами, половцями – й закінчуючи віросповіданням кримських татар та іншої частини населення країни.

Між Україною та Ісламською Республікою Іран 11 травня 2004 р. був підписаний договір про правові відносини та правову допомогу в цивільних і кримінальних справах, про видачу правопорушників і про передачу засуджених осіб [1]. Підписанням цього договору країни законодавчо закріпили процедуру співробітництва у процесі кримінального провадження.

Вивчення джерел різних релігій, у тому числі й ісламу, для вдосконалення норм процесуального права сучасних держав сприяє зміцненню міжнародних зв'язків, миру між народами, ослабленню міжрелігійної ворожнечі й усуненню існуючих причин злочинності. Враховуючи викладене та продовжуючи рефо-

рмування правових органів, чинного законодавства, назріла необхідність вивчення і проведення порівняльного аналізу кримінального процесуального законодавства Ісламської Республіки Іран та норм КПК України.

Стан дослідження. Протягом усієї історії вітчизняної кримінальної процесуальної науки питанням застосування запобіжних заходів були присвячені роботи Ю. П. Аленіна, І. А. Богової, А. Д. Бурякова, О. М. Васильєвої, Ю. М. Грошевого, І. М. Гуткіна, П. М. Давидова, Л. І. Даньшиної, З. З. Зинатуліна, М. І. Капинуса, З. Ф. Ковриги, В. М. Корнукова, Ю. Д. Лівшиця, П. І. Люблінського, В. О. Михайлова, І. Л. Петрухіна, Н. М. Совригової, М. С. Строговича та ін. У свою чергу, значно зріс інтерес до мусульманського права. Вагомим внеском у його вивчення стали роботи вчених К. К. Абдулаєвої, А. Х. Ахкубекова, Ж. Н. Баїшева, Є. Ю. Барковської, Р. І. Беккіна, З. Х. Мисрокова, С. М. Прозорова, З. А. Саїдова, М. А. Сарсембаєва, І. Д. Сафарова, Р. З. Таїлова, Ф. Т. Тахірова, Х. С. Хомушова та інших. Незважаючи на те, що в роботах зазначених авторів досить повно розроблено принципи питання мусульманського права, вивчення ряду актуальних проблем залишилося за їхніми рамками.

Метою статті є визначення особливостей мусульманського процесуального права, пов'язаних із застосуванням запобіжних заходів, а також проведення порівняльного аналізу правового регулювання запобіжних заходів відповідно до законодавства України та Ісламської Республіки Іран.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає ряд новел щодо регулювання запобіжних заходів для того, щоб у разі їх обрання можливо було врахувати тяжкість вчиненого кримінального правопорушення, особистість підозрюваного, обвинуваченого й інші обставини та обрати доцільний захід, забезпечити явку до органу досудового розслідування і до суду, належну поведінку особи. Закріплена в законі система запобіжних заходів дозволяє індивідуалізувати їх застосування з урахуванням різних обставин. Наявність такої системи забезпечує можливість ситуативного підходу до їх застосування у практиці здійснення досудового розслідування й судового розгляду.

У сучасній правовій системі Ірану об'єдналися структурні елементи мусульманської та романо-германської правових систем. Це обумовлено історичними подіями протягом ХХ століття. Так, у результаті реформ 30-х років мусульманське право втратило свої позиції, і ключові ролі стала відігравати французька система права. У 1979 р. на території Ірану відбулася чергова революція, на чолі якої стояло радикальне ісламське духовництво, у зв'язку з чим намітився зворотний процес і почалася ісламізація правової системи, що не могло не торкнутися й кримінального процесу [2, с. 58]. Однак, незважаючи на те, що ст. 4 Конституції Ірану 1979 р. проголосила, що закони країни повинні відповідати принципам ісламу [3], а КПК Ірану¹ увібрав у себе основи шаріату, він відноситься до пошукового типу.

Структурні елементи різних правових систем помітні вже у перших статтях КПК Ірану. Так, якщо ст. 1 закріплює, що Кримінально-процесуальний кодекс є зводом принципів і вимог, що затверджують, як розслідувати злочини, як притягти до відповідальності злочинців і винести вирок, як виконувати завдання в судових органах, то ст. 2 цього процесуального документа закріплює, що злочини носять божественний аспект [4]. На ісламізацію іранського процесуального законодавства вказували вчені О. О. Сизов, Р. Ф. Шахбазов [5, с. 46].

¹ Тут і далі у статті автор для зручності використовує адаптовану до національного законодавства аббревіатуру КПК (Кримінальний процесуальний кодекс). Повна правильна назва відповідного нормативно-правового акта англійською – The Islamic Republic of Irans Criminal Code of Procedure for Public and Revolutionary Courts. – *Редкол.*

Особливий інтерес викликає іранська система запобіжних заходів. Так, згідно зі ст. 132 КПК Ірану запобіжний захід застосовується для того, щоб привести підсудного й забезпечити його безпеку, запобігти його втечі, приховуванню або зіткненню з іншими особами. Для цього судді необхідно видати один з нижчезгаданих кримінальних гарантів. Так, після того, коли обвинувачення було зрозуміло пояснено обвинуваченому, до нього може бути застосовано: 1) обов'язок з'явитися до суду під чесне слово; 2) обов'язок дати слово про явку до суду до закінчення судового процесу й виконання вироку, а у випадку відмови з нього буде стягнуто депозит (внесок); 3) наявність поручителя з депозитом; 4) наявність застави в готівці, банківській поручительській гарантії і рухомому або нерухомому майні; 5) тимчасове затримання суб'єкта з метою дотримання правових норм. Таким чином, помітна схожість цілей і підстав застосування запобіжних заходів згідно з іранським та українським законодавством. Однак слід зазначити, що вітчизняний законодавець закріпив їх більш широкий перелік і включив у ст. 177 КПК України такі положення, як запобігання спробам: 1) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; 2) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [6]. Розглядаючи систему запобіжних заходів, слід зазначити, що іранський законодавець, на відміну від вітчизняного, не передбачив запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту. Відповідно до КПК України за ступенем суворості домашній арешт знаходиться між заставою й триманням під вартою. Згідно із ч. 1 ст. 181 КПК України домашній арешт полягає у забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або в певний період доби. Введення в українське законодавство домашнього арешту як одного із запобіжних заходів викликало серед науковців дискусію. Деякі з них вважають, що введення цього заходу не буде мати позитивного ефекту, оскільки КПК України містить запобіжні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. Якщо ці заходи не здатні забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого, то новий захід буде недійовим, оскільки, залишаючи житло на певний період часу, така особа завжди буде мати можливість ухилитися від слідства й суду, перешкодити встановленню істини,

продовжувати займатися злочинною діяльністю [7, с. 19]. Проте більшість учених вважають, що таке нововведення потрібно визнати сприятливим, оскільки домашній арешт застосовується у більшості європейських країн [8, с. 659]. До того ж, зазначимо, що кримінальне процесуальне законодавство багатьох країн світу передбачає можливість застосування домашнього арешту як запобіжного заходу. Наприклад, його застосовують у Казахстані, Латвії, Литві, Німеччині, Росії, Швеції та інших країнах [9, с. 18].

Окрему увагу варто приділити такому запобіжному заходу, як застава. Іранський законодавець, у порівнянні з українським, розширив предмет застави, включивши банківську поручительську гарантію, рухоме й нерухоме майно, а згідно зі ст. 182 КПК України застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок.

Також треба вказати на чіткість положень КПК Ірану, згідно зі ст. 138 якого у випадку, якщо відносно обвинуваченого застосовано запобіжний захід у вигляді поруки або застави, а він не може надати поручителя або заставу, то він відлягає арешту. Таку позицію необхідно визнати правильною, тому що вона забезпечує успішне виконання підозрюваним, обвинуваченим своїх обов'язків із внесення застави. А положення ст. 182 КПК України закріплюють обов'язок підозрюваного, обвинуваченого протягом 5 днів від дня обрання запобіжного заходу у вигляді застави внести кошти на відповідний рахунок або забезпечити внесення їх заставником і надати підтверджувальний документ. Однак при цьому вітчизняний законодавець не передбачив конкретної відповідальності підозрюваного, обвинуваченого у разі невнесення застави. Виходячи з викладеного, вважаємо, що ч. 6 ст. 182 КПК України необхідно доповнити положенням, згідно з яким у випадку, якщо відносно підозрюваного, обвинуваченого застосовано запобіжний захід у вигляді застави, але кошти протягом встановленого законом строку внесені не були, і якщо він з ним згодний, то щодо нього застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою.

Крім того, стаття 139 КПК Ірану закріпила право поручителя або гаранта відмовитися від обвинуваченого на будь-якій стадії судового розслідування. У свою чергу, український законодавець також передбачив право поручителя відмовитися від узятих на себе зобов'язань, конкретизувавши для цього чіткі правила: від-

мовитися можна тільки до виникнення підстав, що тягнуть за собою його відповідальність, і при цьому необхідно забезпечити явку підозрюваного, обвинуваченого в орган досудового розслідування або до суду для вирішення питання про зміну йому запобіжного заходу на інший. Таку позицію необхідно визнати правильною.

Статтею 140 КПК Ірану закріплено положення, згідно з яким, якщо особа вносить заставу за обвинуваченого або надає поруку, але обвинувачений не з'являється до суду, поручитель або гарант будуть попереджені про те, що вони зобов'язані представити обвинуваченого протягом 20 днів. А якщо ні, то за особистим наказом керівника Окружного суду зобов'язання щодо виплати застави буде отримано і заставу буде витребувано. Таким чином, іранський законодавець передбачив часовий проміжок 20 днів для можливості здійснення поручителем і гарантом своїх обов'язків.

З урахуванням викладеного вважаємо, що ст. 180, 182 КПК України необхідно доповнити положенням, у якому затвердити конкретні тимчасові рамки, протягом яких поручитель і заставодавець будуть мати можливість виконати свої зобов'язання.

Своє бачення іранський законодавець виклав і відносно такого виду запобіжного заходу, як арешт. Так, згідно зі ст. 118 КПК Ірану суддя може видати ордер на арешт навіть без судової повістки, якщо за скоєний злочин передбачено судові покарання у вигляді відплати, смертної кари й усікання органа, а також у відносно обвинуваченого, адресу проживання якого не встановлено й заходи, вжиті суддею щодо його виявлення, не дали позитивних результатів.

Крім того, згідно зі ст. 117 КПК Ірану особи, які не з'явилися на судові засідання або не надали відповідного документа, що пояснює причину відсутності, підлягають арешту за ордером, виданим суддею. Згідно зі ст. 121 КПК Ірану арешт обвинуваченого має бути здійснений протягом доби, за винятком особливих випадків.

Багато наукових праць присвячено питанню здійснення затримання. І це зрозуміло, оскільки, незважаючи на короткочасність застосування, за характером правообмеження воно є таким, що тимчасово обмежує конституційне право людини на волю й особисту недоторканність. Відповідно до ст. 176 КПК України затримання особи є тимчасовим запобіжним заходом. За загальним правилом цей запобіжний

захід застосовується до особи, підозрюваної у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 1 ст. 208 КПК).

Перелічивши загальні запобіжні заходи, іранський законодавець виділив окремою статтею, а саме 133, заборону на виїзд із країни, що застосовується строком на шість місяців і, якщо суд вважатиме необхідним, може продовжуватися кожні шість місяців. Таким чином, обмежується право тільки на виїзд із країни, і не обмежується переміщення по території країни, тобто не враховується можливість обвинуваченого зникнути на території країни або фізично не встигнути прибути для проведення необхідних слідчих дій. Із цим не можна погодитись, тому варто підтримати українського законодавця, який у ст. 194 КПК України передбачив можливість покладання на підозрюваного, обвинуваченого обов'язку не відлучатися з населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає або перебуває, без дозволу слідчого, прокурора, суду.

Висновки. З урахуванням викладеного порівняльного аналізу кримінального процесуального законодавства Ісламської Республіки

Іран і положень КПК України слід зазначити, що в Україні треба використовувати закордонний досвід у частині застосування запобіжних заходів. Виходячи із проведеного дослідження, можна запропонувати деякі напрями вдосконалення процесуального порядку застосування запобіжних заходів: 1) ч. 6 ст. 182 КПК України доповнити положенням, згідно з яким у випадку, якщо відносно підозрюваного, обвинуваченого застосовано запобіжний захід у вигляді застави, але кошти протягом встановленого законом строку внесені не були, і він з ним згодний, то щодо нього застосовується запобіжний захід у вигляді тримання під вартою; 2) ст. 180, 182 КПК України доповнити положенням, у якому затвердити конкретні тимчасові рамки, протягом яких поручитель і заставодавець будуть мати можливість виконати свої зобов'язання. Прийняття і дотримання зазначених положень дозволить у процесі досудового розслідування й подальшого судового провадження ефективно застосовувати запобіжні заходи. Разом із тим розглянуті питання підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Список використаної літератури

1. Договір між Україною та Ісламською Республікою Іран про правові відносини та правову допомогу в цивільних і кримінальних справах : підпис. від 11.05.2004, ратиф. законом України від 07.09.2005 № 2823-IV, набрав чинності 31.08.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364_026.
2. Хачатуров Р. Л. О правовой системе Ирана / Р. Л. Хачатуров // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2009. – № 6 (9). – С. 58–61.
3. Конституция Исламской Республики Иран [: от 15 нояб. 1979 г.] [Електронний ресурс]. – 56, [1] с. – Режим доступу: http://www.cis-emo.net/sites/default/files/imagesimce/constitution_of_iran.pdf.
4. English Translation of the Islamic Republic of Iran's Criminal Code of Procedure for Public and Revolutionary Courts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iranhrdc.org/english/human-rights-documents/iranian-codes/100000026-english-translation-of-the-islamic-republic-of-irans-criminal-code-of-procedure-for-public-and-revolutionary-courts.html>. – Кримінально-процесуальний кодекс Ісламської Республіки Іран.
5. Сизов А. А. Теоретико-правовой анализ сотрудничества Российской Федерации и Исламской Республики Ирана в сфере уголовного судопроизводства / А. А. Сизов, Р. Ф. Шахбазов // Духовная традиция времени. Россия XXI. – 2014. – № 2. – С. 43–47.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651a-17>.
7. Зауваження [Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України] до проекту Кримінального процесуального кодексу України (реєстраційний № 9700) : від 22.03.2012 [Електронний ресурс]. – 63 с. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42312&pf35401=217983>.
8. Кішіш'ян А. К. Пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою гуманізації попереднього ув'язнення / А. К. Кішіш'ян, Ю. П. Янович // Актуальні питання діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України : зб. наук. пр. ф-ту підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання ХНУВС за 2011 рік / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : НікаНова, 2012. – С. 659–662.
9. Кучинська О. П. Домашній арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2010. – № 7 (118). – С. 17–19.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

**ПЕТРОВ А. С. ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРИМЕНЕННЯ МЕР
ПРЕСЕЧЕННЯ В СООТВЕТСТВИИ С УГОЛОВНЫМ ПРОЦЕССУАЛЬНЫМ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ УКРАИНЫ И ИРАНА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Проанализировано правовое регулирование применения мер пресечения по уголовному процессуальному законодательству Украины и Исламской Республики Иран. Указано на недостатки нормативной регламентации процессуального порядка применения залога и личного поручительства в Украине. Предложено их совершенствование путём внесения изменений в Уголовный процессуальный кодекс Украины.

Ключевые слова: досудебное расследование, меры пресечения, личное поручительство, залог, Уголовный процессуальный кодекс Украины, Исламская Республика Иран.

**PETROV O. S. LEGAL REGULATION OF USING PREVENTIVE MEASURES UNDER
THE CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE AND IRAN:
A COMPARATIVE ANALYSIS**

The Criminal Procedural Code of Ukraine provides a number of novelties on the regulation of preventive measures to take into account the gravity of the committed criminal offence, the personality of a suspect, accused and other circumstances in case of their usage and to choose the appropriate measure, to ensure the attendance to pre-trial investigative agency and court, proper behavior of an individual.

The author of the article analyzes the legal regulation of using preventive measures under the criminal procedural legislation of Ukraine and the Islamic Republic of Iran. The author has specified the disadvantages of normative regulation of the procedure to use the bail and personal guarantee in Ukraine.

Considering the comparative analysis of criminal procedural legislation of the Islamic Republic of Iran and norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine it is noted that foreign experience in the part of using preventive measures should be used in Ukraine.

Based on the conducted study, the author has suggested the following areas for improving the procedure of using preventive measures: 1) Part 6 of the Art. 182 of the Criminal Procedural Code of Ukraine should be amended with the provision whereby, if a preventive measure in the form of a bail is applied to a suspect, accused and he agrees with it, but the funds have not been granted during the statutory period, in this case a preventive measure in the form of detention is applied; 2) the Art. 180, 182 of the Criminal Procedural Code of Ukraine to amend with the provisions, where to approve specific temporary terms, during which the guarantor and the mortgagor will be able to meet their obligations.

Keywords: pre-trial investigation, preventive measures, personal surety, bail, Criminal Procedural Code of Ukraine, Islamic Republic of Iran.

УДК 343.121(477)

Т. Г. ФОМІНА,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри кримінального процесу

факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства

Харківського національного університету внутрішніх справ

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО
ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ**

Наведено перелік запобіжних заходів згідно з кримінальним процесуальним законодавством України. Визначено засоби забезпечення прав підозрюваного під час їхнього застосування. Окремо досліджено обов'язки слідчого, прокурора, слідчого судді під час вирішення питання про застосування запобіжних заходів. Указано на недоліки нормативної регламентації. У зв'язку з тим запропоновано певні напрямки удосконалення процесуального законодавства України.

Ключові слова: КПК України, досудове розслідування, запобіжні заходи, забезпечення прав, підозрюваний.

Fomina, T.G. (2015), "Some aspects of guaranteeing the rights of the suspect while using the preventive measures" ["Deiaki aspekty zabezpechennia prav pidozriuvanoho pid chas zastosuvannia zapobizhnykh zakhodiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 65–71

Постановка проблеми. Здобуття Україною незалежності, розбудова демократичної, правової держави, в якій беззаперечно дотримуються права та свободи людини, викликало

необхідність реформування кримінального процесуального законодавства як у цілому, так й окремих його інститутів. Конституція України забезпечує правові гарантії дотримання прав і свобод громадян. Небезпеку їх безпідставного обмеження чи порушення у кримінальному процесі становлять запобіжні заходи. Останні у певний спосіб впливають на реалізацію конституційних прав громадян, оскільки так чи інакше обмежують їх особисту свободу, хоч і тільки на підставах та в порядку, які встановлені законом. У зв'язку з тим особливої актуальності набувають питання забезпечення прав особи під час кримінального провадження, і перш за все під час застосування запобіжних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема охорони прав людини у кримінальному судочинстві була завжди актуальною, тому досліджувалась у науковій літературі неодноразово. Окремі питання забезпечення прав підозрюваного, у тому числі під час застосування запобіжних заходів, привертала увагу багатьох вчених, зокрема Ю. П. Аленіна, С. А. Альперта, М. В. Вітрука, Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Е. Ф. Куцової, В. З. Лукашевича, І. Л. Петрухіна, М. М. Маляренка, Є. Г. Мартинчика, М. М. Михеєнка, Я. О. Мотовіловкера, М. М. Полянського, В. М. Савицького, М. С. Строговича, В. П. Шибіка та інших. У цих дослідженнях сформульовано важливі наукові ідеї та висновки, що відображені у законодавстві і використовуються практикою. Водночас у зв'язку з прийняттям у 2012 році КПК України в національному законодавстві з'явилася значна кількість новел, що вимагають теоретичного осмислення.

Мета нашої статті полягає у визначенні засобів забезпечення прав підозрюваного під час застосування запобіжних заходів.

Виклад основного матеріалу. Запобіжні заходи в науковій літературі визначаються як заходи забезпечення кримінального провадження, застосування яких супроводжується обмеженням конституційних прав і свобод осіб, які підозрюються, обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень. Ці обмеження стосуються свободи пересування та вільного вибору місця перебування [1, с. 452]. Враховуючи те, що ці заходи обмежують права та свободи громадян, закон детально регламентує мету, підстави, процедуру їх застосування. Запобіжні заходи застосовуються тоді, коли особа ще не визнана винною у скоєнні кримінального правопорушення, тобто згідно із презумпці-

єю невинуватості вона є невинуватою. Тому їх застосування не повинно розцінюватися як покарання, а є лише певним обмеженням особи, яка підозрюється чи обвинувачується у скоєнні кримінального правопорушення.

Система запобіжних заходів, підстави та порядок їх застосування у чинному КПК України регламентуються главою 18. Відповідно до ст. 176 КПК України запобіжними заходами є: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домашній арешт; 5) тримання під вартою; 6) затримання особи як тимчасовий запобіжний захід. До неповнолітніх також можуть застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передача їх під нагляд адміністрації цієї установи (ч. 1 ст. 493 КПК України). До особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, можуть бути застосовані судом такі запобіжні заходи: 1) передання на піклування опікунам, близьким родичам чи членам сім'ї з обов'язковим лікарським наглядом; 2) поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають її небезпечну поведінку (ч. 1 ст. 508 КПК). Окрім цього, у главі 42 КПК України, якою визначено загальні засади міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, вживаються терміни «екстрадиційний арешт» (запобіжний захід у вигляді тримання особи під вартою з метою забезпечення її видачі – екстрадиції) та «тимчасовий арешт» (взяття під варту особи, розшукуваної за вчинення злочину за межами України, на строк, визначений КПК України або міжнародним договором України, до отримання запиту про видачу – екстрадицію) – п. 9, 10 ч. 1 ст. 541 КПК України.

Слід мати на увазі, що до підозрюваного може бути застосовано тільки один запобіжний захід, а не декілька одночасно. При цьому відповідно до ст. 183 КПК України слідчий суддя, суд під час постановлення ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою зобов'язаний також визначити розмір застави, однак ця норма не свідчить про те, що до особи може бути обрано одночасно декілька запобіжних заходів (у даному випадку це буде або взяття під варту, або застава).

Наявність системи запобіжних заходів забезпечує можливість ситуативного підходу до їх застосування. У зв'язку з тим необхідно враховувати не лише обставини кримінального

провадження, а й суворість запобіжного заходу. Так, одні запобіжні заходи створюють лише психологічні перешкоди ухилення від обов'язків (особисте зобов'язання, особиста порука), інші – частково або повністю позбавляють підозрюваного фізичної можливості ухилитися від слідства та суду (домашній арешт, тримання під вартою). Вибір оптимального запобіжного заходу повинен, з одного боку, надійно забезпечити виконання завдань кримінального провадження, а з іншого, – не допустити неоправданого обмеження прав і свобод підозрюваного.

Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства запобіжні заходи під час досудового розслідування застосовуються слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим із прокурором, або за клопотанням прокурора (ч. 4 ст. 176 КПК України). Розмежовуючи компетенцію слідчого і прокурора під час застосування запобіжних заходів, слід звернути увагу на деякі процесуальні особливості: 1) слідчий має право вносити клопотання тільки після його погодження з прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва; 2) слідчий вносить клопотання тільки під час досудового розслідування і після погодження з прокурором лише слідчому судді; 3) прокурор уповноважений на самостійне внесення клопотання під час як досудового розслідування, так і судового провадження.

Важливим засобом забезпечення прав підозрюваного є вимога закону до слідчого та прокурора ініціювати застосування запобіжного заходу за наявності для цього підстав. Згідно із ч. 2 ст. 177 КПК України підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений, засуджений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України, а саме: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-які з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне

правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, в якому підозрюється, обвинувачується.

Для підозрюваного має значення, яка із перерахованих підстав дала слідчому, прокурору, слідчому судді право обмежити його у правах. Лише володіючи відповідними знаннями, особа може аргументовано будувати свій захист, оскаржувати рішення та надавати дані, що спростовують наявність підстави для застосування щодо нього запобіжного заходу. На цій проблемі акцентує увагу Верховний Суд України. У п. 3 свого узагальнення «Практика застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання та досудового слідства» від 01.07.2010 Суд зазначає, що органи дізнання, досудового слідства та прокурори вносять на розгляд судів не обґрунтовані належним чином подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. В таких поданнях здебільшого звертається увага на тяжкість вчиненого злочину та не наводяться докази того, що підозрюваний, обвинувачений має намір ухилитися від слідства чи перешкоджати встановленню істини у справі [2, с. 28].

Європейський суд з прав людини також неодноразово наголошував на необхідності обґрунтовувати підстави обрання запобіжного заходу. Зокрема у рішенні «Ткачов проти України» від 13.12.2007 вказано, що повторювання формальних підстав для взяття під варту без будь-якої спроби продемонструвати, яким чином вони застосовуються відносно справи заявника, не може бути розцінено як «відповідні» та «достатні» підстави застосування запобіжного заходу [3]. У рішенні «Макаров проти Росії» від 12.03.2009 Європейський суд з прав людини також вирішив, що не можуть вважатися «достатніми» ті підстави, якими пояснюється тримання заявника під вартою. Суд визнав, що національні органи були зобов'язані проаналізувати особисту ситуацію останнього більш детально й указати на особливі причини тримання заявника під вартою, підтверджені наочними доказами [4].

У клопотанні про застосування запобіжного заходу слідчий, прокурор повинен мотивувати висновок про наявність ризиків, які дають достатні підстави вважати, що підозрюваний може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК України. Цілком можливо, що для застосування запобіжного заходу може бути одразу декілька підстав. У такому разі слідчий, прокурор

у клопотанні про застосування запобіжного заходу повинен зазначити їх та обґрунтувати відповідними доказами, що містяться у кримінальному провадженні.

Труднощі практичного характеру можуть полягати у тому, що доказування ризиків, за яких запобіжні заходи варто застосовувати, мають прогностичний характер. Тому слідчий повинен спиратися на конкретні фактичні дані, що містяться у кримінальному провадженні. Так, наприклад, про намір переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду можуть свідчити такі дані, як придбання проїзних документів, зняття з різного роду реєстраційних обліків, раптове звільнення з роботи, розпродаж майна тощо. Про можливість перешкоджати повному, всебічному та неупередженому проведенню досудового розслідування може свідчити здійснення особою погрози, підкуп, умовляння свідків і потерпілих, схилення їх до давання неправдивих показань; спроби викрадення, знищення, фальсифікації речових доказів і документів; вплив на спеціалістів та експертів тощо. На наявність даних про те, що особа може вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити те, в якому підозрюється, обвинувачується, може свідчити наявність інформації, отриманої в результаті проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій про вчинення особою протиправної діяльності (про підготовку до вчинення кримінального правопорушення, придбання предметів для вчинення злочинної діяльності), наявність попередніх судимостей, зв'язки з антигромадськими елементами, надходження до правоохоронних органів заяв та повідомлень про те, що особа здійснює підготовку до нового кримінального правопорушення.

Одного лише зазначення в клопотанні про застосування запобіжних заходів обставин про те, що підозрюваний не виконує покладених на нього процесуальних обов'язків, а також намагається чи намагатиметься переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду чи вчиняти інші дії, спрямовані на протидію розслідування, недостатньо. Зазначене повинно підтверджуватися відповідними матеріалами, які має дослідити слідчий суддя при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу. Фактичні підстави застосування запобіжних заходів – це наявність системи незаперечних доказів учинення відповідною особою кримінального правопорушення [1, с. 455].

З метою посилення гарантій прав підозрюваного законодавець встановив вимогу до слідчого судді, суду відмовляти у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведенню під час розгляду ризику або ризикам (ч. 3 ст. 176 КПК України). Таким чином, закон установив обов'язок слідчого, прокурора обґрунтовувати у клопотанні до суду наявність ризиків, за яких запобіжні заходи варто застосовувати. У клопотанні про застосування запобіжного заходу слід наводити докази наявності підстав для застосування конкретного запобіжного заходу, а не докази вини особи. Виконання слідчим, прокурором цієї вимоги закону також служить гарантією прав підозрюваного.

Безсумнівним є той факт, що необґрунтоване застосування запобіжного заходу, неправильний його вибір, відмову скасувати його, коли в ньому відпала подальша необхідність, слід розглядати як несправедливість щодо підозрюваного. У зв'язку з тим недопустимо застосовувати запобіжний до нього захід або погрожувати його застосуванням за відмову дати показання або подати будь-які докази, примушувати до інших дій, що не входять до кола його процесуальних обов'язків. Спроби компенсувати недоліки і неповноту досудового розслідування шляхом жорсткості запобіжних заходів не можуть бути виправдані жодною метою.

Звертаючись до суду із клопотанням про застосування запобіжного заходу, слідчий, прокурор зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, перераховані у ч. 1 ст. 178 КПК України. Як зазначається в науковій літературі, для вирішення питання про необхідність обрання запобіжного заходу і визначення його виду необхідно враховувати: а) кримінально-правову характеристику діяння та особи, яка його вчинила, у тому числі характер і ступінь суспільної небезпеки, рецидив його здійснення, наявність судимостей, вчинення діяння у складі групи, організованої злочинної групи або злочинного угруповання, а також обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання; б) соціально-демографічні й особистісні характеристики особи: наявність на утриманні неповнолітніх дітей або старих батьків, обмежена дієздатність та інші обставини [5, с. 93–94].

Особа підозрюваного у соціальному значенні може бути охарактеризована позитивними та негативними якостями. Для вирішення питання про застосування запобіжного заходу і ті й інші повинні бути встановлені певними доказами. Особливу увагу слід приділити ступеню ресоціалізації, наявності судимостей, фактам застосування заходів адміністративного впливу. Також мають бути враховані спосіб життя (зловживання алкогольними напоями або наркотичними засобами), зв'язки з антигромадськими елементами, міцність соціальних зв'язків у місці постійного проживання, у тому числі наявність у підозрюваного родини й утриманців. Позитивну оцінку може справити наявність у підозрюваного постійного місця роботи або навчання, певного роду занять тощо. Факторами, що формують репутацію підозрюваного і впливають на обрання запобіжного заходу, є: події з його біографії, наприклад, участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, участь у бойових діях, наявність поранень під час виконання службового або громадського обов'язку, державних нагород, почесних звань тощо. Підлягає врахуванню також і майновий стан підозрюваного з метою подальшого вирішення питання про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, можливості обрання запобіжного заходу у вигляді застави тощо. Вказані обставини допомагають службовій особі прийняти правильне рішення про застосування більш чи менш суворого запобіжного заходу.

Важко погодитися з думкою В. О. Михайлова, що дані про особу можуть привести до висновку про незастосування запобіжного заходу з тим, щоб обмежитися відібранням у обвинуваченого зобов'язання про явку [6, с. 63]. Прийняття або неприйняття рішення про застосування запобіжного заходу обумовлено наявністю обставин, перерахованих у ст. 178 КПК України. Дані про особу підозрюваного чи обвинуваченого так само, як й інші обставини, впливають лише на вибір оптимального запобіжного заходу.

Враховуючи обставини, перераховані в ч. 1 ст. 178 КПК України, разом з підставами застосування запобіжних заходів, особа, яка здійснює кримінальне провадження, повинна обрати оптимальний у конкретній ситуації запобіжний захід. Оптимальність запобіжного заходу визначається здатністю, з одного боку, попередити неправомірні дії підозрюваного, а з іншого, – обмежити його права та законні інтереси лише у тій мірі, в якій це викликано слід-

чою ситуацією, що виникла на цей момент. Таким чином, обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді враховувати всі обставини, що впливають на вибір запобіжного заходу, забезпечують обґрунтоване обмеження прав та свобод підозрюваного.

Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства за наявності підстав слідчий, прокурор складає клопотання про застосування запобіжного заходу, яке подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування. Вимоги до такого клопотання закріплено у ст. 184 КПК України.

Важливою гарантією прав підозрюваного, обвинуваченого є положення закону щодо надання їм копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання (ч. 2 ст. 184 КПК України). Слід зазначити, що у Кодексі прямо не передбачено, хто саме повинен вручити копію такого клопотання та вказаних матеріалів. Уважаємо, що це повинна зробити особа, яка його винесла. Тому пропонуємо ч. 2 ст. 184 КПК України уточнити, вказавши, що «слідчий, прокурор повинен надати підозрюваному, обвинуваченому копію клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу, не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання». Підкреслимо, що законом встановлена необхідність надати особі копію матеріалів, що обґрунтовують необхідність застосування запобіжного заходу. Тобто разом із копією клопотання про застосування запобіжних заходів підозрюваному, обвинуваченому слід надати копії протоколів допиту потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, в яких є дані, що свідчать про наявність ризиків для застосування запобіжних заходів.

Клопотання про застосування або зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею, судом невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі, чи з моменту подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником до суду відповідного клопотання (ст. 186 КПК України).

З метою посилення прав підозрюваного у КПК України закріплено обов'язок слідчого, прокурора доповнити або змінити клопотання

про застосування запобіжного заходу, або замінити його новим клопотанням, якщо стали відомі інші обставини, що можуть вплинути на вирішення судом питання про застосування запобіжного заходу (ч. 2 ст. 185). У ч. 3 ст. 200 КПК України закріплено положення про те, що копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність зміни запобіжного заходу, надається підозрюваному, обвинуваченому не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання. У зв'язку з тим, що у Кодексі прямо не передбачено, хто саме повинен вручити копію такого клопотання та матеріалів, уважаємо положення ч. 3 ст. 200 КПК України уточнити, поклавши цей обов'язок на слідчого, прокурора (аналогічні зміни пропонується внести до ч. 2 ст. 184 КПК України).

Чинний КПК України передбачив для підозрюваного, до якого застосовано запобіжний захід, його захисника право подати до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, клопотання про зміну запобіжного заходу, в тому числі про скасування чи зміну додаткових обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК України та покладених на нього слідчим суддею, судом, чи про зміну способу їх виконання (ст. 201 КПК України). Як підкреслює Е. Ф. Куцова, кожному праву підозрюваного, обвинуваченого кореспондує обов'язок суду, прокурора, слідчого [7, с. 8]. Вважаємо, що на слідчого суддю необхідно покласти обов'язок роз'яснити особі вказане право. Тому п. 7 ч. 2 ст. 193 КПК України, де закріплено обов'язок слідчого судді, суду роз'яснити права підозрюваному, обвинуваченому, пропонуємо викласти у такій редакції: «7) заявляти клопотання

про виклик і допит свідків, показання яких можуть мати значення для вирішення питань цього розгляду, а також клопотання про зміну запобіжного заходу».

Підсумовуючи викладене, потрібно зробити **висновки**, що закон зобов'язує органи досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю забезпечити права учасників кримінального провадження, і перш за все такого учасника, як підозрюваний. Серед основних повноважень, що сприяють забезпеченню прав підозрюваного під час застосування запобіжних заходів, є обов'язок слідчого, прокурора обґрунтовувати у клопотанні до суду наявність ризиків, за яких запобіжні заходи варто застосовувати; обов'язок слідчого судді врахувати всі обставини, що впливають на вибір запобіжного заходу. Крім того, законом передбачено положення щодо надання підозрюваному копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу або його зміни. Проте у Кодексі прямо не передбачено, хто з посадових осіб повинен вручити копію такого клопотання та вказаних матеріалів. Тому нами пропонується покласти цей обов'язок на особу, яка винесла таке клопотання (прокурора або слідчого), у зв'язку з чим слід уточнити положення ч. 2 ст. 184 та ч. 3 ст. 200 КПК України. Крім того, з метою вдосконалення положень щодо забезпечення прав підозрюваного пропонуємо внести зміни до п. 7 ч. 2 ст. 193 КПК України щодо роз'яснення підозрюваному права на подання клопотання про зміну запобіжного заходу. Вважаємо, що закріплення цих положень у чинному законодавстві, безумовно, сприятиме забезпеченню прав підозрюваного.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – 768 с.
2. Практика застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання та досудового слідства : узагальнення Верховного Суду України від 01.07.2010 // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 10 (122). – С. 22–29.
3. Рішення Європейського суду з прав людини, справа «Ткачов проти України» : від 13.12.2007 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 31. – Ст. 1031.
4. Решение Европейского суда по правам человека, дело «Макаров против России» : от 12.03.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zent.vol.sudrf.ru/modules.php?name=information&id=121>.
5. Парфенова М. В. Охрана конституционных прав подозреваемого и обвиняемого в досудебных стадиях уголовного процесса России / М. В. Парфенова. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 184 с.
6. Михайлов В. А. Уголовно-процессуальные меры пресечения в судопроизводстве Российской Федерации / В. А. Михайлов. – М. : Ин-т защиты предпринимателя, 1997. – 643 с.
7. Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе / Э. Ф. Куцова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 114 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

ФОМИНА Т. Г. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ПОДОЗРЕВАЕМОГО ПРИ ПРИМЕНЕНИИ МЕР ПРЕСЕЧЕНИЯ

Приведён перечень мер пресечения согласно уголовному процессуальному законодательству Украины. Определены средства обеспечения прав подозреваемого при их применении. Отдельно исследованы обязанности следователя, прокурора, следственного судьи при решении вопроса о применении мер пресечения. Указано на недостатки нормативной регламентации. В связи с тем предложено определенные направления совершенствования процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: УПК Украины, досудебное расследование, меры пресечения, обеспечение прав, подозреваемый.

FOMINA T. G. SOME ASPECTS OF GUARANTEEING THE RIGHTS OF THE SUSPECT WHILE USING THE PREVENTIVE MEASURES

Persons involved in criminal proceedings as suspects and defendants suffer significant limitations of the rights. Due to this fact the special urgency are the issue of guaranteeing their rights during criminal proceedings, and especially while using the preventive measures.

The duties of an investigator, prosecutor, investigating judge while taking the decision on using preventive measures are studied in the article. It is indicated that an important way to guarantee the rights of the suspect is a requirement of the law to an investigator and prosecutor to initiate preventive measure, if there are relevant reason, because it is important for the suspect, which of the listed grounds provided an investigator, prosecutor, investigating judge the right to limit his rights. At the same time it is stressed that it is not enough only to state the reason for using preventive measures. It is necessary that these grounds are confirmed by relevant materials of the criminal proceedings. Besides, the duty of an investigating judge to consider all the circumstances affecting the choice of preventive measure is studied.

It is indicated that the law provides provisions for giving the copies of the motion and materials for the suspect, which ground the need for preventive measure or its change. However, the Code does not state, who must hand a copy of the motion and indicated materials. Therefore, the author has offered to put this responsibility on the person who issued the motion (prosecutor or investigator), and therefore the part 2 of the Art. 184 and the part 3 of the Art. 200 of the Criminal Procedural Code of Ukraine should be clarified. Besides, in order to improve the provisions on guaranteeing the rights of the suspect it is suggested to amend the point 7 of the part 2 of the Art. 193 of the Criminal Procedural Code of Ukraine concerning the clarification to the suspect, the accused the right to file a motion to change the preventive measure. Consolidation of the relevant provisions in the current legislation, of course, will contribute to guaranteeing the rights of the suspect.

Keywords: Criminal Procedural Code of Ukraine, pre-trial investigation, preventive measures, guaranteeing the rights, suspect.

ЕКОНОМІКА, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.674.1

С. В. НЕМЬОНОВА,

здобувач

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Під час дослідження правової природи заповідального відказу застосовано такі методи науково-дослідження, як історичний та порівняльно-аналітичний. За допомогою історичного методу доведено рецепцію заповідального відказу з права Давнього Риму. Порівняльно-аналітичний метод застосовано під час дослідження норм чинного законодавства України та співставлення їх з відповідними нормами законодавства РРФСР та РФ. Зроблено висновок, що заповідальний відказ у більшості випадків на практиці має зобов'язально-правову природу. Водночас не можна виключити можливість речової природи заповідального відказу.

Ключові слова: заповіт, заповідальний відказ, легат, зобов'язання, спадкоємець, легатарій.

Nemionova, S.V. (2015), "Testamentary gift legal nature according to Ukrainian legislation" ["Pravova pryroda zapovidalnoho vidkazu za zakonodavstvom Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 72–75.

Постановка проблеми. Серед усіх заповідальних розпоряджень, передбачених чинним Цивільним кодексом України [1] найбільш поширеним є заповідальний відказ. Його не можна вважати нововведенням законодавства, проте особливості правового регулювання заслуговують на увагу та вивчення.

Заповідальний відказ був предметом дослідження таких учених, як Б. С. Антимонов, Г. А. Бунич, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. Ю. Цибульська та інших науковців. Усі вони аналізували норми законодавства, які регулюють відповідні правовідносини.

Нашу статтю ми присвячуємо дослідженню правової природи заповідального відказу, оскільки саме правильне визначення сутності тих чи інших правовідносин дозволяє розкрити їх зміст та обрати відповідний спосіб захисту в разі порушення інтересів суб'єктів правовідносин.

Під час розкриття питання нами мають бути вирішені такі завдання:

- проаналізовані положення чинного законодавства та позиції вчених-цивілістів щодо регулювання заповідального відказу;
- розкрита правова природа заповідального відказу.

Виклад основного матеріалу. Інститут заповідального відказу сягає своїми коренями римського права. Крім універсального правонаступництва у випадку смерті, в римському приватному праві існувало ще й так зване син-

гулярне правонаступництво у вигляді легатів та фідеокомісів. Це означає, що у заповіті могли міститися відкази, тобто односторонні розпорядження про видачу спадкоємцем певних сум третім особам (відказоодержувачам). Могло бути і розпорядження про те, що спадкоємець має вчинити певні дії на користь третіх осіб. Так і виникло сингулярне наступництво, тобто наступництво в окремих правах спадкодавця без покладання на правонаступника будь-яких обов'язків. Але відказ міг бути лише у випадку покриття або погашення спадкових боргів. Відказ був одностороннім розпорядженням на випадок смерті, яке надавало третій особі право на майнову вигоду за рахунок спадкової маси. Тому зазвичай відказ мав місце тоді, коли актив спадку перевищував його пасив.

Підставою легату був виключно заповіт: не існувало форм легату за законом. Інститут легату не був дуже давнім: давній заповіт, скоріш за все, міг містити лише призначення спадкоємця. Наприкінці довгого процесу розвитку юриспруденції Гай говорить про чотири види легатів: легат через віндикацію, легат через присудження, легат через дозвіл та легат через переваги. Перша та четверта форми мали речову дію, що призводило до виникнення права власності чи іншого речового права у легатарія, котрий мав право на віндикацію. Друга та третя форми мали наслідком зобов'язальні відносини (право кредиту): в такому випадку

легатарій міг вчинити лише особистий позов, але не речовий для виконання легату спадкоємцем.

Легат через ввідикацію передбачав передавання легатарію права власності на відказану річ або встановлення обмеженого речового права.

Легат через присудження покладав на спадкоємця зобов'язання передати із зазначенням об'єкта надання та особи легатарія.

Легат через дозвіл (також із зобов'язальною дією) примушував спадкоємця дозволити легатарію, наприклад, заволодіти річчю, яка входить до складу спадщини або яка належить самому спадкоємцю, чи не платити свій борг (також із зазначенням особи легатарія та предмету легату).

Легат через переваги (у цій формулі використовували імператив «отримувати завчасно») у своїй класичній формі був легатом на користь одного зі співспадкоємців, котрий міг набути річ чи право до та поза поділом спадщини. Проте юристи прокуліанської школи розповсюдили його і на осіб, які не належали до співспадкоємців, істотно зближуючи його, таким чином, з легатом через ввідикацію [2, с. 248–249].

Позиції вчених-цивілістів різних часів стосовно заповідального відказу збігалися у визначенні останнього як зобов'язання. Серед інших ми вибрали декілька для висвітлення у нашій статті.

Зокрема, Г. А. Буніч визначив заповідальний відказ як особливі умови, включені до заповіту, які породжують відносно відказоодержувачів певні майнові права [3, с. 67–68].

Аналізуючи положення Цивільного кодексу РРФСР, що набрав чинності з 01.01.1923, Б. С. Антимонов погоджувався з тим, що заповідальний відказ є зобов'язанням за своєю сутністю. Спадкоємець, набуваючи право на залишене йому повністю або частково спадкове майно, одночасно стає і особою, яка зобов'язана перед кредитором спадкодавця. Легатарій може одержати лише зобов'язальні права вимоги, при цьому звернені до того спадкоємця, якого заповідач обтяжив заповідальним відказом [4, с. 170–171].

Також підтримує позицію зобов'язання Є. О. Харитонов та, коментуючи положення Цивільного кодексу України, визначає, що заповідач може зобов'язати спадкоємця до передачі третій особі також кількох окремих прав або зобов'язати останнього передати частину своїх спадкових прав певним особам [5, с. 811].

Науковці С. Я. Фурса та Є. І. Фурса наводять приклад, що заповідальний відказ може становити обов'язок сплатити борг відказоодержувача чи придбати будь-яку річ і передати її відказоодержувачеві, обов'язок надати відказоодержувачу право користування автомобілем протягом певного терміну [6, с. 42].

У своєму дисертаційному дослідженні М. М. Рахвалова визначила заповідальний відказ як розпорядження спадкодавця на випадок своєї смерті спадкоємцеві про виконання якогось-небудь обов'язку майнового характеру на користь однієї чи кількох осіб, які набувають права вимагати його виконання [7, с. 6].

Цивільний кодекс України [1] не дає визначення легату, проте містить норми, що регулюють відповідні правовідносини, у ст. 1237–1239. І відповідно до його положень предметом заповідального відказу може бути передавання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входять або не входять до складу спадщини. Крім того, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, до відказоодержувачів, яким відповідно до заповіту передаються у власність або за іншим речовим правом майнові права або речі, не переходить пропорційна частка обов'язків спадкодавця (п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 [8]). Тобто законодавець займає скоріше позицію щодо речово-правової природи заповідального відказу. І частина коментарів науковців зараз характеризує легат саме як речово-правовий, а не зобов'язальний.

Для визначення правової природи заповідального відказу слід також звернути увагу на той факт, як встановлено обтяження у заповіті. Зокрема, необхідно визначитися, обтяжується спадкоємець, який після прийняття спадщини отримує обов'язок вчинити певну дію, чи обтяжується майно, яке передається легатарію. Статтею 1137 ЦК Російської Федерації [9] закріплено, що заповідач має право покласти на одного чи кількох спадкоємців за заповітом чи за законом виконання обов'язку майнового характеру на користь відказоодержувачів. Таким чином, обтяжується майно, а не спадкоємець, оскільки незалежно від того, настає спадкування за заповітом чи за законом, воля заповідача щодо певного майна має бути виконана тією особою, яка прийме спадщину. Визначена спадкодавцем доля майна слідує за нею, незважаючи на відмову від прийняття спадщини за заповітом. І це майно, відповідно, вже не входить до складу спадщини та не належить

спадкоємцю в будь-якому випадку (якщо йдеться про передання майна у власність) або щодо нього встановлено право володіння, користування (якщо йдеться про речові права на чуже майно). Право власності чи інше речове право у відказоодержувача виникає незалежно від волі спадкоємця, а тому останньому залишається лише вчинити відповідні дії, щоб не порушувати його. Це свідчить на користь речово-правової природи заповідального відказу за законодавством Російської Федерації.

На відміну від того українське законодавство не передбачає можливість заповідача встановити заповідальний відказ для спадкоємців за законом. У тому випадку, якщо спадкоємці за заповітом не приймають спадщину з якихось причин, настає спадкування за законом. Проте жодна з норм законодавства не встановлює, що внаслідок цього залишаються чинними окремі положення заповіту. А тому немає підстав для обов'язкового виконання встановленого заповідального відказу з боку спадкоємців. Тобто за законодавством України легат є обтяженням спадкоємця, а не майна. Наслідком відмови від прийняття спадщини за заповітом є відсутність підстав для виконання будь-яких розпоряджень, встановлених у ньому. Отож обтяженням є не майно, а саме спадкоємець. Він має зобов'язання щодо виконання положень заповіту. Проте він має можливість відмовитися приймати спадщину за заповітом, і заповідальний відказ припиниться. В тому випадку, якщо така особа є спадкоємцем і за законом, вона нічого не втратить. Вочевидь заповідальний відказ за законодавством України має зобов'язально-правову природу. Хоча при цьому відповідна норма була виключена з проекту Цивільного кодексу і до останньої редакції, це свідчить про намір якщо не перейти до речово-правової природи легатів, то принаймні про визнання можливості їх існування.

Слід також приділити увагу позиції О. Ю. Цибульської, яка аналізує всі заповідальні розпорядження, в тому числі й легат, як підстави виникнення зобов'язань. До того ж у своєму дослідженні вона пропонує окремо не виділяти встановлення сервітуту у заповіті, а вважати його різновидом заповідального відказу. Відповідну ст. 1246 ЦК України пропонується виключити, оскільки її положення входять до змісту ч. 1 ст. 1238 ЦК України [10, с. 19].

У цілому ми погоджуємося з поглядами науковців, адже також вважаємо, що легат має

зобов'язально-правову природу. Українське законодавство повторило шлях з римського права та встановило подібні норми. Чітко визначивши, що заповідальний відказ є зобов'язанням, ми можемо говорити про конкретні способи захисту. Судова практика за відповідними справами свідчить про застосування виключно зобов'язально-правових способів захисту. На наш погляд, позиція римських юристів, яка визначила домінування однієї з форм легатів, є достатньо обґрунтованою для застосування її і в наш час. І якщо проаналізувати норми права, наукові джерела, судову практику, то можна відмітити тенденцію віднесення легату до зобов'язань.

Речово-правова природа заповідального відказу може мати місце лише тоді, коли майно на момент смерті заповідача вже знаходиться у відказоодержувача. В такому випадку спадкоємець звільняється від обов'язку передавати майно, а сам відказоодержувач може вимагати визнання права власності/користування замість вимоги виконати розпорядження, встановлене у заповіті. Слід зазначити, що судова практика з цього питання відсутня, і всі без винятку рішення визначають заповідальний відказ як зобов'язання. Хоча теоретично ситуація, яку ми навели вище, можлива, тому можна стверджувати, що в кожному окремому випадку відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією заповідальних розпоряджень, матимуть ту чи іншу правову природу. Тому, на нашу думку, чинні положення законодавства не відповідають тим правовідносинам, які виникають між легатарієм і спадкоємцем. Найбільш доцільним буде повернення до таких положень законодавства, які існували раніше, а саме до внесення змін до проекту чинного ЦК України. В такому випадку ми бачимо, що за загальним правилом заповідальний відказ є зобов'язанням, а лише у виняткових випадках (які на практиці можливі теоретично, але маловірогідні) може мати речово-правову природу.

Аналіз позицій учених та положень чинного законодавства дозволяє дійти **висновку**, що заповідальний відказ має зобов'язально-правову природу. При цьому відказоодержувач виступає кредитором; спадкоємець, який приймає спадок за заповітом, – боржником. Речовий заповідальний відказ законодавством не заборонений і цілком можливий, однак на практиці не застосовується. Це ще раз доводить рецепцію заповідального відказу з легату з римського права.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Дженаро Франчози ; [пер. с итал. ; отв. ред. Л. Л. Кофанов]. – М. : Статут, 2004. – 428 с.
3. Наследственное право : [учебник] / Г. А. Бунич, А. А. Гончаров, О. В. Кутузов, Ю. Г. Попонов. – М. : Дашков и К°, 2003. – 140 с.
4. Антимонов Б. С. Советское наследственное право / Б. С. Антимонов, К. А. Граве. – М. : Юрид. лит., – 1955. – 264 с.
5. Цивільний кодекс України : [коментар] / [С. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, В. М. Зубар та ін.] ; за заг. ред. С. О. Харитонova, О. М. Калітенка – [Вид. 2-ге]. – Харків : Одиссей, 2004. – 856 с.
6. Спадкове право : Нотаріат. Адвокатура. Суд : [наук.-практ. посіб.] / [С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.] ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – Київ : Видавель Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. – 1216 с. – (Серія «Ваш радник»).
7. Рахвалова М. Н. Отказополучатели и получатели ренты как субъекты жилищных правоотношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Рахвалова Марина Николаевна. – Томск, 2007. – 10 с.
8. Про судову практику у справах про спадкування : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
9. Гражданский кодекс Российской Федерации : федерал. закон от 30 нояб. 1994 г. № 51-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/>.
10. Цибульська О. Ю. Правовідносини, що виникають внаслідок заповідальних розпоряджень за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Цибульська Ольга Юріївна. – Одеса, 2011. – 19 с.

Надійшла до редколегії 22.05.2015

НЕМЁНОВА С. В. ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ЗАВЕЩАТЕЛЬНОГО ОТКАЗА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ

При исследовании правовой природы завещательного отказа применены такие методы научного исследования, как исторический и сравнительно-аналитический. При помощи исторического метода доказана рецепция завещательного отказа из права Древнего Рима. Сравнительно-аналитический метод применялся во время исследования норм действующего законодательства Украины и сопоставления их с соответствующими нормами законодательства РСФСР и РФ. Сделан вывод о том, что завещательный отказ в большинстве случаев на практике имеет обязательственно-правовую природу. В то же время нельзя исключать возможность вещной природы завещательного отказа.

Ключевые слова: *завещание, завещательный отказ, легат, обязательство, наследник, легатарий.*

NEMIONOVA S. V. TESTAMENTARY GIFT LEGAL NATURE ACCORDING TO UKRAINIAN LEGISLATION

The rules of civil legislation and scientists' views on the testamentary gift legal nature are analyzed. To this end historical and comparative analysis scientific research methods were used. By dint of historical scientific method the testamentary gift nature reception from Ancient Rome Law was proved. Comparative analysis scientific research method have been used during the research of current legislation rules and comparing them to appropriate rules of RUFSSR and Russian Federation (RF) legislation. Famous civil law scientists' points of view are highlighted. G. A. Bunich said that a testamentary gift is a special clause in a will. B. S. Antimonov analysed civil law rules and considered that testamentary gift was an obligation. Thus a legatee was a creditor and a heir was a debtor. Legatee received rights to demand from the heir to fulfil the will. E. O. Kharitonov supported such a position and in his Ukraine Civil Code comments considered that a testator may obligate the heir to give his or her rights to another person. S. Y. Fursa and E. I. Fursa exemplify that a testamentary gift could be an obligate to pay legatee's debt or to buy some thing and to give it to the legatee or to give legatee right to drive a car for some period. There is no term of testamentary gift in the Civil Code of Ukraine. But the subject of legate (testamentary gift) is to transfer a thing to legatee in a property or another proprietary right. A thing can be a part of the heritage or not. Rules for testamentary gifts in Ukraine and RF were compared. The Civil Code of RF has rules that testamentary gift can be established not only for testamentary heirs but for legal heirs too. Ukrainian laws don't have such rules and a testamentary gift is an obligation for testamentary heirs only. But according to the Civil Code of Ukraine legatee has a proprietary nature. In this article author concludes that in practice a testamentary gift is an obligation mostly. Court decisions also prove it. At the same time it can not be excluded that a testamentary gift can have a proprietary nature.

Keywords: *testament, testamentary gift, legatee, obligation, heir, legatee.*

УДК [342.95:343.37]

Л. М. ПОПОВА,*кандидат економічних наук,**доцент кафедри фінансів та кредиту**Харківського національного університету будівництва та архітектури***ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТІНІЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ**

Розглянуто основні проблеми економічної безпеки України та чинники посилення тіньових процесів в Україні. Досліджено основні методики розрахунку рівня тіньової економіки та проаналізовано фактори, що впливають на обсяги тіньових операцій в окремих галузях господарства. Окреслено основні напрями усунення системних факторів тінізації національної економіки.

Ключові слова: економічна безпека, тіньова економіка, рівень тінізації, методики розрахунку, національна економіка.

Popova, L.M. (2015), "The Study of Shadowing Processes in the Economy of Ukraine" ["Doslidzhennia protsesiv tinizatsii v ekonomitsi Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 76–80.

Постановка проблеми. Сьогоднішній світ характеризується процесами глобалізації та формуванням нової геополітичної структури, що зумовлює зростання загроз політичного, військового, інформаційного й, безумовно, економічного характеру для таких молодих незалежних країн, як Україна. Саме тому стаття 17 Конституції України зазначає, що забезпечення економічної безпеки є однією з найважливіших функцій держави [1].

На жаль, сьогодні загрози Україні у сфері економіки набули перманентного характеру і постійно провокують критичний стан у багатьох її сферах. Виходячи з тенденцій реформування вітчизняної економіки, виділяють внутрішні і зовнішні загрози безпеці нашої держави. Відповідно до Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» [2], сьогодні основними викликами економічній безпеці нашої країни є:

– залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури, недостатня ефективність щодо його захисту від несумлінної конкуренції з боку українських монополістів та імпортерів, а також щодо боротьби з контрабандою;

– недостатня ефективність використання матеріальних ресурсів, переважання у структурі промисловості галузей з невеликою часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки;

– наявні валютні ризики, неефективне використання коштів Державного і місцевих бюджетів;

– недосконалість законодавства для прискорення розвитку національної економіки на інноваційних засадах, відсутність достатніх стимулів для легалізації доходів населення;

– надмірний вплив іноземного капіталу на розвиток окремих стратегічно важливих галузей національної економіки, небезпечно для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу в таких галузях.

При цьому всі ці загрози існують на тлі високого рівня і системного характеру корупції в інститутах державної влади. Крім того, в останні роки серйозну загрозу економічній безпеці держави та ефективному розвитку легальної економіки становлять масштабні процеси тінізації господарської діяльності.

Стан дослідження. Питанням дослідження тіньової економічної діяльності в Україні присвячено багато робіт вітчизняних учених, а саме О. М. Бандурки, О. І. Баранівського, В. М. Гейця, В. С. Єрмошенка, М. І. Камлика, М. В. Куркіна та інших, проте низка питань щодо впливу окремих чинників на масштаби тіньової економіки в Україні потребує подальшого дослідження.

Метою цієї статті є аналіз впливу окремих факторів на тіньову економіку в Україні та визначення напрямів зменшення її масштабів.

Вклад основного матеріалу. Професор М. В. Куркін визначає тіньову економіку як економічні процеси, котрі приховуються її учасниками, не контролюються державою і суспільством, не фіксуються в повному обсязі державною статистикою, створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку держави, негативно впливають на суспільне життя, економіку, політику, соціальну та правову сфери, громадську свідомість і міжнародні відносини [3, с. 7].

На сьогоднішній день основними чинниками посилення тіньових процесів в Україні є:

1) макроекономічна нестабільність та соціально-політична напруга у суспільстві, що

пов'язано з погіршенням очікувань суб'єктів господарювання;

2) панічні настрої серед населення, що призвело до ажіотажного попиту на валютному ринку, прискорення інфляційних та девальваційних процесів, вплив депозитних ресурсів з банківського сектора;

3) виникнення непідконтрольних владі територій, що збільшило кількість економічних правопорушень у цих регіонах;

4) штучні обмеження на українські товари з боку Російської Федерації, що посилені відсутністю контролю на значному відрізку українсько-російського кордону. Це дозволило організувати нелегальне переміщення товарів через державний кордон;

5) різке зростання збитковості підприємств, що пов'язане з переміщенням суб'єктів господарювання у тінювий сектор для забезпечення можливості подальшого виживання бізнесу.

Таким чином, військовий конфлікт на Донбасі та анексія Криму, дестабілізація фінансових відносин в Україні, пов'язана зі зростанням збитковості виробництва та різким падінням курсу національної валюти, посилення панічних настроїв суб'єктів господарювання та підвищення адміністративного тиску на бізнес призвели до рекордного (за останні п'ять років) рівня тінювої економіки в нашій державі: у 2014 р. – 42 % від обсягу офіційного валового внутрішнього продукту (ВВП), що на 7 % більше, ніж у 2013 р. [4]. Такий розрахунок інтегрального рівня тінювої економіки було зроблено Міністерством економічного розвитку і торгівлі України відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тінювої економіки, затверджених наказом Мінекономіки від 18.02.2009 № 123. При цьому індекс випуску промислової продукції 2014 р. порівняно з попереднім роком впав на 10,7 %, рівень обсягів реального ВВП – на 6,8 %, а індекс реальної заробітної плати порівняно з відповідним періодом 2013 р. становив 94,3 % [5].

Загалом близько 55 % вітчизняних підприємств працює в тіні. Такі масштаби тінювої економіки можна порівняти з аналогічними показниками країн Латинської та Центральної Америки, а також Африки, де обсяги тінювої діяльності перевищують 40 % ВВП. Для порівняння: у країнах з найбільш розвинутою економікою розміри тінювого сектора перебувають у діапазоні від 14 до 16 %, а в країнах, що розвиваються, – від 32 до 35,5 % ВВП [4].

У різних країнах тінювий сектор економіки має свої специфічні риси. Так, у розвинутих

країнах до цього сектора переважно відносяться дрібний бізнес та кримінальні форми діяльності. Для країн, які розвиваються, типовою формою тінювої діяльності є фальсифікація товарів, а в країнах, де існує надмірний податковий тиск, перше місце у тінювому секторі належить приховуванню фактичних обсягів господарських операцій та прибутків. В Україні найбільшу активність тінювих структур зареєстровано в регіонах з добре розвинутою економікою – у місті Києві, Дніпропетровській та Харківській областях. Для розрахунку рівня тінювої економіки окремих сфер національної економіки використовуються свої специфічні методи, такі, як монетарний, «електричний», метод збитковості підприємств, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот». До того ж методологічна база розрахунку рівня тінювої економіки постійно вдосконалюється.

Наприклад, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» удосконалено шляхом:

– визначення обсягів тінювого сектора у торгівлі послугами, що додається до оцінки «тіні», розрахованого за цим методом;

– урахування в розрахунку обсягу продажу сільськогосподарської продукції на неорганізованих ринках поряд з обчисленням обсягу роздрібного товарообороту неформального сегмента, який додається Держкомітетом зі статистики при оцінці обсягу роздрібного товарообороту.

За підсумками 2014 р. всі методи розрахунку рівня тінювої економіки зафіксували його збільшення порівняно з 2013 р.:

1) монетарний метод – на 8 % (до 32 % від обсягу офіційного ВВП);

2) метод збитковості підприємств – на 5 % (до 34 %);

3) «електричний» метод – на 9 % (до 39 %);

4) метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» – на 7 % (до 57 %).

Однак, на нашу думку, лише інтегральний показник рівня тінізації може служити комплексним індикатором, що характеризує таке явище, як тінюва економіка.

«Електричний» метод серед інших найбільше залежить від розвитку промислового сектора в регіоні (відповідно до високої частки споживання електроенергії промисловістю). Відповідно до методики цього методу розрахунок рівня тінювої економіки полягає у порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. І якщо має місце перевищення споживання електроенергії над приростом ВВП, прогнозується, що ця додаткова

електроенергія використовується у тіньовому секторі. Так, установлено за «електричним» методом невідповідність темпів падіння ВВП (на 6,8 % за 2014 р.) темпам скорочення споживання електроенергії національною економікою (на 5,6 % за 2014 р.), що вказує на зростання рівня тіньової діяльності за визначений період до 39 % офіційного ВВП. А враховуючи те, що промисловість є основою індустріальної моделі економіки, до якої належить і економіка України, така тенденція є тривожним сигналом щодо можливого подальшого зростання рівня тіньової економіки через можливу тіннізацію діяльності інших суміжних секторів (транспорт, торгівля та ін.).

Визнання неплатоспроможними низки українських банків (таких, як Дельта-банк, банк «Надра», Імексбанк та інших) у 2014 р. посіало паніку серед громадян і зумовило вплив депозитів з банківської системи. А високі темпи інфляції та девальвації національної грошової одиниці зумовили значний попит на іноземну валюту. Однак він не міг бути задоволений внаслідок запровадження Національним банком України (НБУ) адміністративних обмежувальних заходів на продаж іноземної валюти, що обумовило суттєве зростання тіньових валютних операцій. Крім того, суттєве погіршення фінансового стану імпортерів (у тому числі через значну девальвацію гривні) створило високі ризики зростання обсягів тіньових операцій, пов'язаних з імпортом товарів, що, у свою чергу, підвищило попит на іноземну валюту на тіньовому ринку. А темпи зростання загального обсягу готівкових коштів в економіці (на 19 % порівняно з 2013 р.), які перевищили темпи зростання загального обсягу скорегованих грошових витрат населення, є тим чинником, що говорить про збільшення рівня тіньової економіки, розрахованого за монетарним методом. Хоча, слід зауважити, що боротьба НБУ з конвертаційними центрами мала певний ефект у 2014 р. в частині детнізації економіки України, оскільки саме конвертаційні центри є кровоносною системою тіньового бізнесу.

Традиційно найбільшим рівнем тіньової економіки є рівень, розрахований з використанням методу «витрати населення – роздрібний товарооборот». Так, у 2014 р. зростання рівня тіньових операцій (на 7 %) забезпечило найвищий показник рівня тіньової економіки – 57 % від офіційного ВВП. Це обумовлено тим, що у 2014 р. спостерігалось перевищення темпів зростання скорегованих грошових витрат

населення на придбання споживчих товарів (на 7,8 % більше порівняно з обсягом 2013 р.) над темпами зростання обсягів продажу населенню споживчих товарів у легальному секторі (на 3 % відповідно), що свідчить про збільшення обсягів витрат населення на товари, що реалізуються у тіньовому секторі.

Високі показники рівня тіньової економіки, розраховані за цим методом, значною мірою пояснюються його специфікою. Зокрема, результати роботи роздрібною торгівлі (обсяги якої використовуються у розрахунках) формуються, значним чином, за наслідками діяльності малих підприємств, яких в Україні нараховується більше 1,3 млн одиниць.

Хронічні макроекономічні дисбаланси у поєднанні з негативними очікуваннями суб'єктів господарювання та рядом інших негативних чинників зумовили масове використання в Україні підприємствами одного з найпоширеніших незаконних прийомів у мінімізації оподаткування – приховання частини доходів. Тому за результатами 2014 р. порівняно з 2013 р. загальні обсяги збитків в економіці в цілому зросли у 4,5 раза при збільшенні обсягу прибутків лише на 1,6 %. Загальний підсумковий результат був негативним і становив у 2014 р. 408,2 млрд грн збитків проти 32,3 млрд грн прибутку у 2013 р., при цьому частка збиткових підприємств зросла з 34,6 % до 40,1 % [4]. Треба зауважити, що незначне зростання прибутків відбулося за рахунок значної девальвації гривні, і деякі підприємства, незважаючи на важкі економічні умови, примножили свій прибуток. Але все одно рівень тіньової економіки, розрахований за методом збитковості підприємств, за підсумками 2014 р. зріс на 5 % до 34 % від офіційного ВВП. Задля об'єктивності слід відмітити, що збільшення обсягів збитковості вітчизняних підприємств у 2014 р. було обумовлено не лише тіннізацією економіки, але і впливом деяких об'єктивних факторів, зокрема таких, як:

- руйнація значної частини виробничої та транспортної інфраструктури внаслідок бойових дій на сході країни;
- втрата вітчизняними підприємствами економічних позицій на зовнішніх та внутрішньому ринках через розрив виробничих зв'язків;
- простої виробництва внаслідок порушення традиційних логістичних схем;
- значне подорожчання собівартості виробництва через девальвацію національної грошової одиниці;

- зменшення попиту як з боку населення, так і з боку суб'єктів господарювання;
- зовнішньоторговельні обмеження з боку країн – членів Митного союзу.

Використання тінювих схем у більшості країн пов'язано зі значним податковим навантаженням на підприємства легального сектора економіки. Завдяки несплаті податків діяльність підприємств, які застосовують такі схеми, може характеризуватися вищими економічними показниками порівняно з підприємствами легального сектора.

Результати досліджень міжнародних експертів свідчать, що в країнах, які розвиваються, високий рівень тінювої економіки є притаманним перш за все для будівництва та сфери торгівлі. Адже саме в цих сферах діяльності працюють, як правило, невеликі компанії, що орієнтуються на задоволення індивідуальних потреб кінцевого споживача. При цьому вони прагнуть отримати якомога більший прибуток, навіть порушуючи норми чинного законодавства.

В Україні у 2014 р. найбільша питома вага тінювої діяльності була зафіксована у таких сферах, як добувна промисловість – 52 %, операції з нерухомим майном – 49 %, переробна промисловість – 46 %, транспорт – 42 % і торгівля – 41 %. Причому всі інші види діяльності в Україні, за винятком фінансової та страхової діяльності, а також сільського господарства, продемонстрували зростання рівня тінювих операцій за підсумками 2014 р. Так, частка тінювого сектора у торгівлі та переробній промисловості зросла на 12 %, у сфері операцій з нерухомим майном – на 10 %, у добувній промисловості – на 6 %, на транспорті – на 4 %, у будівництві – на 2 %. І лише у сільському господарстві рівень «тіні» зменшився на 3 %, у сфері фінансової та страхової діяльності – на 2 % [4].

Треба зауважити, що всі методологічні підходи до розрахунку тінювої економіки базуються на цілому ряді припущень та узагальнень. Тому коливання рівня тінювої економіки на 1–2 % можна розглядати лише як певні орієнтири у зміні тенденцій розвитку тінювої економіки у короткостроковій перспективі. Але ігнорування значного зростання рівня тінюзації в окремих галузях господарства може призвести до неадекватної оцінки важливих процесів і тенденцій в економіці країни, а також до тактичних і стратегічних прорахунків під час прийняття рішень у цій сфері на державному рівні.

Так, за підсумком 2014 р. значне зростання рівня тінювої економіки (на 12 %) у перероб-

ній промисловості було обумовлено негативною динамікою виробництва та погіршенням фінансового стану підприємств галузі. До речі, найбільших збитків підприємства переробної промисловості зазнали від погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури, що, у свою чергу, є визначальним для розвитку промислового комплексу в цілому. Загалом у 2014 р. обсяги виробництва у переробній промисловості скоротилися на 10,1 % порівняно з 2013 р. Це було пов'язано зі складною ситуацією в східних районах країни; посиленням протекціоністських заходів з боку Росії (зокрема щодо продукції машинобудування та харчової промисловості); зниженням ділової активності підприємств за всіма напрямками; зростанням витрат через підвищення цін на сировину та матеріали.

Також на 12 % за результатами 2014 р. збільшилася частка тінювого сектора у сфері торгівлі. Збитки галузі за рік зросли у 4,6 раза при збільшенні частки збиткових підприємств у загальній структурі підприємств галузі на 13,4 %. Внаслідок скорочення виробництва у ключових видах промисловості спостерігалась негативна динаміка оптового товарообороту (у 2014 р. його падіння становило 15 % порівняно з 2013 р.). Погіршення ситуації також спостерігалось і в роздрібній торгівлі (скорочення на 8,6 %) на фоні зменшення попиту населення в умовах падіння реальної заробітної плати і погіршення очікувань домогосподарств на тлі зростання індексу споживчих цін на 21,9 % [5].

Усунути всі ці чинники, що сприяють зростанню рівня тінювої економіки, шляхом лише запровадження адміністративних заходів та посилення контрольних функцій держави просто неможливо. Тому політика детінізації в нашій країні повинна базуватися на засадах заохочення до ведення легального бізнесу, які передбачають, по-перше, усунення першопричин, що зумовлюють відходження суб'єктів господарювання в «тінь», а по-друге, попередження застосування недобросовісних дій, які носять злочинний або антигромадський характер. Також слід зауважити, основою ефективної політики детінізації є безумовна довіра суспільства до дій влади.

Саме тому однією з першочергових реформ, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» [6], є дерегуляція та розвиток підприємництва, основною метою якої є створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвиток малого та середнього підприємства, спрощення міжнародної торгівлі та

підвищення ефективності ринку праці. Для цього необхідно скоротити кількість документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності та видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, скасувати регуляторні акти, які ускладнюють ведення підприємницької діяльності, скоротити кількість органів державного нагляду (контролю).

А метою податкової реформи, передбаченою цією Стратегією, є побудова податкової системи, яка є простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, що створює необхідні умови для сталого розвитку нашої країни. Ці реформи дозволять в перспективі усунути всі системні фактори тінізації національної економіки.

Список використаних джерел

1. Конституція України. – Київ : Юрінком, 1996. – 79 с.
2. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» : затв. указом Президента України від 12 лют. 2007 р. № 105 ; в ред. указу Президента України від 8 черв. 2012 р. № 389/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/2012>.
3. Куркін М. В. Ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів : навч. посіб. / М. В. Куркін. – Харків : Схід.-регіон. центр гуманітар.-освіт. ініціатив, 2003. – 412 с.
4. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2014 році [Електронний ресурс] / М-во екон. розвитку та торгівлі України, Департамент екон. стратегії та макроекон. Прогнозування. – [Київ, 2015]. – 30 с. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=6d4dea98-c4b3-4642-a383-edbadbf60e73>.
5. Економіка України за 2014 рік // Урядовий кур'єр. – 2015. – 6 лют.
6. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : схвал. указом Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/52015-18245>.

Надійшла до редколегії 18.05.2015

ПОПОВА Л. Н. ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССОВ ТЕНИЗАЦИИ В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ

Рассмотрены основные проблемы экономической безопасности Украины и факторы усиления теневых процессов в Украине. Исследованы основные методики расчёта уровня теневой экономики и проанализированы факторы, влияющие на объёмы теневых операций в отдельных отраслях хозяйства. Определены основные направления устранения системных факторов тенизации национальной экономики.

Ключевые слова: *экономическая безопасность, теневая экономика, уровень тенизации, методики расчёта, национальная экономика.*

POPOVA L. M. THE STUDY OF SHADOWING PROCESSES IN THE ECONOMY OF UKRAINE

The author considers the main threats to the economic security of Ukraine, such as the dependence of the domestic market from foreign economic conditions; ineffective use of the budget; lack of sufficient incentives for legalization of incomes; scale processes of «shadowing» economic activities, etc.

A number of specific factors of strengthening of shadow processes in Ukraine, which also led to a record (for last five years) deterioration of the whole range of economic indicators is outlined.

The basic methods of calculating the level of the shadow economy are studied. Thus, it is concluded that only integral index of «shadowing» level can serve as a comprehensive indicator, which would characterize the phenomenon of «shadow economy». The factors that affect the volumes of shadow operations in certain sectors of the economy are also analyzed.

The basic directions of eliminating systemic factors of shadowing the national economy are outlined; it is concluded that it is impossible to eliminate them by introducing just administrative measures and strengthening control functions of the state. So legalization policy in Ukraine should be based on the principles of promotion and legitimate business. It is emphasized that the basis of effective policy is unconditional public trust to the authorities.

Keywords: *economic security, shadow economy, shadowing level, methods of calculating, national economy.*

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:351.743-055

В. І. БАРКО,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

О. В. ІВАНОВА,

*кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ*

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

На основі теоретичного огляду ряду наукових праць та положень чинного законодавства визначено основні психологічні підходи до забезпечення гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України. Зазначено, що в умовах сьогодення ефективним засобом забезпечення гендерної рівності в органах внутрішніх справ є впровадження технології професійно-психологічного тренінгу в систему професійно-психологічної підготовки персоналу.

Ключові слова: психологічні підходи, гендерна рівність, соціальні ролі, органи внутрішніх справ, професійно-психологічний тренінг.

Barko, V.I. and Ivanova, O.V. (2015), "Theoretical and psychological approaches for guaranteeing gender equality within the activity of Internal Affairs Agencies of Ukraine" ["Teoreryko-psykholohichni pidkhody do zabezpechennia hendernoї rivnosti v diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 81–85.

Постановка проблеми. Сучасні світові тенденції розвитку країн в останні десятиріччя ознаменувалися істотними зрушеннями в розумінні рівності потенційних можливостей чоловіків і жінок, а також проблем забезпечення цієї рівності в постіндустріальному суспільстві. Неупереджене ставлення до особистості незалежно від статі сприймається як невід’ємна складова демократизації та сталого розвитку будь-якого суспільства.

Україна, яка обрала стратегію європейського вибору, перебуває на етапі становлення та розвитку гендерних досліджень у суспільних науках та, зокрема, психології. Все більш популярними стають дослідження, що вивчають різні види суспільних норм та відносин щодо запровадження стандартів рівності прав і свобод жінки й чоловіка, попередження гендерної дискримінації. Як суверенна і незалежна демократична держава Україна повинна дотримуватись вимог міжнародного співробітництва щодо рівності громадян в усіх сферах своєї реалізації. Не є винятком і органи внутрішніх справ України як одна з провідних державних інституцій, що стоїть на варті забезпечення державного правопорядку та захисту громадян.

Актуальність дослідження психології гендерної рівності в діяльності ОВС України на сучасному етапі також зумовлена низкою суперечностей: між вимогами гендерної рівності, задекларованої на державному рівні, та між умовами її впровадження; між етнокультурною специфікою гендерної поведінки та ускладненням функцій правоохоронних органів, рівнем їх реалізації в практичній діяльності.

Мета наукової статті полягає в тому, щоб на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових, науково-публіцистичних праць дослідити основні психологічні підходи до забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України на сучасному етапі розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням гендерної рівності в діяльності ОВС України в останні роки присвячували увагу провідні вітчизняні й зарубіжні дослідники в галузі юриспруденції, соціології та психології, зокрема О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Л. М. Балабанова, С. М. Гусаров, О. Р. Дашковська, Л. І. Казміренко, І. В. Кліменко, В. В. Кириченко, О. В. Лавріненко, К. Б. Левченко, П. В. Макаренко, О. А. Мартиненко, Л. І. Мороз, А. П. Москаленко, В. В. Романова,

О. М. Руднєва, М. М. Саппа, О. Ю. Синявська, Т. В. Бендас, Ш. Берн та ін. [1–10]. У їх дослідженнях порушувались питання організаційно-правового регулювання гендерних відносин, дослідження гендерних стереотипів, ставлення чоловіків і жінок до проблемних питань управління персоналом ОВС тощо. Проте, незважаючи на значну кількість праць учених, невирішеним залишається ряд питань теоретико-методологічного прикладного характеру стосовно психологічних аспектів забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України. Зокрема, враховуючи специфіку правоохоронної діяльності, потребують уточнення психологічний зміст, психологічні особливості й умови забезпечення гендерної рівності, також потребують вдосконалення і подальшої розробки психологічні засоби забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових досліджень останніх років дозволив установити, що гендерна рівність традиційно розуміється як складова загального принципу рівності, що є атрибутом демократичної побудови суспільства. Слово «гендер» (gender) прийшло до нас з англійської мови та відрізняється від слова «стать» (sex), яке описує лише статеву-рольову належність людини. Встановлення гендерної рівності має на меті надання рівних соціальних прав і можливостей чоловікам і жінкам незалежно від статі. Гендерна рівність – концепція досягнення рівних прав між чоловіками і жінками у всіх сферах життя суспільства. Ролі, які жінки і чоловіки виконують у суспільстві, лише дуже невеликою мірою визначені біологічно, і значною – соціально. Вони постійно змінюються. Обумовлені культурою або релігією, ці ролі різняться залежно від географічного знаходження та від тимчасових змін [1–3].

Гендерна рівність передбачає таке суспільство, в якому представники обох статей можуть на рівних мати доступ до освіти й охорони здоров'я, управління і влади, мають рівні можливості досягти фінансової незалежності, працюючи на когось або керуючи власним бізнесом, реалізації своїх особистісних та професійних потреб та інтересів. Організація Об'єднаних Націй, завданням якої є покласти край бідності у світі, стверджує, що ця мета безпосередньо пов'язана з правами жінок, і що суспільства, де жінки не мають рівних з чоловіками прав і можливостей, ніколи не зможуть досягти сталого розвитку. Просування рівності

чоловіків і жінок, таким чином, сприймається як заклик до більшого економічного процвітання [3].

Аналіз нормативно-правових актів, що здійснюють нормативно-правове регулювання забезпечення гендерної рівності в діяльності ОВС України, можна класифікувати за кількома рівнями: 1) міжнародним; 2) конституційним; 3) законодавчим; 4) підзаконним (укази Президента України, акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та ін. державних органів виконавчої влади); 5) відомчим [4; 5].

Важливо враховувати, що гендерні уявлення, задані у вигляді образу «справжнього чоловіка» або «справжньої жінки», стосуються статевої диференціації соціальної поведінки та участі у суспільному житті. Такі гендерні уявлення існують як на вищих рівнях культури, в рамках релігійних чи філософських систем, так і в повсякденній свідомості. Образи типових чоловіків і жінок, характерні для представників різних культур і народів, уніфіковані, вони відрізняються цілісністю, схематичністю, спрощеністю, емоційною забарвленістю. Таким чином, структурні та динамічні характеристики процесу сприйняття чоловіків і жінок як представників соціальних груп уписуються в загальні закономірності, характерні для міжгрупового сприйняття взагалі [6; 7].

На рівні міжгрупової взаємодії спільнот, однорідних за статевою ознакою, аналіз гендерних відносин здійснюється в системі «група – група». Тут детермінуючими соціально-психологічними факторами міжстатевих відносин є гендерні стереотипи. Психологами у численних дослідженнях міжгрупового сприйняття і взаємодії виявлено існування специфічних процесів внутрішньогрупового фаворитизму і міжгрупової дискримінації [2; 8–10].

Установлено, що специфіка гендерних відносин на рівні міжгрупової взаємодії визначається тим, що на цьому рівні індивідуальні відмінності нівелюються, а поведінка уніфікується. Найчастіше така неперсоніфікована взаємодія здійснюється в типових соціальних ситуаціях. Об'єднує всі ці ситуації те, що учасники взаємодії особистісно до неї не залучені, вони контактують, виходячи з рольових приписів та нормативів поведінки, типових для ситуації. Найбільш поширена класифікація таких ситуацій включає в себе два види взаємодії: короткочасне соціально-ситуаційне спілкування (соціально-рольове) і ділове спілкування [9].

У наукових дослідженнях гендерної проблематики описано також фактори, що сприяють

збереженню нерівності в системі професійних відносин. Серед пропонованих варіантів пояснення гендерної нерівності можна виділити дві групи пояснень. До першої групи належать суб'єктивні причини, пов'язані з особистісними особливостями або обставинами життя жінок, до другої групи – причини, породжувані умовами діяльності в різних організаційних структурах [8].

Розглядаючи гендерні аспекти професійних відносин, дослідники зазвичай виділяють такі загальні параметри аналізу, як поляризація, диференціація позицій чоловіків і жінок, явища домінування, влади, підпорядкування. Диференціація ролей і статусів чоловіків і жінок як суб'єктів міжособистісних відносин та ієрархічність, підпорядкованість їх позицій є одними з основних параметрів аналізу гендерних відносин у мікросередовищі. Ці параметри стосуються і об'єктивної сторони – реальних практик взаємодії, і суб'єктивної – гендерних установок чоловіків і жінок як суб'єктів міжособистісних та ділових відносин [8; 10].

Деякі наукові публікації присвячені аналізу проблеми нерівномірного розподілу функціональних обов'язків залежно від гендерної належності. При цьому автори спираються на різні теоретичні підходи.

Серед соціологічних і соціально-психологічних пояснень поділу домашньої праці деякі можна виділити. Поширеною є теорія статевих ролей Т. Парсонса (жінки виконують експресивну роль, чоловіки – інструментальну). Подібна рольова диференціація детермінована функціональними особливостями розвиненого індустріального суспільства, що вимагає від будь-якої соціальної групи виразної рольової структури. Відомою є і теорія соціалізації (традиційний розподіл домашніх обов'язків призводить до того, що хлопчики і дівчатка прагнуть опанувати вміннями і навичками, відповідними до статі, тож не набувають інших умінь). Існують рольові теорії, які використовують логіку біологічної чи психологічної редукції, віддають пріоритет еволюційно і біологічно зумовленим розбіжностям між статями і моделями поведінки, мало схильним до трансформацій при зміні становища жінок у соціальному й економічному контексті. Теорії легітимізації поведінкових зразків базуються на ідеї суспільного закріплення легітимності лідерства та домінування чоловіків і підпорядкованості жінок у соціальній сфері праці [4; 10].

Деякі автори зауважують, що проблема гендерних відносин найбільш актуальна у про-

фесійній сфері. У діловому спілкуванні та взаємодії чоловіки і жінки виявляють себе як представники гендерних соціальних груп і як суб'єкти професійної діяльності. Особливістю гендерних відносин у професійній сфері є нерівність статусів і позицій чоловіків і жінок: чоловіки у всьому світі частіше користуються більш високим статусом у порівнянні з жінками, а це забезпечує їм доступ до ресурсів і прийняття відповідальних рішень. Це призводить до того, що жінки значно частіше від чоловіків опиняються в ролі підлеглих, залежних, керованих. Потреби жінки в професійному розвитку, самореалізації та просуванні по службовій драбині задовольняються меншою мірою, ніж такі потреби чоловіків. Сформована система гендерних відносин сприяє закріпленню у жінок таких якостей особистості, як пасивна підпорядкованість, конформність, слабовілля, схильність поступатися завжди і всім, невпевненість у собі, боязкість і слухняність [8].

Нерівноправність жінок і чоловіків у сфері службових (ділових) відносин відбиває гендерні відносини міжгрупового рівня. Гендерна нерівність у діловій взаємодії виявляється двома способами. Це поширена практика професійної сегрегації, через що престижні професії і посади менш доступні для жінок порівняно з чоловіками; а також виражена схильність до дискримінації, коли жінки отримують меншу винагороду за працю в порівнянні з чоловіками, хоча виконують ту ж роботу.

Досліджуючи гендерну рівність в організації діяльності персоналу ОВС, В. В. Кириченко пропонує під нею розуміти режим діяльності у галузі прав людини, при якому особи різних статей наділяються рівними правами та можливостями для їх участі у всіх сферах суспільного, державного та приватного життя. Розглядаючи роль жінок в ОВС України, К. Б. Левченко та О. А. Мартиненко запевняють, що гендерна рівність – це правовий принцип, який включає в себе як законодавче закріплення рівних прав суб'єктів незалежно від статі, так і систему юридичних та інших гарантій щодо реалізації цієї рівноправності [4; 7].

Однак переважна більшість учених, які досліджують питання гендерної рівності, зосереджують свою увагу на механізмі відтворення гендерної рівності, на стосунках жінок і чоловіків у сучасному суспільстві, вказуючи на необхідність забезпечення реалізації жінками передбачених законом прав та обов'язків на рівні з чоловіками. Водночас забезпечення гендерної рівності в різних сферах суспільства,

зокрема і в діяльності ОВС України, слід розуміти не лише як ідею та інститут, але й як психологічну поведінку індивідів та всі види комунікативної інтеракції, сукупність соціальних ролей, приписуваних індивідові з передбаченням дотримання не тільки прав жінок, але й чоловіків. Досвід показує, що до засобів забезпечення гендерної рівності, у першу чергу, слід віднести технології професійно-психологічного тренінгу, спрямованого на формування у працівників міліції нового гендерного мислення, адекватної системи гендерних стосунків і моделей поведінки стосовно працівників іншої статі, розуміння важливості організаційних змін в органах внутрішніх справ [6; 10, р. 12].

Висновки. Таким чином, забезпечення гендерної рівності з позицій психології є процесом запровадження в організаційну культуру справедливого ставлення як до жінок, так і до чоловіків, причому таке ставлення має втілюватись не тільки керівництвом, а й усіма працівниками – чоловіками і жінками. Для забезпечення такої справедливості необхідно враховувати соціально-історичні та психологі-

чні особливості працівників, а також обставини і стереотипи, що традиційно перешкоджають здійснювати професійну діяльність в ОВС України в рівних гендерних умовах; забезпечити однаковий соціально-правовий статус та умови для реалізації професійної діяльності в органах внутрішніх справ представникам обох статей. Для досягнення зазначеної мети існує необхідність у розробці і впровадженні в діяльність ОВС спеціальних заходів психологічного забезпечення гендерної рівності, зокрема професійно-психологічних тренінгів. Досвід показує, що впровадження таких тренінгів у систему професійно-психологічної підготовки персоналу дає позитивні результати. Проведення науково-психологічних досліджень, спрямованих на пошук нових підходів до забезпечення гендерної рівності і врахування статево-рольових особливостей виконання завдань правоохоронної діяльності, врахування фемінності та маскулітності в процесі професійної підготовки працівників ОВС, сьогодні є актуальним завданням відомчої науки.

Список використаних джерел

1. Бендас Т. В. Гендерная психология лидерства / Т. В. Бендас. – Оренбург : ИПК ОГУ, 2000. – 415 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 514 с.
3. Гендерний розвиток у суспільстві : [конспект лекцій] / відп. ред. К. М. Левківський ; наук. ред.-упоряд. С. П. Юдіна. – 2-ге вид. – Київ : Фоліант, 2005. – 351 с
4. Кириченко В. В. Адміністративно-правове забезпечення гендерної рівності в організації діяльності персоналу ОВС : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Кириченко Вероніка Валеріївна. – Харків, 2011. – 215 с.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : закон України від 8 верес. 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>.
6. Жінки в органах внутрішніх справ України / за ред. К. Б. Левченко, О. А. Мартиненка. – Київ : Телесик, 2008. – 56 с.
7. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління : монографія / К. Б. Левченко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 344 с.
8. Малкина-Пых И. Г. Гендерная терапия : [справ. практик. психолога] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006. – 928 с.
9. Мельник Т. 50/50: Сучасне гендерне мислення : [словник] / Т. Мельник, Л. Кобелянська. – Київ : К.І.С., 2005. – 280 с.
10. Stoller R. J. Sex and gender: On the Development of Masculinity and Femininity / R. J. Stoller. – New York : Science House, 1968. – 226 p.

Надійшла до редколегії 15.05.2015

БАРКО В. И., ИВАНОВА Е. В. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

На основании теоретического обзора ряда научных трудов и положений действующего законодательства определены основные психологические подходы к обеспечению гендерного равенства в деятельности органов внутренних дел Украины. Отмечено, что в современных условиях эффективным средством обеспечения гендерного равенства в органах внутренних дел является внедрение технологии профессионально-психологического тренинга в систему профессионально-психологической подготовки персонала.

Ключевые слова: психологические подходы, гендерное равенство, социальные роли, органы внутренних дел, профессионально-психологический тренинг.

BARKO V. I., IVANOVA O. V. THEORETICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES FOR GUARANTEEING GENDER EQUALITY WITHIN THE ACTIVITY OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES OF UKRAINE

The state of scientific research of gender equality within the activity of Internal Affairs Agencies (hereinafter – IAA) of Ukraine is analyzed.

Analysis of legal, psychological and sociological literature on the issue shows the desire of researchers to find effective approaches to achieving gender equality within IAA. The authors have noted the existence of a number of socio-psychological and organizational problems that require complex legal and psychological research, which are aimed at identifying the forms of gender stereotypes and gender discrimination, gender intra- and interpersonal conflicts and their causes, the best methods of preventing such conflicts, the introduction of relevant legal and psychological approaches and means ensuring gender equality within the activities of IAA of Ukraine. Based on the analysis of the positions of many researchers the psychological guaranteeing of gender equality within the activities of IAA of Ukraine is defined as a system of formation, maintenance and restoration of equal rights and opportunities of women and men serving within IAA of Ukraine, in order to increase the effectiveness of fulfilling the tasks, as well as the prevention and timely solution of psychological problems caused by the peculiarities of gender relations.

The conclusion about the necessity of taking into account gender differences between men and women within IAA is grounded. This will increase the level of efficiency of using human resources, as well as the appropriateness of the widespread introduction of the technology of professional and psychological training into the system of professional training of IAA personnel.

Keywords: *psychological approaches, gender equality, social rolls, internal affairs agencies, professional and psychological training.*

УДК 159.922

В. І. БАРКО,

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

М. А. ЧЕКУЛАЄВ,

*здобувач кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

**ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ
І СТРУКТУРИ УПРАВЛІНСЬКИХ ЗДІБНОСТЕЙ КЕРІВНИКІВ
ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Розглянуто основні підходи до визначення психологічного змісту і структури управлінських здібностей керівників органів внутрішніх справ, пов'язаних зі специфікою діяльності міліції і змістом професійної ролі співробітників. На основі системного аналізу літературних джерел з проблеми запропоновано оригінальний підхід до дефініції і побудови структури управлінських здібностей керівників міліції, який базується на комплексному використанні діяльнісно-функціонального і структурно-психологічного критерію. Запропонована структура управлінських здібностей керівників органів внутрішніх справ може бути використана на практиці з метою діагностики і розвитку таких здібностей.

Ключові слова: *управлінські здібності, керівники органів внутрішніх справ, загальні здібності, спеціальні здібності, структура здібностей.*

Barko, V.I. and Chekulaev, M.A. (2015), "Theoretical approaches to the definition of psychological content and structure of managing abilities of the heads of internal affairs agencies" ["Teoretychni pidkhody do vyznachennia psykhologichnoho zmistu i struktury upravlinskykh zdibnostei kerivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 85–90.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення прогрес у правоохоронній сфері супроводжується безперервним підвищенням ролі людини як суб'єкта праці у досягненні високої ефективності і якості діяльності. Управлінська діяльність керівників органів і підрозділів

внутрішніх справ (ОВС), як і будь-яка інша діяльність, може характеризуватися різним рівнем її якісних параметрів, виконуватися з більшою або меншою ефективністю. Це визначається багатьма чинниками, але в першу чергу залежить від тих особистісних і професійних якостей керівника, необхідність у яких визначається змістом і характером управлінської правоохоронної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження у вітчизняній і зарубіжній юридичній психології і педагогіці, які пов'язані з іменами О. М. Бандурки, С. М. Гусарова, Л. Й. Гуменюк, С. І. Яковенка, І. В. Клименка, О. П. Єлисеєва, В. І. Сулятицького В. Д. Шадрикова та інших, свідчать про те, що більшість авторів, працюючи над моделлю управління і враховуючи специфіку міліцейської професійної діяльності, виділяють дві головні складові: професійні знання (компетентність) і особистісні якості [1–5].

На думку дослідників, головними чинниками ефективності управлінської діяльності виступають специфічні управлінські здібності. Не лише ефективність, але й навіть сама можливість реалізації управлінських функцій залежить від того, чи володіє людина такого роду здібностями. У зв'язку з цим поняття здібностей відіграє особливу роль для вивчення управлінської діяльності. Так, у роботах О. Г. Ковальова і В. М. Мясичева йдеться про те, що складна діяльність керівника вимагає знання справи, високого рівня інтелекту, гнучкості розуму, спостережливості, творчої ініціативи, певних характерологічних властивостей: захопленості справою, відповідального ставлення до неї, знання людей, рішучості тощо [6].

Аналіз проблеми показує, що наразі не склалося єдиного розуміння структури здібностей і особистісних якостей керівників. Так, дослідники називають значущі професійні якості керівників державної служби: здатність швидко адаптуватися до умов діяльності, що швидко змінюються; володіння навичками оцінки особистісно-професійних якостей працівників; володіння технологіями нестандартного рішення; вміння діяти в умовах невизначеності; стійкість до стресу [7; 8]. Зокрема, Р. Л. Кричевський виділяє загальні (інтелектуальні) і спеціальні здібності, на його думку, найефективніше працюють керівники з середнім рівнем інтелекту; управлінець повинен мати високий інтелект і особистісні якості: домінантність, упевненість в собі, емоційну врівноваженість, стресостійкість, креативність, прагнення до досягнення

поставленої мети, заповзятливість, надійність у виконанні завдань, незалежність, товариськість [9]. Прийнята у Великобританії і США атестаційна система управлінських кадрів також оцінює певні особистісні показники: раціональне мислення і кмітливість; розсудливість і вміння передбачати; вміння вирішувати проблеми й ініціативність; динамічність, рішучість і здатність до ухвалення управлінських рішень; відповідальність; сумлінність, надійність; здатність керувати, економне використання ресурсів; ставлення до інших людей; здатність викладати письмово й усно тощо [3; 10].

Серед найбільш важливих якостей управління О. Л. Журавльов і деякі інші дослідники виділяють: самостійність суджень і рішень, здатність приймати й освоювати нове, ділову спрямованість, повагу до іншої людини, здатність знайти індивідуальний підхід і зрозуміти іншу людину, здатність до ухвалення власного рішення. Особливо виокремлюють інтелект, компетентність, активність, енергію, самоконтроль, комунікабельність; пропонують розглядати численні якості і властивості управління як інтегральні утворення, організовані ієрархічно і дослідження яких можливе лише за комплексного підходу [11; 12]. Психологи також вважають, що для ефективного виконання своєї ролі в управлінні працівник повинен володіти відповідними ціннісними орієнтаціями, професійною підготовленістю, морально-етичними якостями; управлінська діяльність вимагає знання психологічних закономірностей поведінки працівників і колективу; методів і форм управлінської дії, критеріїв ефективності управлінського впливу [3; 6; 13].

Водночас проблема складу і структури управлінських здібностей правоохоронних кадрів у юридичній психології залишається недостатньо вивченою. У переважній більшості запропонованих робіт, що характеризують особливості управління в органах внутрішніх справ, здібності до нього описуються в термінах професійно важливих якостей або особистісних якостей, необхідних для здійснення успішного керівництва [1; 3; 7; 12]. Прикладна ж значущість питання очевидна і пов'язана з тим, що тільки на основі його вирішення можлива розробка науково обґрунтованих і конструктивних процедур відбору керівних кадрів правоохоронних органів, а також їх атестація, підготовка. Тому **метою** статті є висвітлення продуктивних сучасних теоретико-психологічних підходів до проблеми змісту і структури управлінських здібностей.

Виклад основного матеріалу. Труднощі вивчення управлінських здібностей, на нашу думку, пов'язані з тим, що досліджувана категорія є однією з найскладніших у психології і наразі розкрита не повною мірою. Питання про управлінські здібності часто обговорюється у зв'язку з проблемою загальної структури особистості керівника, а іноді й підміняється нею. Поняття власне здібностей ототожнюється при цьому з поняттям особистісних якостей керівника. Аналіз управлінської діяльності керівних кадрів правоохоронного профілю, розглянутий у дослідженнях учених [2; 4; 5; 7; 11], дозволяє виділити три основних її виміри: 1) власне діяльнісний, пов'язаний з організацією та управлінням; 2) кадровий, пов'язаний з керівництвом людьми, організацією міжособистісної взаємодії; 3) організаційно-технологічний вимір, що припускає наявність власне професійних якостей керівника. Перший вимір, діяльнісний, вимагає розвинених загальноуправлінських навичок і здібностей, умінь ефективно організовувати спільну діяльність. Другий, кадровий, або особистісний, вимір вимагає наявності якісно інших здібностей, що забезпечують ефективні міжособистісні взаємодії, організацію та управління підлеглими. Третій, організаційно-технологічний, вимір пов'язаний зі специфічними професійними якостями керівника, з його спеціальними здібностями.

З метою визначення структури управлінських здібностей в теоретичному плані доцільно виділити з їх загальної сукупності такі групи управлінських якостей, які: а) являють собою власне управлінські здібності; б) певним чином сприяють ефективному виконанню управлінської діяльності і виконують функції здібностей. Виходячи з цього, можливо визначити кілька категорій управлінських здібностей. *Першій* категорії можна дати назву *управлінські характеристики* особистості керівника, які важливі для управлінської діяльності, обумовлюють її успішність, демонструють потенційні можливості особистості, схильність до управлінської діяльності. Аналіз літературних джерел показує, що в цих основних характеристиках можна виокремити дві підгрупи: соціальні характеристики (біографічні, соціально-статусні, культурно-освітні, вікові тощо), а також особистісні якості керівника.

Другу категорію можливо визначити як таку, що характеризує здатність людини до успішного виконання управлінської діяльності, вона фактично являє собою *загальноорганізаційні здібності*. Останні включають індивідуа-

льно-психологічні якості, які безпосередньо і найбільш значуще впливають на управлінську діяльність, визначаються її змістом і вимогами. Ця категорія найчастіше розглядається як управлінські здібності у вузькому сенсі, її можна розділити на дві підгрупи: а) загальноуправлінські здібності, які визначають ефективність цього типу діяльності в цілому, а не успішність якої-небудь функції, що входить до її складу; б) часткові управлінські здібності, які забезпечують ефективне виконання окремих функцій; вирішення часткових завдань управління.

Дві вказані категорії виокремлюються за діяльнісно-функціональним критерієм. Водночас у психології управління застосовується додатковий критерій виокремлення здібностей – структурно-психологічний [6; 8]. Згідно з ним в основу виділення здібностей кладеться не структура і зміст діяльності, а структура психіки. Це дозволяє виокремити *третю* категорію управлінських здібностей, яка відображає прийнятій у психології розподіл здібностей на *загальні і спеціальні*. Відповідно до цього критерію, по-перше, розрізняють прояви загальних і спеціальних здібностей в управлінській діяльності, по-друге, здібності структуруються за основними класами психічних процесів – когнітивними; регулятивними, комунікативними. Розглянемо їх детальніше.

Перша категорія – це *управлінські характеристики*. У цій групі можливо виділити: біографічні, вікові; характеристики культурно-освітнього рівня розвитку; соціального статусу; особистісні якості, які обумовлюють успішність управлінської діяльності, вже тим виступаючи у функції здібностей. Так, дослідники виділяють такі якості управлінця: активне орієнтування (у новій ситуації, в новому матеріалі), ініціатива, самостійне цілепокладання (без зовнішнього тиску), планування, передбачення; постійна готовність до саморозвитку, до самооновлення, до виходу за свої межі; прагнення до саморегуляції (до самоконтролю, до самокорекції) діяльності.

Аналіз літературних джерел з проблеми дозволяє зазначити, що в цьому переліку синтезовані різні особливості керівника. Усі вони об'єднані, загальним критерієм – їх сприянням досягненню високої ефективності управлінської діяльності. Один з можливих варіантів об'єднання таких чинників можливо представити в таких основних вимогах до керівника ОВС: уміння аналізувати дані відповідно до обставин, систематизувати їх за певними ознаками, оцінювати їх вплив на можливості підрозділів виконувати поставлені завдання;

уміння прогнозувати зміни обстановки і своєчасно враховувати зміни, що відбуваються; уміння виділяти ті чинники, які найбільшою мірою впливають на виконання завдань; уміння оцінити реальний стан і дії підрозділів, їх сильні і слабкі сторони; уміння ставити завдання підлеглим, деталізувати способи їх виконання, відпрацьовувати відповідні документи; уміння проводити спеціальні операції, готувати довідки і пропозиції; уміння спілкуватися з людьми; уміння переконувати, мобілізувати підлеглих, спонукати їх до діяльності, до ініціативи; витримка, самовладання, твердість у реалізації прийнятих рішень [3]. Охарактеризовані властивості і характеристики особистості управлінця є чинниками успішності управлінської діяльності і виступають у функції здібностей.

Друга категорія – це *загальноорганізаційні* здібності. Вона включає дві підгрупи здібностей: загальноуправлінські здібності; часткові управлінські здібності.

Загальноорганізаційні здібності досить повно розкриті в роботах психологів [1; 3; 5; 10]. Виділимо основні загальноуправлінські здібності керівних кадрів, які виявляються в кількох основних особистісних і поведінкових індикаторах, до яких належать: 1. Психологічна компетентність – являє собою структуровану систему знань про людину як індивіда, індивідуальність, суб'єкт праці і особистість, включену в індивідуальну або спільну діяльність, яка здійснює професійні та інші взаємодії. 2. Практичний психологічний розум – інтелектуальна складова, яка має свої прояви: адекватний розподіл обов'язків колективної діяльності; швидка орієнтація в ситуаціях, винахідливість, здатність створювати стимулюючі мотиви діяльності тощо. 3. Психологічний такт – складова загальноорганізаційних умінь, яка виявляється у: почутті міри у взаєминах; мовленнєвій адаптації до різних людей; індивідуалізації спілкування з людьми; почутті ситуації; врахуванні зовнішніх обставин, що впливають на взаємини індивідів. 4. Суспільна енергійність – компонент, який має такі показники: емоційний мовленнєвий вплив; вольове спонукання; здатність впливати на інших; здатність правильно і швидко вибрати момент вирішальної дії, піти на ризик. 5. Вимогливість – компонент, який виражається у певних показниках: сміливість пред'явлення вимог; постійність пред'явлення вимог; гнучкість їх пред'явлення; самостійність вимог; категоричність вимог тощо. 6. Критичність – складова, яка має ось такі ін-

дикатори: критична спостережливість; самостійність; легкість критичного аналізу; логічність й аргументованість критики; прямота і сміливість критичності; глибина і істотність критичних зауважень тощо. 7. Схильність до організаторської діяльності – компонент, який знаходить вираження у спонтанному включенні в організаторську діяльність; перейнятті на себе ролі організатора; потребі у здійсненні організаторської діяльності; природності включення в діяльність; емоційно-позитивному самопочутті під час її виконання.

Розглянуті загальноорганізаційні здібності доповнюються і конкретизуються локальними або частковими здібностями, які обумовлюють ефективне виконання окремих управлінських функцій. Аналіз теоретичних джерел, а також ситуацій управлінської діяльності керівних кадрів ОВС дозволив виділити часткові здібності:

1. Здатність до цілепокладання – включає два основні аспекти: здатність до формулювання, генерування цілей керованої системи; здатність до формулювання цілей перед підлеглими.
2. Здатність до прогнозування – полягає в умінні керівника зазирнути в майбутнє, передбачити розвиток подій і в результаті такого прогнозу будувати управління на основі проактивної, прогностичної стратегії.
3. Здатність до планування своїх дій і дій підлеглих, а також організації діяльності у цілому.
4. Здатність до ухвалення управлінських рішень. Функція ухвалення управлінських рішень є засадничою для управлінської діяльності.
5. Коммуникативні здібності – забезпечують ефективну реалізацію аналогічної управлінської функції, а в психологічному плані базуються на таких особистісних якостях, як соціабельність, товариськість, емпатійність, експресивність, рефлексивність.
6. Мотивуючі здібності – виявляються у тому, що керівники мають надихати групу на досягнення спільних загальних цілей.
7. Здібності контролювати; їхній зміст полягає в адекватній оцінці результатів діяльності підлеглих, обранні найбільш прийняттого для індивіда способу контролю.

Третя категорія управлінських здібностей – *загальні і спеціальні* – на відміну від перших двох виділяється не за функціонально-діяльнісним, а за структурно-психологічним критерієм. Вона відображає прийнятий у психології і розглянутий вище розподіл здібностей на загальні і спеціальні. До того ж необхідно враховувати, що поняття спеціальних здібностей розглядається у двох планах. Традиційно під ними

розуміють здатність до певного виду діяльності, тоді як загальні здібності необхідні для багатьох або усіх видів діяльності, вони співвідносяться також з індивідуальною мірою розвитку основних психічних процесів.

До загальних здібностей дослідники відносять інтелект, креативність, навчованість, рефлексію, активність, саморегуляцію. У низці вітчизняних і зарубіжних досліджень виявляється взаємозв'язок загальних (інтелектуальних) здібностей та ефективності керівництва. Визнаними вважаються результати, отримані американським психологом Е. Гізелі, згідно з якими зв'язок між інтелектом і ефективністю діяльності має криволінійний характер; найбільш ефективними виявляються керівники із середніми, а не надмірно високими індексами рівня інтелекту.

Спеціальні здібності пов'язані з успішністю управлінської діяльності прямою залежністю, чим вищим є рівень їх розвитку, тим вищі показники ефективності діяльності. Так, наприклад, зв'язок рівня розвитку мнемічних процесів з параметрами управлінської діяльності є прямим і статистично значущим. В управлінській діяльності часткові здібності виступають у двох своїх основних аспектах: по-перше, як рівень розвитку тих або інших психічних процесів і функцій; по-друге, як якісно своєрідні компоненти, які специфічні саме для управлінської діяльності.

Характеристика психологічної структури управлінських здібностей має враховувати три основні підсистеми психіки – когнітивну, регулятивну і комунікативну. Відповідно, й окремі здібності, що виявляються в управлінській діяльності, підрозділяються на три класи – когнітивні, регулятивні і комунікативні. У зв'язку з цим виділяють здібності цілепокладання, прогнозування, планування, ухвалення рішення, самоконтролю, емпатії, атракції, ідентифікації, мовленнєвого розуміння, експресії тощо. Їх склад аналогічний вищевизначеному загальним здібностям, які виділяються за діяльнісним критерієм. Вони базуються на схожих механізмах і припускають наявність відповідних регулятивних здібностей. Саме наявність специфічних регулятивних і комуні-

кативних здібностей дозволяє доповнити загальну систему здібностей ще одним їх типом, який можна назвати *інтеграційними здібностями*. Вони є більш інтегрованими порівняно з частковими і спеціальними, але водночас менш узагальненими у порівнянні з загальними здібностями. Можна сказати, що загальні здібності складають макрорівень у психологічній структурі управлінських здібностей, а часткові і спеціальні здібності утворюватимуть мікрорівень у цій структурі. Інтегральні здібності розташовуються між ними і складатимуть мезорівень у загальній структурі управлінських здібностей. Саме перехідний, центральний в усій структурі рівень є найважливішим для управлінської діяльності. Склад здібностей, що входять до нього є ізоморфним, фактично тотожним основним управлінським функціям (цілеутворення, аналіз, прогнозування, планування, регулювання, ухвалення рішення, мотивування, контроль тощо).

Таким чином, проведений аналіз дозволяє визначити *управлінські здібності керівних кадрів ОВС* як системну властивість особистості керівника ОВС, яка являє собою синтез загальних і спеціальних здібностей, що розвиваються відповідно до вимог та у процесі правоохоронної діяльності. Розглядаючи загальну структуру управлінських здібностей доцільно виходити з використання двох критеріїв – функціонально-діяльнісного і структурно-психологічного. У результаті можливо виділити три основні категорії управлінських здібностей: управлінські характеристики, загальноорганізаційні здібності, загальні і спеціальні здібності, кожна з яких, у свою чергу, підрозділяється на підгрупи. При цьому третя категорія є психологічною основою для перших двох, обумовлює рівень розвитку здібностей, що входять у них. Подібний підхід до розгляду структури управлінських здібностей уможливило пошук оптимальної системи психодіагностичних методів з метою визначення рівня і якісного складу таких здібностей, а також дозволяє психологам визначати ефективні напрями і методи подальшого розвитку управлінських здібностей керівників органів і підрозділів внутрішніх справ.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М. Професіоналізм и лидерство / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
2. Барко В. І. Інформаційний поради́ник з питань формування прихильності до здорового способу життя і безпечної поведінки серед військовослужбовців та працівників правоохоронних органів : практ. посіб. / В. І. Барко, О. В. Бойко, Е. С. Литвиненко. – Київ : К.І.С., 2008. – 142 с.
3. Барко В. І. Робоча книга керівника органу внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект) : навч. посіб. / В. І. Барко, В. І. Зелений, Ю. Б. Ірхін. – Вінниця : Книга-Вега ; Вінниц. обл. друк., 2009. – 248 с.

4. Гуменюк Л. Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ / Л. Й. Гуменюк, І. В. Сулятицький – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 648 с.
5. Елисеєв О. П. Практикум по психології личности : учеб. пособие / О. П. Елисеєв. – СПб. : Питер, 2006. – 512 с.
6. Ковалев А. Г. Психические особенности человека. Т. 2. Способности / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясищев. – Л. : ЛГУ, 1960. – 304 с.
7. Мельничук О. Модель специалиста / О. Мельничук, А. Яковлева // Высшее образование в России. – 2000. – № 5. – С. 19–25.
8. Перевалов В. Ф. Интенсификация подготовки офицеров к руководству подчиненными / В. Ф. Перевалов // Военная мысль. – 1994. – № 3. – С. 43–52.
9. Кричевский Р. Л. Если Вы – руководитель... Элементы психологии менеджмента в повседневной работе / Р. Л. Кричевский. – М. : Дело, 1993. – 352 с.
10. Stogdill R. M. Handbook of Leadership : A Survey of Theory and Research/ Ralph M. Stogdill. – N.Y. : Free Press, 1974. – 372 p.
11. Журавлев А. Л. Коммуникативные качества личности руководителя и эффективность руководства коллективом / А. Л. Журавлев // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 57–67.
12. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. – М. : Логос, 1996. – 244 с.
13. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : АПН РСФСР, 1961. – 535 с.

Надійшла до редколегії 23.04.2015

БАРКО В. И., ЧЕКУЛАЕВ М. А. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ И СТРУКТУРЫ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Рассмотрены основные подходы к определению психологического содержания и структуры управленческих способностей руководителей органов внутренних дел, связанных со спецификой деятельности милиции и содержанием профессиональной роли сотрудников. На основе системного анализа литературных источников по проблеме предложен оригинальный подход к дефиниции и построению структуры управленческих способностей руководителей милиции, который базируется на комплексном использовании деятельностно-функционального и структурно-психологического критерия. Предложенная структура управленческих способностей руководителей органов внутренних дел может быть использована на практике в целях диагностики и развития таких способностей.

Ключевые слова: управленческие способности, руководители органов внутренних дел, общие способности, специальные способности, структура способностей.

BARKO V. I., CHEKULAEV M. A. THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF PSYCHOLOGICAL CONTENT AND STRUCTURE OF MANAGING ABILITIES OF THE HEADS OF INTERNAL AFFAIRS AGENCIES

The main theoretical approaches to the definition of psychological content and structure of the managing abilities of the heads of internal affairs agencies (hereinafter – IAA) are studied. It is highlighted that the problem of the composition and structure of managing abilities remain not enough studied in legal psychology. In the majority of scientific papers managing abilities are described in terms of professionally important qualities. The article's objective is the search of productive modern theoretical and psychological approaches to the content and structure of managing abilities that enable the solution of applied issues of psychological selection and training of the heads of IAA.

While determining the structure of managing abilities the authors of the research have used a comprehensive approach as the classification basis they have used action and functional and structural and psychological criteria.

Characteristics of the psychological structure of managing abilities take into account three main subsystems of psychology – cognitive, regulatory and communicative, and respectively some abilities that are manifested in management are offered to divide into the same classes. Partial and special abilities will form the micro level in this structure, and stated integrated ones will be between them and form meso level. The authors have provided the definition of managing abilities of the heads of IAA as a system quality of a head of IAA, which is a synthesis of general and special abilities; three main categories of managing abilities are distinguished: managing characteristics, general and organizational abilities, general and special abilities. A similar approach in studying the structure of managing abilities enables the search of optimum system of personnel selection of the management profile; it allows the psychologists to determine effective methods for diagnosis and development of managing abilities of the heads of IAA.

Keywords: managing abilities, heads of internal affairs agencies, general abilities, special abilities, structure of abilities.

УДК 159.9:351.74

Я. Г. БОНДАРЕНКО,

кандидат психологічних наук,
професор кафедри тактико-спеціальної підготовки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

М. О. КОТЕЛЮХ,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ПЕТЛЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки факультету
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Розглянуто питання формування стану готовності працівників органів внутрішніх справ до екстремальних умов професійної діяльності. Проаналізовано дослідження в галузі вивчення понять психологічної готовності, стійкості працівників ОВС. Наведено програму з формування психологічної стійкості працівників ОВС, запропоновано засоби моделювання під час різних занять конкретних ситуацій психологічно напруженої обстановки, наближених до реальних умов.

Ключові слова: працівник ОВС, психологічна готовність, екстремальна ситуація, психо-профілактика, психологічна стійкість.

Bondarenko, Y.H., Koteliukh, M.O. and Petlenko, O.V. (2015), "Formation of psychological readiness of police officers to act in emergencies" ["Formuvannya psykhoholichnoi hotovnosti pratsivnykiv OVS do dii v ekstremalnykh umovakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 91–96.

Постановка проблеми. На сьогодні актуальним у системі Міністерства внутрішніх справ, зокрема в навчальних закладах відповідного профілю, є питання формування і розвитку психологічної готовності працівників ОВС до успішного здійснення їх професійної діяльності в особливих і екстремальних умовах. Психологічна готовність працівників ОВС не обмежується мотивацією особистості міліціонера чи його емоційним станом, вона включає в себе комплекс компонентів, а саме: загальну психологічну культуру; професійно розвинені психологічні якості; спеціальні психологічні знання та вміння; професійнопсихологічну усталеність. Проте саме на роботу з емоційною складовою психологічної готовності варто теж звернути увагу в цьому випадку, оскільки вона відіграє важливу роль під час несення служби в екстремальних ситуаціях. Адже якою б адекватною не була мотивація та високою фізична підготовка працівника ОВС, якщо в ситуації стресу він не зможе впоратись зі своїми емоці-

ями, заспокоїтись, в нього немає навичок оптимізації психічного стану під час виникнення напруги, навряд чи він зможе професійно виконати свої службові обов'язки.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми професійної діяльності, яка здійснюється в особливих і екстремальних умовах, є предметом пильної уваги авіаційної психології (С. Г. Геллерштейн, Л. П. Гримак, П. А. Корчемний, В. Л. Марищук, Н. І. Наєнко, К. К. Платонов), космічної психології (Г. Т. Береговий, Ф. Д. Горбов, В. І. Лебедев, В. І. М'ясников, Л. С. Хачатурянц), морської психології (Б. В. Блінов, В. А. Бодров, Г. А. Броневицький, Ю. П. Зуев, А. М. Столяренко), військової психології (В. М. Ахутін, Б. Ф. Ломов, В. А. Пухов), а також психології праці, спорту, соціальної та інженерної психології.

Проблеми діяльності в особливих і екстремальних умовах досить активно досліджуються у рамках психологічної науки. Основні зусилля дослідників спрямовані на розробку

методів усунення наслідків екстремального впливу (О. І. Жданов, Л. Б. Забелова, Г. І. Марасанов, М. Ф. Сікач, О. В. Тімченко, Ю. В. Чуфаровський та інші).

Починаючи з 60-х років ХХ століття ця проблема входить у коло завдань, розв'язуваних вітчизняною психологією. У психологічному словнику готовність до дії визначається як «стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечує ефективне виконання певних дій». Конкретний стан готовності до дії визначається сполученням факторів, які характеризують різні рівні готовності: фізичну підготовленість, необхідну нейродинамічну забезпеченість дії, психологічні умови. Залежно від умов виконання головною може стати одна із цих сторін готовності до діяльності [1–3].

Різні автори по-різному визначають і співвідносять категорії «готовність», «мобілізованість», «лаштованість», «стійкість» тощо. За кордонні дослідники у структурному плані в установці виділяють три компоненти: афекти (емоції), когнітивні утворення (переконання, думки), поведінкові акти (реакції, навички). Установка ними трактується як тричленна структура з емоційною, інтелектуальною та поведінковою підструктурами, певна активність людини в навколишній обстановці. Ця активність проявляється у вигляді таких відносин: 1) суспільних – ворожнеча, співробітництво, конформізм; 2) групових – відношення до осіб, об'єднаних за професійною, расовою, релігійною ознаками; 3) особистих – ставлення до членів родини, друзів, знайомих, недругів.

Готовність не виникає поза установками, якщо їх розуміти як налагодження, настроювання суб'єкта на майбутню діяльність. Але готовність включає не тільки різного роду усвідомлені й неусвідомлені установки на певні форми реагування, але й моделі ймовірного поведіння, певні оптимальні способи діяльності, оцінку своїх можливостей у їхньому співвідношенні з майбутніми труднощами і необхідністю досягнення певного результату.

Цікавим є підхід, в якому визначаються такі компоненти психологічної готовності: відображуючий – високий професійний розвиток пізнавальних і стійких якостей особистості, що забезпечує стійке реагування працівника на всі впливи навколишнього середовища з урахуванням майбутньої діяльності; спонукальний (центральний) – система мотивів із їхньою взаємозалежністю й супідрядністю; виконавчий – міцні і високорозвинені розумові й сенсорні

здібності; регулюючий – вольові якості особистості, емоційна стійкість, здатність довільно знижувати негативний вплив шкідливих факторів, управляти своєю поведінкою у стані напруженості.

Відзначається, що стан готовності забезпечує перехід до виконання нового завдання або до виконання завдання в умовах, що змінилися [2]. Звідси видно, що сформована готовність дозволяє адекватно реагувати на зміну зовнішніх умов, забезпечуючи взаємозв'язок внутрішнього стану індивіда із зовнішніми цілями діяльності. Стверджується потенційно «багатоцільовий» характер цього стану і необхідність його розгляду як «системи багатьох готовностей». Отже, слід зауважити, що готовність до професійної діяльності розглядається як стан, що передує певній діяльності; це стан, у якому концентруються можливості людини, які досягають вищого ступеня; він проявляється перед, під час виконання і під час завершення службового завдання; стан готовності до професійної діяльності має різні рівні й компонентну структуру; прояв готовності залежить від особливостей особистості й умов діяльності. Стан готовності має складну динамічну структуру, що включає сукупність емоційних, вольових, мотиваційних, пізнавальних, операціональних сторін, процесів, властивостей, утворень, станів психіки людини в їхньому співвідношенні із зовнішніми ситуаційними умовами і майбутніми завданнями.

Однак у проаналізованих дослідженнях не розглядаються сутність і структура готовності до діяльності працівників органів внутрішніх справ, виходячи зі специфіки їхніх функціональних обов'язків, пов'язаних із боротьбою зі злочинами терористичного характеру. Поки що відсутні визначення змісту і показників, що характеризують готовність співробітників до професійної діяльності з припинення злочинів терористичного характеру. У виконаних дослідженнях недостатньо повно відбиті особливості формування, розвитку й реалізації готовності у важких ситуаціях службової діяльності. Таким чином, ми ставимо за мету узагальнити отримані дані та співвіднести їх зі специфічними особливостями діяльності працівників ОВС в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. Стан готовності вирішальною мірою обумовлюється стійкими психічними особливостями, властивими певній людині. На стан психологічної готовності впливають і ті конкретні умови, в яких здійснюється діяльність.

До числа об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють психологічну готовність, варто віднести: зміст завдань, їхні труднощі, новизну, творчий характер; умови діяльності, приклад поведінки оточуючих; особливості стимулювання дій і результатів; мотивацію, прагнення до досягнення того або іншого результату; оцінку ймовірності його досягнення; самооцінку власної готовності; попередній нервово-психічний стан; стан здоров'я і фізичне самопочуття; особистий досвід мобілізації сил на виконання завдань підвищеної складності; уміння контролювати й регулювати рівень свого стану готовності; уміння сомоналаштуватися, створювати оптимальні внутрішні умови для майбутньої діяльності.

Динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності утворюють такі взаємозалежні елементи: 1) усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання іншими людьми; 2) усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання; 3) осмислення й оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з виконанням подібних завдань і вимог; 4) визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш імовірних і допоміжних способів виконання завдань або вимог; 5) прогнозування рівня розвитку інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і волевових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; 6) мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання в досягненні мети [2].

У підсумку фахівець налаштовується на певну поведінку, на здійснення дій, необхідних для досягнення поставленої мети; готує, якщо необхідно, матеріальну базу для виконання завдання, а якщо умови досягнення мети залежать якоюсь мірою від нього – створює ці умови, а також виконує підготовчі дії, поповнює недолік інформації, проходить вправи, тренування, малює схеми можливого розгортання подій тощо; з початком практичних дій уважно стежить за зміною обставин, оцінює адекватність своїх дій, модель яких він побудував заздалегідь, прагне використовувати оптимальні умови й засоби, що ведуть до досягнення мети, свідомо управляє собою.

Отже, стан психологічної готовності має складну структуру, є вираженням сукупності інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і волевових сторін психіки людини в їхньому

співвідношенні із зовнішніми умовами та майбутніми завданнями.

Аналізуючи роботи з питань підвищення психологічної стійкості як одного з основних компонентів готовності до професійної діяльності, можна виділити такі важливі в теоретичному та практичному плані положення. По-перше, для ефективної діяльності людини в екстремальних умовах, дійсно найбільш характерних для професійної діяльності працівника ОВС, необхідно розвивати волю, яка має забезпечити високий рівень психологічної готовності в цих умовах. Це знайшло своє відбиття у проблемі волевої підготовки, розробку якої наведено в наукових працях А. Ц. Пуні [4]. Він виділяє у структурі волі як обов'язкові компоненти інтелектуальну активність, високі моральні почуття й уміння долати перешкоди, які утворюють динамічну систему, обумовлену насамперед типовими, відносно стійкими умовами діяльності в кожному конкретному виді службової діяльності.

Розглядаючи роль напружених ситуацій в особливих умовах професійної діяльності необхідно зазначити, що:

- вплив деяких екстремальних факторів характерний для етапу підготовки й початку виконання завдання, інші впливають протягом усього процесу виконання завдання, треті – на етапі після завершення виконання завдання, і, нарешті, є фактори, що впливають постійно;
- у кожний конкретний момент часу чинять вплив, як правило, декілька факторів одночасно;
- для деяких факторів характерна не стільки їхня наявність, скільки кількісна величина (інтенсивність впливу).

Таким чином, розглядаючи типи й сутнісні характеристики напружених ситуацій і супутніх психічних станів у діяльності працівників органів внутрішніх справ, можна виділити такі особливості:

- виникнення напружених ситуацій нерозривно пов'язане зі станом нервово-психічної напруженості, що, у свою чергу, є похідним від таких психічних станів, як тривожність, страх, паніка, збудження, невизначеність;
- особливе місце в успішності виходу з напруженої ситуації займає така характеристика суб'єкта професійної діяльності, як рівень нервово-психічної стійкості, ступінь його готовності до діяльності, рівень професіоналізму;
- напружена ситуація ускладнює особливі умови професійної діяльності, переміщаючи їх до межі з екстремальними, хоча саме визначення класу умов діяльності є значною мірою суб'єктивним;

– негативні психічні стани суб'єкта діяльності, що викликані напруженими ситуаціями, є здебільшого оборотними. При цьому деякі впливи напружених ситуацій розглядаються як стресогенні фактори, що здатні викликати прикордонні психічні розлади типу посттравматичних стресових розладів.

Отже, проведення психопрофілактичної роботи із працівниками ОВС перед несенням служби в екстремальних умовах допоможе розвитку їх психологічної стійкості, навчить працівників ОВС керувати своїм емоційним ста-

ном і контролювати зовнішні прояви емоцій. Тому для вирішення проблеми психологічної готовності працівників ОВС до виконання службових обов'язків в екстремальних умовах ми пропонуємо таку програму. Її мета полягає у формуванні психологічної готовності працівників до участі в екстремальних ситуаціях; у спонуканні особистості працівників ОВС до пошуку внутрішніх ресурсів. Форма роботи: індивідуальна або групова.

Наведемо приблизний план проведення цієї програми (див. табл. 1).

Таблиця 1

Структура програми щодо формування психологічної стійкості працівників ОВС

Етап	Назва	Методики та форми роботи	К-ть годин
I	Діагностичний	– Методика «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (адаптація Є. Ф. Бажина, С. О. Голинкіної, О. М. Еткінда) – дозволяє вивчити внутрішню спрямованість особистості, здатність усвідомлювати та брати на себе відповідальність за прийняття рішень і виконані дії; – «Дослідження тривожності» (автор Ч. Д. Спілберг; адаптований варіант Ю. Л. Ханіна) – для вивчення особливостей емоційно-вольової сфери особистості; – набір карток «ОН» (діагностика емоційних станів та мотивації до участі); – колірний тест стосунків (КТС) Є. Ф. Бажина, О. М. Еткінда – діагностика як свідомого, так і частково неусвідомленого рівня відносин людини; – психогіометричний тест С. Делінгер (адаптація О. О. Олексієвої, Л. О. Громової) – для визначення типу особистості, вивчення її індивідуально-психологічних особливостей, які можуть проявлятися в типових для людини ситуаціях	1
II	Розвивальний (корекційний)	Індивідуальна або групова форма роботи з використанням арт-терапевтичних, релаксаційних та НЛП-технік, а також аутогенного тренування	4
III	Робота за наслідками (оцінка ефективності)	Консультація (дослідження проблеми, опанування емоцій, визначення можливих рішень, підтримка)	1

Також ми пропонуємо засоби моделювання під час різних занять конкретних ситуацій психологічно напруженої обстановки, наближених до реальних умов: ознайомлення з фотографіями різних ситуацій, місць подій, постраждалих тощо; прослуховування фонограм із записом звуків, які можуть здійснити несподіваний і психогенний вплив; перегляд кінофільмів, кінокадрів, які документально відтворюють елементи екстремальних ситуа-

цій; імітацію різних факторів екстремальних ситуацій за допомогою спеціальних засобів (муляжів, трупів, неприємних запахів, макетів місць подій тощо); проведення занять у відповідних тимчасових і погодних умовах.

Такі елементи, як небезпека, ризик, відповідальність, які входять у процес психологічної підготовки, розвивають у працівників ОВС сміливість, мужність і стійкість. Якщо ризик і небезпека є непосильними для працівників

ОВС у навчальній обстановці, він, скоріше за все, спасує перед ними і під час вирішення реальних оперативно-службових завдань. Тренування в їх подоланні – одне із завдань психологічного моделювання, і щоб його вирішити, необхідно використовувати будь-які можливості для створення ситуації ризику і небезпеки на заняттях, вчити тверезій оцінці ступеня ризику і небезпеки, не допускати їх перебільшення або применшення. Такі заняття можуть проводитися, наприклад, у таких формах: виконання вправ на висоті, на хитких і вузьких поверхнях, над водою і вогнем; виконання вправ на об'єктах, що рухаються (наприклад, на автомобіні); імітації сильної протидії, яка створює загрозу невиконання завдання і може призвести до психічного зриву, детального відтворення ситуації протидії; імітації застосування правопорушником зброї та інших засобів нападу; «виведення з ладу», «пошкодження» засобів, застосовуваних у повсякденній діяльності працівників ОВС (наприклад, несправні технічні засоби тощо); виконання вправ у темряві, у сутінках, із пов'язаними темною або напівпрозорою пов'язкою очима, в засобах індивідуального захисту; дії за дорученням старшого групи.

Така підготовка працівників ОВС може постійно здійснюватися за місцем служби в рамках службової підготовки. Вирішення цієї проблеми можлива за рахунок організації професійного підходу до цього процесу. Професійну психологічну підготовку з особовим складом повинні здійснювати професійні психологи, які мають досвід роботи у практичних підрозділах ОВС і володіють спеціальними психолого-педагогічними знаннями.

Висновки.

1. Зміни, що відбуваються останніми роками в усьому світі, змушують деякі розвинені

країни вживати рішучих заходів по боротьбі зі злочинністю. І успішність цієї боротьби багато в чому залежить від людського фактора. На сьогодні відсутня чітка програма професійно-психологічної підготовки працівників спеціальних підрозділів МВС України до виконання діяльності в екстремальних умовах. Ця обставина, а також сучасні реалії розвитку суспільства, що постійно потерпає від злочинних дій правопорушників, обумовлює актуальність і своєчасність цього дослідження.

2. Аналіз сучасних публікацій показав, що автори вкладають у поняття «психологічна готовність» різний зміст. Це пов'язано, на наш погляд, із тим, що застосовуються різні підходи: до розуміння психіки, до розуміння сутності готовності, до дослідження різних видів діяльності.

3. Крім готовності як психічного стану, існує і проявляється готовність як стійка характеристика особистості. Її називають по-різному: підготовленістю, тривалою або стійкою готовністю. Будучи завчасно сформованою, ця готовність є істотною передумовою успішної діяльності. Психологічна готовність до діяльності розвивається й міцніє завдяки озброєнню загальними і професійними знаннями, вміннями та навичками, розвитку професійно важливих якостей працівників ОВС.

У подальших дослідженнях перспективними вбачаються оцінка ефективності наведеної нами програми з формування психологічної стійкості працівників ОВС, яка включає в себе діагностичний, розвивальний та консультативний етапи, а також вивчення засобів моделювання під час різних конкретних ситуацій психологічно напруженої обстановки, наближених до реальних умов.

Список використаних джерел

1. Корнев О. М. Деякі питання професійно-психологічної підготовки працівників органів внутрішніх справ / О. М. Корнев // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Психологічні науки. – 2004. – № 5. – С. 58–63.
2. Тимченко А. В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности / А. В. Тимченко, В. Е. Христенко. – Харьков : Одиссей, 2004. – 448 с.
3. Столяренко А. М. Психологическая подготовка личного состава ОВД : учеб. пособие / А. М. Столяренко. – М. : Акад. МВД СССР, 1987. – 70 с.
4. Пуни А. Ц. Проблема личности в психологии спорта : лекция для слушателей фак. повышения квалификации / Авксентий Цезаревич Пуни. – М. : ГЦОЛИФК, 1980. – 28 с.

Надійшла до редколегії 16.04.2015

БОНДАРЕНКО Я. Г., КОТЕЛЮХ Н. А., ПЕТЛЕНКО Е. В. ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ РАБОТНИКОВ ОВД К ДЕЙСТВИЯМ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Рассмотрены вопросы формирования состояния готовности работников органов внутренних дел к экстремальным условиям профессиональной деятельности. Проанализированы исследования в области изучения понятий психологической готовности, устойчивости работников

ОВД. Представлена программа по формированию психологической устойчивости работников ОВД, предложены средства моделирования в ходе различных занятий конкретных психологических ситуаций психологически напряжённой обстановки, приближённых к реальным условиям.

Ключевые слова: *работник ОВД, психологическая готовность, экстремальная ситуация, психопрофилактика, психологическая устойчивость.*

BONDARENKO Y. H., KOTELIUKH M. O., PETLENKO O. V. FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF POLICE OFFICERS TO ACT IN EMERGENCIES

The issue of forming the state of readiness of police officers to emergencies within professional activity is studied. Research in the field of studying the concepts of psychological readiness is analyzed. It is stated that the state of readiness is crucially stipulated by persistent mental characteristics specific to a particular person, and by specific conditions, where the activities are realized. The works in the field of improving psychological stability as one of the main components of readiness for professional activity are analyzed.

The program of forming psychological stability of police officers is stated; measures of psychological modeling needed in specific psychological situations and in certain psychological tension that is created during different activities close to real conditions, are offered.

The main feature of the proposed program is to develop targeted measures aimed at mastering the complex of special professional knowledge and skills and to develop the necessary personal qualities that determine the level of psychological readiness of police officers in the emergencies.

Keywords: *police officer, psychological readiness, extreme situation, psychological prevention, psychological stability.*

УДК [159.923.2:340.143-057.36](477)

І. В. ЖДАНОВА,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології і психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;*

І. В. ЛАСТОВЕЦЬ,

*кандидат психологічних наук,
начальник факультету кримінальної міліції
Національної академії внутрішніх справ*

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ГАРМОНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ КУРСАНТА ВНЗ МВС

Розкрито поняття «гармонійний» та «дисгармонійний розвиток», «гармонізація», «рефлексія». Визначено психологічні умови гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС, якими стали мотивація до гармонійного розвитку, суб'єктність особистості, рефлексивність особистості курсанта. Розкрито сутність і психологічний зміст рефлексивності як психологічної умови гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС.

Ключові слова: *гармонійний розвиток, психологічні умови гармонізації, гармонійна особистість, курсант вищого навчального закладу, рефлексивність.*

Zhdanova, I.V. and Lastovets. I.V. (2015), "Reflexivity as a psychological condition to harmonize personal development of a cadet of a higher educational establishment within the Ministry of Internal Affairs" ["Refleksyvnist yak psykhologichna umova harmonizatsii osobystisnoho rozvytku kursanta VNZ MVS"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 96–101.

Постановка проблеми. Соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються у країні, якісно змінюють систему відомчої освіти, ставлять нові завдання у підготовці кваліфікованих кадрів для органів і підрозділів МВС України, спричиняють пошук принципово нових напрямів оптимізації навчання і ви-

ховання міліцейських кадрів, цілеспрямованої професійної підготовки на новому, більш високому рівні. Сучасна парадигма вищої школи спрямована на підготовку не тільки фахівця, висококомпетентного професіонала, але й духовно розвиненої, гармонійної, особистісно зрілої, соціально компетентної особистості.

В цьому контексті проблема гармонізації особистісного розвитку курсантів вищих навчальних закладів на сьогодні виходить на пріоритетне місце серед інших проблем оптимізації навчально-виховного процесу і професійної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ.

Питання особистості майбутнього правоохоронця з точки зору його професійного та особистісного розвитку в умовах ВНЗ МВС України висвітлено у працях О. М. Бандурки, Л. М. Балабанової, В. І. Барка, С. П. Бочарової, І. В. Воробйової, С. М. Гусарова, І. В. Жданової, О. В. Землянської, О. О. Євдокімової, С. В. Ковальчишиної, С. О. Ларіонова, Ф. В. Мальчинського, П. В. Макаренка, Я. В. Мацегори, Н. Е. Мілорадової, Л. І. Мороз, Г. В. Попової, О. М. Цильмак, Х. Г. Яворської, С. І. Яковенка та інших. Майже всі автори, доказуючи наявність певних психологічних особливостей і труднощів особистісно-професійного розвитку курсантів, указують на необхідність цілеспрямованого впливу на цей процес. Мова йде про «оптимізацію», «підвищення ефективності», «психологічну підтримку», «профілактику негативних явищ» такого розвитку. Однак практично відсутні праці, в яких би предметом дослідження став процес гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС України, зокрема його психологічні умови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На підставі аналізу наукових джерел визначено, що гармонійний розвиток особистості у психологічній науці частіш за все визначається через дефініції «збалансований», «узгоджений» і розуміється у певних аспектах: як збалансований розвиток основних сфер особистості (М. Й. Варій, І. Л. Єфімов); як вищий рівень інтегрованості особистості (А. А. Мілте, Л. М. Мітіна); як узгодженість внутрішньої структури особистості (Б. І. Додонов, Л. І. Божович).

Про дисгармонійний розвиток особистості говорять, коли деякі риси характеру занадто посилені, що призводить до вибіркової вразливості окремих психогенних впливів (акцентуації характеру), або коли наслідком дисгармонії стає соціально-психологічна дезадаптація людини (розлади особистості); про дисгармонійність свідчить і наявність у людини виражених внутрішніх конфліктів, різноспрямованих мотиваційних тенденцій (О. І. Захаров, А. Є. Личко, В. В. Лебединський, Л. С. Співаковська, К. Хорні) [1]. Водночас більшість науковців єдині в думці, що як розвиток особистості, так і його гармонізація проходять через певні про-

тиріччя, нормативні кризи, які є його рушійними силами (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, А. А. Мілте, О. І. Мотков, С. Л. Рубінштейн) [2].

Узагальнюючи наукові доробки з проблеми гармонізації, можна констатувати, що метою гармонізації особистісного розвитку є гармонійність особистості, а саму гармонізацію можна розглядати і як процес і як метод досягнення гармонії (Т. Ф. Єфремов, Г. К. Зелінська, І. Г. Іванова).

Особистісний розвиток курсанта в умовах навчання у ВНЗ МВС України відбувається у специфічній «соціальній ситуації розвитку», яка пов'язана не лише із отриманням загальних і спеціальних професійних знань та умінь, а й із формуванням особистісних якостей, необхідних для ефективного виконання завдань службової діяльності [3]. Серед специфічних для ВНЗ МВС особливостей науковці найчастіше виділяють жорстку регламентацію розпорядку дня; поєднання навчання курсантів з виконанням службових обов'язків; підпорядкування і субординацію; перевагу групових видів діяльності та ін. [4]. Це дає підстави для твердження, що і процес гармонізації особистісного розвитку курсантів вищих навчальних закладів МВС буде мати свої специфічні особливості, в тому числі в аспекті психологічних умов такої гармонізації.

Мета статті – розкрити сутність рефлексивності як психологічної умови гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС.

Під гармонізацією ми розуміємо збалансований, комплексний психолого-педагогічний вплив на особистість людини, спрямований на розвиток гармонійної особистості. А психологічні умови гармонізації – це такі внутрішні психологічні умови, що актуалізують процес розвитку і саморозвитку особистості, наслідком чого стає її гармонійність.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяло участь 208 курсантів першого–четвертого курсів Національної академії внутрішніх справ віком від 17 до 25 років. Вибір психодіагностичних методик проведено на підставі узагальнення існуючих у психологічній науці підходів до структури особистості (О. Г. Ковальов) та її гармонії (О. І. Мотков), зокрема: 1) мотиваційно-потребова сфера особистості вивчалася за допомогою опитувальників «Мотивація професійної діяльності» К. Замфір у модифікації А. Реана, «Ставлення до здоров'я» Р. А. Березовської, «Самоактуалізаційний тест» в адаптації Ю. Е. Альошиної та ін., 2) емоційно-вольова сфера оцінювалася

шляхом використання опитувальників «Діагностика домінуючого настрою» Л. В. Кулікова, «Стиль саморегуляції поведінки–98» В. І. Моросанової, «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана та ін. в адаптації Т. А. Крюкової, «Визначення індивідуальних копінг-стратегій» Е. Хайма; 3) особливості особистості вивчалися за допомогою 16-факторного опитувальника Р. Кеттелла, форма С; 4) особистісна зрілість – за допомогою опитувальників «Особистісна зрілість» Ю. З. Гільбуха та «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера в адаптації Є. Ф. Бажина та ін.; 5) гармонійність особистості оцінювалася за допомогою методики «Особистісна біографія» О. І. Моткова та авторської анкети.

Для визначення психологічних умов гармонізації особистісного розвитку курсанта ВНЗ МВС нами було проведено дві статистичні процедури: перша – це кореляційний аналіз всіх показників особистості, отриманих за допомогою вищевказаних психодіагностичних методик з показником гармонійності особистості за методикою О. І. Моткова. Друга процедура – це факторний аналіз тих показників особистості, за якими виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки. В результаті було виділено три психологічні фактори з максимальними показниками значущості: мотивація до гармонійного розвитку (інформативність 20,32 %), суб'єктність особистості (інформативність 18,21 %) і рефлексивність особистості (інформативність 14,36 %). Кожен з цих факторів є комплексним, має свій психологічний зміст і прямо пропорційно пов'язаний з гармонійністю особистості курсанта. Це дозволило нам вважати мотивацію до гармонійного розвитку, суб'єктність і рефлексивність особистості психологічними умовами гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС. Тобто за наявності в структурі особистості курсантів означених психологічних характеристик вірогідність їх гармонійного розвитку значно підвищується [4]. Слід зазначити, що кожна з цих умов окремо виступає як необхідна, але недостатня умова. А їх сукупність з високим рівнем ймовірності забезпечує процес гармонізації особистісного розвитку курсантів.

Фактор «рефлексивність» включає такі особистісні якості: сенситивність до себе, саморозуміння (0,722), аутосимпатія (0,710), позитивне самовідношення (0,683), емоційна врівноваженість, розсудливість (0,635), здатність до психологічної близькості з іншими людьми (0,618), контактність (0,607), інтернальність у

сфері міжособистісних відносин (0,576), витонченість, прозорливість – фактор N+ (0,535). Проаналізуємо психологічні компоненти цього фактора.

Саморозуміння має найвище факторне навантаження (0,722) і відбиває здатність людини усвідомлювати свої потреби і почуття, відчувати й аналізувати їх. Самосприйняття (аутосимпатія) також має досить високе факторне навантаження (0,710) й відбиває сприйняття людиною себе такою, якою вона є, незалежно від оцінки своїх достоїнств і недоліків, можливо, і в супереч останнім. Ці компоненти рефлексивності визначаються за допомогою самоактуалізаційного тесту. Позитивне самовідношення (0,683) свідчить про впевненість у своїх можливостях, задоволеність своїм характером, темпераментом, здібностями, знаннями, вміннями, навичками; адекватну самооцінку, високу вимогливість до себе, відсутність самовдоволення поза мірою, повагу до інших людей. Емоційна врівноваженість, розсудливість (0,635) є протилежною якістю імпульсивності й відбиває вміння людини стримувати свої емоції, керувати ними, регулювати свою поведінку в конфліктних ситуаціях. Здатність до психологічної близькості з іншими людьми (0,618) свідчить про доброзичливість до людей, емпатію, вміння слухати, розбиратися в емоційних станах, бажаннях, причинах поведінки інших людей, потребу в духовній близькості з іншими. Останні два психологічні компоненти отримані за допомогою методики дослідження особистісної зрілості Ю. Гільбуха. Контактність, яка має факторне навантаження 0,607, відбиває здатність до швидкого встановлення і підтримання міжособистісних контактів з людьми, керування ними, до суб'єкт-суб'єктного спілкування. Інтернальність у сфері міжособистісних відносин (0,576) свідчить про те, що людина вважає себе у змозі контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію, бере на себе відповідальність за ефективність комунікативного процесу та міжособистісних відносин. Витонченість, прозорливість – фактор N+ за Р. Кеттеллом (0,535) свідчить про вишукану витонченість людини, її естетичну розбірливість, розуміння себе та інших, вміння прогнозувати можливі вчинки інших людей.

Обґрунтовуючи фактор «рефлексивності», зокрема його назву і психологічну сутність, не можна не зупинитися на короткому психологічному аналізі проблеми рефлексії у психології. Зокрема, А. В. Карпов вказує на одинадцять

базових напрямків дослідження цього феномена, починаючи від діяльнісного напрямку (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв) та дослідження рефлексії в контексті проблематики психології мислення (В. В. Давидов, Ю. Н. Кулюткін та ін.) і закінчуючи особистісним напрямком, де рефлексивне знання розуміється як результат осмислення власної життєдіяльності (Ф. Є. Василюк, М. Р. Гінзбург та ін.), дослідженнями рефлексії як фундаментального механізму самопізнання і саморозуміння (В. В. Знаков).

Поняття рефлексії (від лат. *reflexio* – звернення назад) уперше виникло у філософії Нового часу і означало внутрішнє звернення на самого себе. Сучасне тлумачення цього поняття є ширшим і відбиває, з одного боку, процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, що припускає спрямованість уваги на діяльність власної душі, достатню зрілість суб'єкта; а з іншого боку, це механізм взаєморозуміння, усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню [5].

У своїх роботах, присвячених проблемі рефлексії, І. М. Зинік підкреслює, що рефлексія – це діяльність людини, спрямована на осмислення власних дій, станів, почуттів, переживань, їх аналіз і формулювання відповідних висновків. Для того, щоб людина могла зрозуміти себе, контролювати і регулювати свої дії, розвивати свій внутрішній світ, вона повинна оволодіти рефлексією. Рефлексія включає самоспостереження та самоаналіз і є основним шляхом отримання нових знань. Знання про самого себе та інших не приходять ззовні, а тільки через постійну рефлексію того, що з тобою відбувається щохвилини, «тут і тепер» [6].

Згідно з А. В. Карпови рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка є лише у людини та яка може виступати (і реально виступає) і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться до жодного з них. Аспект рефлексії як психічної властивості автор пропонує називати рефлексивністю. Остання забезпечує здатність людини відділити в уявленні себе, своє «Я» від життєвого оточення, зробити свій внутрішній світ, свою суб'єктність предметом осмислення, і головне – предметом практичного перетворення [7]. Отримані у нашому дослідженні дані факторизації свідчать, що рефлексивність є комплексною, багатомірною психічною властивістю особистості.

Ще одним критерієм класифікації рефлексії є її спрямованість. За спрямованістю А. В. Карпов виділяє два типи рефлексії, які умовно позначає як інтра- та інтерпсихічна рефлексія. Перша співвідноситься з рефлексивністю як здатністю до самосприйняття змісту своєї власної психіки і його аналізу, друга – зі здатністю до розуміння психіки інших людей, що включає в себе механізми проєкції, ідентифікації, емпатії [7]. У цьому контексті можна помітити, що визначена нами структура рефлексивності включає в себе обидва напрямки. Так, саморозуміння, аутоемпатія, позитивне самовідношення належать до інтрапсихічного типу рефлексії, а здатність до психологічної близькості з іншими людьми, контактність, інтернальність у міжособистісних відносинах – до інтерпсихічної рефлексії. А такі якості, як емоційна врівноваженість, розсудливість, витонченість, прозорливість можуть виявлятися як на інтра-, так і на інтерпсихічному рівнях рефлексії.

Аналізуючи отримані дані співвідносно концепції І. Н. Семенова та С. Ю. Степанова, які розрізняють чотири типи рефлексії (кооперативну, комунікативну, особистісну та інтелектуальну) можна вказати на наявність у виділеному нами факторі «рефлексивність» психологічних ознак як мінімум двох видів рефлексії – комунікативної та особистісної. Комунікативна рефлексія є основою для продуктивного міжособистісного спілкування, особистісна рефлексія дозволяє зрозуміти свій внутрішній світ [8].

Зокрема, Д. О. Леонт'єв, аналізуючи проблему рефлексії, вказує на те, що здатність до рефлексії є однією з ключових передумов переходу від режиму детермінованості до режиму самодетермінації. Науковець підкреслює, що буття визначає нерозвинену свідомість, однак розвинена свідомість може почати зі свого боку визначати буття. Таку позитивну розвиваючу роль відіграє системна рефлексія, яка пов'язана із самодисциплінованістю і поглядом на себе збоку і яка дозволяє водночас охопити полюс суб'єкта і полюс об'єкта. На відміну від системної рефлексії квазірефлексія (спрямована на об'єкт, що не має відношення до актуальної життєвої ситуації) та інтроспекція (самокопання, зосередженість на власних переживаннях) відіграють в житті особистості не зовсім адаптивну роль [7].

Слід зазначити, що у підходах А. В. Карпова, О. С. Шарова рефлексія розглядається як найважливіша регулятивна складова особистості, що дозволяє їй свідомо вибудовувати свою

життєдіяльність [9; 10]. А згідно з І. В. Дубровіною, оволодіння рефлексією є одним із критеріїв психологічного здоров'я особистості [7].

Таким чином, психологічне наповнення виділеного нами фактора дійсно відбиває таке психологічне явище, як рефлексивність.

Можна помітити, що інформативність фактора «рефлексивність» є найменшою (14,36 %) серед визначених нами інших психологічних умов гармонізації особистісного розвитку курсантів, зокрема таких, як «мотивація до гармонійного розвитку» (інформативність 20,32 %) та «суб'єктність особистості» (інформативність 18,21 %). Факторне навантаження психологічних компонентів рефлексивності також є менш вираженим: максимальне 0,722 (само розуміння) проти максимального 0,898 для фактора мотивації і 0,922 для фактора суб'єктності. Тобто мотивація до гармонійного розвитку і суб'єктність особистості є більш «сильними» психологічними умовами гармонізації, ніж рефлексивність. Однак, на нашу думку, означені психологічні умови є дієвими саме у комплексі; доповнюючи одна одну, вони суттєво підвищують вірогідність гармонійного розвитку особистості курсанта ВНЗ МВС.

Слід також зазначити, що ці системні психологічні властивості особистості є ключовими для переходу від розвитку до саморозвитку особистості, що в юнацькому віці є важливим

психологічним новоутворюванням. Услід за К. Роджерсом ми можемо констатувати, що коли є необхідні умови, то в людини актуалізується процес саморозвитку, природним наслідком якого будуть зміни у напрямі її особистісної зрілості, самоактуалізації, самореалізації, гармонізації [12].

На підставі отриманих результатів було розроблено практичні рекомендації з гармонізації особистісного розвитку курсантів ВНЗ МВС України, сутність яких полягає в актуалізації психологічних умов гармонізації. Актуалізація рефлексивності як психологічної умови гармонізації припускає розвиток у курсантів позитивної Я-концепції, саморозуміння, самосприйняття, соціально-психологічних механізмів розуміння інших людей.

Висновки. Результати проведеного дослідження показали, що рефлексивність особистості в сукупності з мотивацією до гармонійного розвитку та суб'єктністю є психологічними умовами гармонізації особистісного розвитку курсантів відомчих вищих навчальних закладів МВС України. Перспективою подальшої роботи є визначення психологічних засобів гармонізації особистісного розвитку курсанта, розробка комплексної програми та критеріїв оцінки ефективності гармонізації особистісного розвитку курсанта вищого навчального закладу МВС України.

Список використаних джерел

1. Степаненко Л. В. Проблема гармонійного та дисгармонійного розвитку особистості в психолого-педагогічній літературі / Л. В. Степаненко // Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – 2002. – Вип. 8. – С. 175–179.
2. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – Київ : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
3. Ластовець І. В. Основні напрямки психологічного супроводження навчально-виховного процесу у навчальних закладах МВС України / І. В. Ластовець // Актуальні напрями сучасної практичної психології і психотерапії : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 1 груд. 2012 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та мас. комунікацій. – Харків : ХНУВС, 2012. – С. 58–61.
4. Жданова И. В. Особенности личностного развития курсантов МВД и психологические условия его гармонизации / И. В. Жданова, И. В. Ластовець // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2014. – № 3 (58). – С. 20–22.
5. Современный психологический словарь : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 490 с.
6. Зиник И. Н. Психологический тренинг как средство развития рефлексивности [Електронний ресурс] / И. Н. Зиник. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NPT_2008/Psihologia/31352.doc.htm.
7. Леонтьев Д. А. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. // Психологические исследования. – 2011. – № 2 (16) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psystudy.com/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>.
8. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
9. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 5. – С. 45–57.
10. Шаров А. С. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы / А. С. Шаров // Рефлексивные процессы и управление. – 2005. – Т. 5, № 1. – С. 71–92.

11. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности / И. В. Дубровина // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 3. – С. 17–21.

12. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 480 с.

Надійшла до редколегії 25.05.2015

**ЖДАНОВА И. В., ЛАСТОВЕЦ И. В. РЕФЛЕКСИВНОСТЬ
КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ УСЛОВИЕ ГАРМОНИЗАЦИИ ЛИЧНОСТНОГО
РАЗВИТИЯ КУРСАНТА ВУЗА МВД**

Раскрыты понятия «гармоничное» и «дисгармоничное развитие», «гармонизация», «рефлексия». Определены психологические условия гармонизации личностного развития курсантов вузов МВД, которыми стали мотивация к гармоничному развитию, субъектность личности, рефлексивность личности курсанта. Раскрыты сущность и психологическое содержание рефлексивности как условия психологической гармонизации личностного развития курсанта вузов МВД.

Ключевые слова: гармоничное развитие, психологические условия гармонизации, гармоничная личность, курсант высшего учебного заведения, рефлексивность.

**ZHDANOVA I. V., LASTOVETS I. V. REFLEXIVITY AS A PSYCHOLOGICAL
CONDITION TO HARMONIZE PERSONAL DEVELOPMENT OF A CADET
OF A HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT WITHIN THE MINISTRY
OF INTERNAL AFFAIRS**

The article is devoted to the psychological analysis of reflexivity as psychological condition to harmonize personal development of a cadet of a higher educational establishment of the Ministry of Internal Affairs (hereinafter – Universities of the MIA). Based on the analysis of scientific psychological literature the essence of the concepts «harmonic» and «disharmonious development», «harmonization» are revealed; specific features of the social situation of the future law enforcement officer's personal development in terms of departmental University are determined. The necessity to harmonize the personal development of cadets of the Universities of the MIA and the scientific search of psychological conditions are grounded.

By the assistance of correlation and factor analysis the authors identify psychological conditions to harmonize personal development of cadets of the Universities of the MIA, which are motivation to the harmonious development, individual's subjectivity, personality's reflexivity.

Based on modern psychological research the authors reveal the content of the concept «reflection»; define and ground psychological essence of reflexivity as psychological condition to harmonize personal development of a cadet of the Universities of the MIA. It is shown that reflexivity of cadets of the Universities of the MIA consists of sensitivity to the «I», self-understanding, autosympathy, positive attitude towards themselves, emotional balance and prudence, ability for psychological proximity to people, internality in the sphere of interpersonal relations, insight.

Based on the obtained results the authors have elaborated practical recommendations to harmonize personal development of cadets of the Universities of the MIA, the essence of which is the actualization of psychological conditions for the harmonious development of cadets. Actualization of reflexivity as a psychological condition of harmonization involves the development of positive self-concept, self-understanding, self-acceptance, socio-psychological mechanisms of understanding the others among cadets.

Keywords: harmonious development, psychological conditions of harmonization, harmonious personality, cadets of a higher educational establishment, reflexivity.

УДК 159.922.1:159.942

М. А. КУЗНЕЦОВ,доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры практической психологии
факультета психологии и социологии

Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды

**ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ
И АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ**

Отражены результаты эмпирического исследования гендерных особенностей эмоциональной памяти, связанной с автобиографическим материалом. Автор считает, что биографические эпизоды запоминаются благодаря актуализации эмоций. Использовалась модификация методики П. П. Блонского. Обнаружено, что мужские давние и ранние автобиографические воспоминания менее эмоционально насыщены, чем женские. Контент-аналитическая обработка результатов показала, что наибольшее число воспоминаний и в мужчин, и в женщин связана с категорией «Общение». Однако для мужчин речь идет о дружеском общении, а для женщин – прежде всего об общении с родственниками. В качестве особых категорий воспоминаний в группе испытуемых-женщин выделяется «Любовь», а в группе мужчин – «Работа».

Ключевые слова: гендерные различия, эмоциональная память, автобиографическая память, актуализация эмоций, воспоминание, жизненное событие, эмоциональная насыщенность воспоминания.

Kuznetsov, M.A. (2015), "Gender specifics of emotional and autobiographical memory" ["Gendernye osobennosti e'mocional'noj i avtobiograficheskoy pamyati"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 102–108.

Постановка проблемы. Гендерные схемы в той своей части, которая касается восприятия и проявления эмоциональности представителей разных полов, способствуют преувеличению различий между мужчинами и женщинами [1]. «Типичный мужчина» воспринимается как психически устойчивый индивид, способный самостоятельно решать свои эмоциональные проблемы, сдерживать свои эмоции, быть менее экспрессивным, чем женщины. «Типичная женщина», наоборот, отличается чрезмерной эмоциональностью, возбудимостью, ранимостью, склонностью к перемене настроения, эмпатичностью.

Вместе с тем, экспериментальной психологии все же удалось определить аспекты эмоционального функционирования человека, в отношении которых просматриваются достаточно отчетливые, более или менее объективные различия между мужчинами и женщинами. Перечень особенностей эмоциональной сферы личности, по которым женщины *превосходят* мужчин (и это превосходство подтверждено экспериментально!), таков: 1) уровень тревожности; 2) степень привязки эмоций к межличностным отношениям; 3) точность в невербальном выражении эмоций; 4) точность распознавания невербальных эмоциональных сигналов партнеров по общению; 5) степень яркости переживания эмоций; 6) длительность разговоров о своих эмоциях (особенно нега-

тивных) и обсуждение их; 7) степень подверженности депрессии; 8) степень свободы эмоционального самовыражения и демонстрации своих эмоций окружающим; 9) степень чувствительности к негативным событиям в жизни друзей и близких. К числу характеристик эмоциональной сферы, по которым мужчины *превосходят* женщин, обычно относят: 1) эмоциональную сдержанность (даже в отношении друзей и близких людей); 2) сокрытие эмоций, стремление их не показывать; 3) подверженность строгой социальной регламентации проявления эмоций [5]. При этом мужчины могут быть более эмоциональными в выражении гнева, а женщины – печали и страха, что даёт возможность говорить о преимущественно «мужских» и преимущественно «женских» эмоциях [2]. При всем обилии эмпирических исследований гендерных особенностей эмоциональности и теоретических обобщений в этой области имеется дефицит научных разработок проблемы различий в *эмоциональной памяти* мужчин и женщин.

Анализ основных исследований и публикаций. В одном из немногочисленных исследований, которое проводилось со спортсменами (прыгунами в воду), Ю. Л. Ханин, используя опросник тревожности Спилбергера, обнаружил превосходство женщин над мужчинами в эмоциональной памяти на состояния, возникшие в процессе спортивной тренировки [3].

Т. Канли с соавторами показал преимущество женщин над мужчинами в долговременной памяти на сильные эмоциогенные стимулы [4].

Эмоциональная память – это подсистема (вид) памяти, занятая фиксацией, сохранением, трансформацией и последующим воспроизведением определённых чувственных состояний человека, в которых закодировано его отношение к различным аспектам и элементам внешнего и внутреннего мира (объектам, событиям, ситуациям, людям, внешности, статусу, личностным качествам и способностям самого субъекта) [5]. Содержания эмоциональной памяти запоминаются, сохраняются и воспроизводятся в тесной связи с неэмоциональным материалом – перцептами, концептами, моторными программами, которые образуют когнитивный компонент эмоционального следа. Эмоциональной памяти свойственны высокая скорость образования следа, его особая прочность, преимущественно произвольная форма запоминания и воспроизведения и функционирование на неосознаваемом уровне психики. Важными факторами эффективности запоминания и сохранения эмоций в памяти являются интенсивность эмоционального переживания и глубина его проникновения в личностные структуры.

Эмоциональная память функционирует в тесной связи с памятью автобиографической [6]. Хотя автобиографическая память является частью памяти эпизодической [7], в ней фиксируются не всякие эпизоды и события, а главным образом такие, которые как-то «задели» личность, вызвали определённый эмоциональный отклик, затронули её интересы, способствовали или препятствовали решению актуальных жизненных задач. Эмоциональные образы изначально «встроены» в ментальные репрезентации автобиографических эпизодов и сцен. Биографический эпизод оказывается связанным с «фундаментальными установками личности», её основными «мотивационными отношениями», с заложенным в неё «путеводным образом» [8]. Функционирование эмоциональной памяти при запоминании событий объясняет уникальность следов в автобиографической памяти. Уникальное жизненное событие, происходя в жизни лишь однажды, запечатлевается после «однократного предъявления». Субъект запоминает не только событие, но и уникальное эмоциональное переживание, с ним связанное. Включённость эмоций делает автобиографическую память преимущественно произвольной. Как правило, для запоминания жизненного эпизода субъект не предпринимает

специальных волевых усилий и не ставит перед собой мнемической цели. Эмоциональные переживания как раз и оказываются теми формами активности, продуктом которых и является произвольное запоминание биографического события [5].

В нашем исследовании ставилась **цель** изучить гендерные особенности эмоциональных компонентов автобиографических воспоминаний, относящихся к недавнему, давнему и раннему прошлому испытуемых.

Методика. Использовалась модифицированная методика П. П. Блонского [9]. Испытуемым (37 мужчин и 156 женщин, студенты в возрасте от 17 до 41 года) предлагалось в течение 1,5 часа вспоминать и письменно фиксировать все воспоминания о событиях своей жизни, которые приходят им в голову. Кроме того, испытуемых просили сообщить об их личном отношении к каждому воспоминанию. Специально указывалось, что экспериментатора интересуют недавние (произошедшие за последние дни), давние (произошедшие от нескольких месяцев до нескольких лет назад) и самые ранние воспоминания (то есть такие, старше которых у субъекта уже нет никаких воспоминаний).

Проведённый нами анализ воспоминаний мужчин и женщин о биографических событиях свидетельствует, что в каждом из них испытуемый не только на что-то смотрел и что-то слушал, не только что-то вычислял и что-либо продумывал, не только на что-либо воздействовал практически или воображал, но и стремился выразить себя эмоционально (пытался сообщить о своей любви или ненависти, гневался, был фрустрирован, радовался неожиданно открывшейся возможности, негодовал или смущался, соперничал или страшился неудачи). Благодаря эмоциональной памяти автобиографическое воспоминание предстаёт как «вспышка пережитого», «жизнь в минувшем», а не холодный вербальный самоотчёт о прожитом отрезке.

При всём их разнообразии запомненные события обладают одной общей особенностью, а именно: в той активности, которую проявлял вовлечённый в них субъект, был высок удельный вес эмоциональных действий¹.

¹ Выделение эмоциональных действий наряду с моторными, перцептивными, интеллектуальными, имагитивными, мнемическими и другими вполне правомерно [10]. Специфической целью эмоционального действия является переживание и выражение эмоции.

Благодаря эмоциональной памяти они становятся «жизненными событиями», так как затрагивают ядро личности (образ Я, представления о себе и отношении к себе) и заставляют человека изменяться [11].

Определялось количество положительных, отрицательных, амбивалентных и эмоциональ-

но неопределённых воспоминаний. В табл. 1 представлены данные, полученные на всей выборке испытуемых. Всего собрано и проанализировано 2185 воспоминаний, из которых недавних – 704 (32,2 %), давних – 822 (37,6 %) и ранних – 659 (30,2 %).

Таблица 1

**Общие результаты тестирования автобиографической памяти
(по всей выборке испытуемых)**

Виды воспоминаний	Количество воспоминаний	В %	В среднем
Всего	2185	100,0	11,31±6,38
Положительные	906	41,5	4,69±3,29
Отрицательные	663	30,3	3,44±2,91
Амбивалентные	217	9,9	1,11±1,20
Неопределённые	399	18,3	2,06±3,31
Недавние	704	32,2	3,62±2,52
Положительные	276	12,6	1,43±1,44
Отрицательные	224	10,3	1,16±1,35
Амбивалентные	77	3,5	0,40±0,74
Неопределённые	127	5,8	0,66±1,33
Давние	822	37,6	4,26±3,22
Положительные	387	17,7	2,01±1,84
Отрицательные	215	9,8	1,11±1,45
Амбивалентные	88	4,1	0,46±0,71
Неопределённые	132	6,0	0,69±1,73
Ранние	659	30,2	3,41±2,23
Положительные	243	11,1	1,26±1,20
Отрицательные	224	10,2	1,16±1,22
Амбивалентные	52	2,4	0,27±0,52
Неопределённые	140	6,5	0,73±1,25

Обнаружено некоторое преобладание числа давних воспоминаний над ранними и недавними. Виды воспоминаний в зависимости от их эмоционального тона количественно распределено следующим образом: эмоционально положительные – 906 (41,5 %), эмоционально отрицательные – 663 (30,3 %), амбивалентные – 217 (9,9 %) и неопределённые – 399 (18,3 %). Таким образом, наши данные не согласуются с данными П. П. Блонского, который, как известно, обнаружил существенное преобладание отрицательных воспоминаний над положительными. Среднее количество воспоминаний на испытуемого – 11,31. При этом положительные воспоминания чаще являются давними, чем недавними или ранними. Отрицательные

воспоминания в связи со «сроком их давности» подчиняются иной закономерности: больше всего их среди ранних и меньше всего – среди недавних.

Обнаружены половые различия в воспоминаниях (табл. 2 и рис. 1, 2). При анализе модальности воспоминаний без учёта их «возраста» легко заметить меньшую эмоциональную насыщенность мужских воспоминаний по сравнению с женскими. Так, мужчины оказались менее склонными к положительным воспоминаниям, чем женщины (соответственно 2,86 и 5,13 воспоминания в среднем, $p < 0,00005$). У мужчин и отрицательно окрашенных воспоминаний оказалось меньше, чем у женщин (2,49 и 3,66 в среднем, $p < 0,006$).

Таблиця 2

Среднее количество воспоминаний у мужчин и женщин

Виды воспоминаний	Количество воспоминаний в среднем		U	p
	У мужчин	У женщин		
Всего	9,65	11,71	2357,0	–
Положительные	2,86	5,13	1658,0	0,00005
Отрицательные	2,49	3,66	2054,5	0,006
Амбивалентные	0,92	1,16	2586,0	–
Неопределённые	3,35	1,76	1915,5	0,0009
Недавние	3,57	3,63	2792,0	–
Положительные	1,14	1,50	2380,5	–
Отрицательные	0,97	1,21	2368,5	–
Амбивалентные	0,35	0,42	2755,5	–
Неопределённые	1,11	0,56	2204,5	0,006
Давние	3,38	4,47	2284,0	0,04
Положительные	1,08	2,22	1873,5	0,0006
Отрицательные	0,70	1,21	2201,0	0,02
Амбивалентные	0,38	0,48	2670,5	–
Неопределённые	1,22	0,56	2142,0	0,001
Ранние	2,70	3,58	2294,5	0,05
Положительные	0,65	1,40	1818,0	0,0003
Отрицательные	0,81	1,24	2205,0	0,02
Амбивалентные	0,22	0,29	2768,5	–
Неопределённые	1,03	0,66	2431,5	–

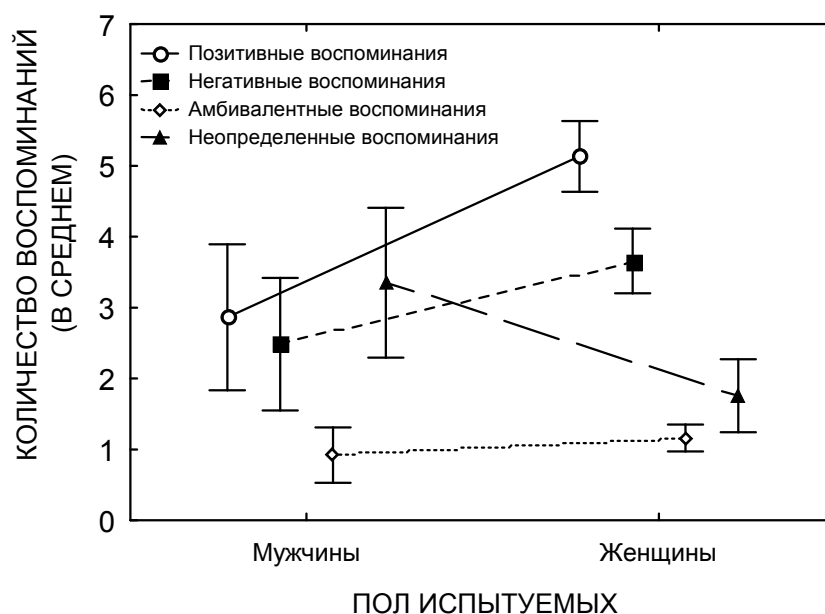

Рис. 1. Среднее количество позитивных, негативных, амбивалентных и эмоционально неопределённых воспоминаний в группах мужчин и женщин

Группа мужчин продемонстрировала большую по сравнению с группой женщин вариабельность результатов. Возможно, мужчины уступают женщинам в степени уверен-

ности в своих суждениях о собственных эмоциональных переживаниях, связанных с воспоминаниями о прошлом. Женщины чаще говорят об эмоциях, обладают большим опытом

коммуникации с другими людьми по поводу своих и чужих переживаний; поэтому они обладают более дифференцированными эталонами для их идентификации у себя и для однозначного их оценивания. Мужчины заметно преобладали над женщинами по числу неопределённых воспоминаний (3,35 и 1,76; $p < 0,0009$), т. е. воспоминаний без явного выражения личного отношения к ним, хотя инструкция того требовала. Различия между муж-

чинами и женщинами по количеству воспоминаний оказались связанными с тем, насколько долго воспоминания хранились в памяти (то есть с «возрастом» воспоминаний).

Практически не обнаружено половых различий по показателям недавних воспоминаний. Исключение составляет лишь некоторое преобладание мужчин над женщинами по показателю неопределённых недавних воспоминаний.

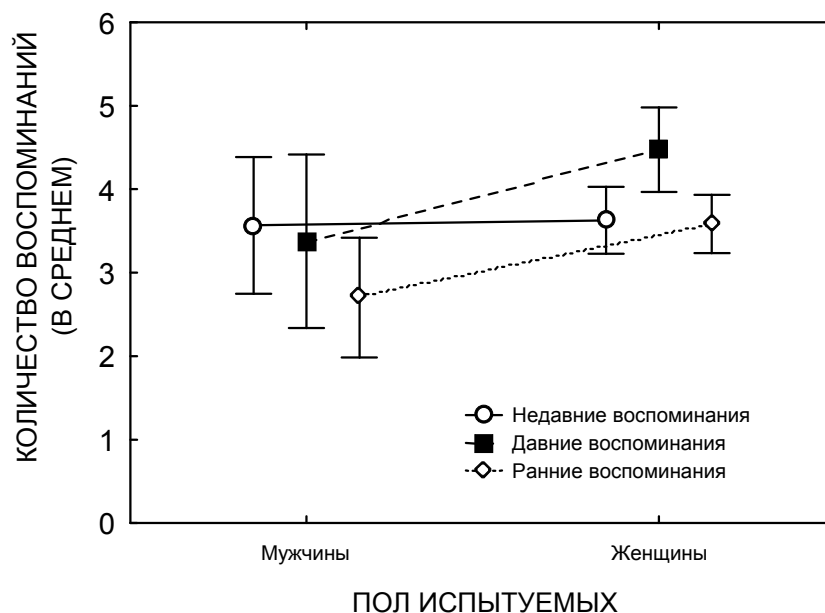

Рис. 2. Среднее количество недавних, давних и ранних воспоминаний у мужчин и женщин

Противоположная картина наблюдается в отношении давних и ранних воспоминаний. Образы событий, произошедших несколько лет назад, заметно «обрастают» эмоциями, живут и развиваются, становятся предметом многократных переоценок, служат источником для новых переживаний, играют роль «строительного материала» для становления личности. Наши данные позволяют заключить, что этот процесс в несколько большей степени характерен для женской психики, нежели для мужской. Женщины преобладают над мужчинами по всем показателям давних воспоминаний (хотя в отношении амбивалентных давних воспоминаний различия не достигли уровня значимости). Эта же закономерность (но менее заметно) проявилась и в отношении самых ранних воспоминаний. Они оказались в женской выборке более эмоционально насыщенными, чем в мужской.

Описания воспоминаний подвергались контент-анализу, что позволило говорить об их содержании. Каждая выделенная категория снабжалась определённым индексом, указывающим на «возраст» соответствующего воспоминания и знак эмоции, связанной с ним. Например, «Р-травма, боль» означает воспоминание о раннем травматическом переживании, доставившем страдание; «Д+зрелище» – давнее приятное воспоминание о некоем зрелищном событии; «Н+–расставание с родителями» – недавнее амбивалентное переживание расставания с родителями; «Н?новость» – недавнее получение эмоционально индифферентного известия. Для каждой категории вычислялось количество случаев актуализации соответствующего воспоминания.

Табл. 3 отражает вероятности актуализации разных категорий воспоминаний у мужчин и женщин.

Таблица 3

**Наиболее часто упоминаемые категории воспоминаний
с учётом их знака и «возраста» у мужчин и женщин**

№	Воспоминания	Количество случаев актуализации	Вероятность воспроизведения (в %)
<i>Мужчины (357 воспоминаний)</i>			
1	Н?общение с друзьями	16	4,5
2	Н+общение с друзьями	13	3,6
3	Р+общение с друзьями	10	2,8
4	Н–конфликт	10	2,8
5	Д?окончание школы	9	2,5
6	Р?поездка	8	2,2
7	Н+зрелище	8	2,2
8	Н?работа	7	1,9
9	Р?детский сад	7	1,9
10	Д?поездка	7	1,9
<i>Женщины (1828 воспоминаний)</i>			
1	Н+общение с друзьями	74	4,0
2	Д+общение с друзьями	63	3,5
3	Р+общение с родственниками	63	3,5
4	Н–конфликт	55	3,0
5	Д+любовь	53	2,9
6	Р–травма, боль	41	2,2
7	Р?общение с родственниками	37	2,0
8	Д+море	34	1,8
9	Д+окончание школы	32	1,7
10	Д–смерть	31	1,6

Мужчины чаще женщин вспоминали эмоционально неопределённые события своей жизни (не сообщали об эмоциональном знаке соответствующих воспоминаний). Женские самоотчеты, за редким исключением, отражали не только фактическую сторону произошедшего, но и соответствующие эмоциональные переживания испытуемых. И для мужчин, и для женщин наиболее выраженными оказались воспоминания об общении. Однако если относительно мужской группы речь идёт исключительно о дружеском общении, то в женской группе существенным оказалось ещё и общение с родственниками (причём общение в детстве, относящееся к ранним воспоминаниям). В качестве особых категорий воспоминаний в группе испытуемых-женщин выделяется «Любовь», а в группе мужчин – «Работа».

Выводы. В эмоциональной и автобиографической памяти существуют гендерные различия, которые по своему содержанию и направленности в целом соответствуют различиям, выявленным при исследовании эмоциональных переживаний мужчин и женщин. Мужские давние и ранние автобиографические воспоминания менее эмоционально насыщены, чем женские. Воспоминания мужчин и женщин о недавних событиях по своей эмоциональной насыщенности не различаются. Наибольшее число воспоминаний и в мужчин, и в женщин связано с категорией «Общение». Однако для мужчин речь идёт о дружеском общении, а для женщин – прежде всего об общении с родственниками. Особыми категориями воспоминаний для женщин является «Любовь», а для мужчин – «Работа».

Список использованных источников

1. Козлов В. В. Гендерная психология : учеб. для вузов / В. В. Козлов, Н. А. Шухова. – СПб. : Речь, 2010. – 270 с.
2. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособие / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2005. – 431 с.
3. Ханин Ю. Л. Исследование тревоги в спорте / Ю. Л. Ханин // Вопросы психологии. – 1978. – № 6. – С. 97–104.

4. Canli T. Sex differences in the neural basis of emotional memories / T. Canli, J. E. Desmond, Z. Xhao, J. D. E. Gabrieli // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2002. – V. 99 (16). – P. 10789–10794.
5. Кузнецов М. А. Эмоциональная память / М. А. Кузнецов. – Харьков : Крок, 2005. – 568 с.
6. Нуркова В. В. Совершенное продолжается : Психология автобиографической памяти личности / В. В. Нуркова. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 320 с.
7. Тульвинг Э. Что такое эпизодическая память? / Э. Тульвинг // *Когнитивная психология: история и современность : хрестоматия* / под ред. М. Фаликман, В. Спиридонова. – М. : Ломоносовъ, 2011. – С. 295–302.
8. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер ; пер с англ. и нем.: Юдин А. А., Любченко Е. О. – Киев : Port-Royal, 1997. – 288 с.
9. Блонский П. П. Память и мышление / П. П. Блонский // *Избранные педагогические и психологические сочинения* : в 2 т. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 2. – С. 118–340.
10. Запорожец А. В. Избранные психологические труды : в 2 т. Т. 2. Психическое развитие ребёнка / А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1986. – 320 с.
11. Ильин Е. П. Пол и гендер / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 688 с.
12. Карцева Т. Б. Личностные изменения в ситуациях жизненных перемен / Т. Б. Карцева // *Психологический журнал*. – 1988. – Т. 9, № 5. – С. 120–128.

Надійшла до редколегії 14.05.2015

КУЗНЕЦОВ М. А. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ ТА АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Відбито результати емпіричного дослідження гендерних особливостей емоційної пам'яті, пов'язаної з автобіографічним матеріалом. Автор вважає, що біографічні епізоди запам'ятовуються завдяки актуалізації емоцій. Використовувалася модифікація методики П. П. Блонського. Встановлено, що чоловічі давні й ранні автобіографічні спогади менш емоційно насичені, ніж жіночі. Контент-аналітична обробка результатів показала, що найбільша кількість спогадів і в чоловіків, і в жінок пов'язана з категорією «Спілкування». Однак для чоловіків мова йде про дружнє спілкування, а для жінок – насамперед про спілкування з родичами. Як особливі категорії спогадів у групі досліджуваних жінок виділяються «Любов», а в групі чоловіків – «Робота».

Ключові слова: *гендерні відмінності, емоційна пам'ять, автобіографічна пам'ять, актуалізація емоцій, спогад, життєва подія, емоційна насиченість спогаду.*

KUZNETSOV M. A. GENDER SPECIFICS OF EMOTIONAL AND AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY

The paper deals with the problem of gender differences with regard to emotional memory. Emotional memory is understood to be a special memory subsystem that records, retains, transforms and reproduces certain human emotional states bearing his or her encoded attitude to different objects. The paper presents the results of empirical research of gender specifics of emotional memory associated with autobiographical material. The author believes that the biographical episodes are remembered due to emotional actualization. Emotional memory mechanism accounts for unique autobiographical memory traces when memorizing events. The research employed a modification of P. P. Blonsky's methods. During 1,5 hours the test subjects wrote down all memories of recent, old and early events in their lives they could think of to determine the number of positive, negative, ambivalent and emotionally neutral memories. It was found that old and early autobiographical memories in men are less emotionally intense than those in women. There is no difference in emotional intensity of memories of recent events in men and in women. When thinking back about their life, men are primarily focused on the factual side of their autobiography, while women tend to reproduce emotional response to life events too. Men have shown big in comparison with women variability of results. Probably, men concede to women in degree of confidence of the judgements about own emotional experiences connected with memoirs on the past. Women speak about emotions more often; possess a wide experience of communications with other people concerning the another's experiences. Therefore they possess more differentiated standards for their identification at themselves and for their unequivocal estimation.

A content analysis of the results showed that the larger part of memories both in men and in women were associated with socializing and communication. However, while for men this was mostly about keeping company with friends, for women this involved communications with relatives. In the group of female test subjects «love» was named as belonging to the category of special memories, with «work» reported as special memories by the male group.

Keywords: *gender differences, emotional memory, autobiographical memory, emotional actualization, memories, life event, emotional intensity of memories.*

УДК 159.9: 351.74

П. В. МАКАРЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник начальника з навчально-методичної роботи факультету підготовки фахівців
для підрозділів боротьби з кіберзлочинністю та торгівлею людьми
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОФЕСІЙНІ УСТАНОВКИ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Проаналізовано основні підходи до визначення поняття і структури установок та психологічної готовності до діяльності. Здійснено порівняльний аналіз цих понять і визначено особливості професійних установок. На основі системного аналізу літературних джерел з проблеми дослідження виявлено певну закономірність між взаємозв'язком та ієрархією установок і психологічною готовністю до діяльності. Зроблено висновки про доцільність формування у правоохоронців психологічної готовності до безпосереднього виконання ризиконебезпечних завдань оперативно-службової діяльності через розвиток комплексу професійно важливих якостей, мотивів, знань, умінь, навичок та професійних установок особистості.

Ключові слова: екстремальні ситуації, професійна діяльність, правоохоронець, психологічна готовність, професійні установки.

Makarenko, P.V. (2015), "Professional settings as a basis for psychological readiness of law enforcement officers to work in emergencies" ["Profesiini ustanovky yak osnova psykhologichnoi hotovnosti pravookhorontsiv do diialnosti v ekstremalnykh sytuatsiakh"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 109–113.

Постановка проблеми. Професійна діяльність правоохоронців як правило здійснюється в складних, ризиконебезпечних, екстремальних умовах і супроводжується високим рівнем психоемоційного навантаження та необхідністю швидкого психофізіологічного «самовідновлення». В таких умовах ефективність діяльності правоохоронця залежить від рівня сформованості професійних вмінь і навичок, мотивації та установок на виконання службових обов'язків, уміння регулювати власні психічні стани тощо. Їх інтегральним показником виступає психологічна готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні закономірності діяльності правоохоронців у ситуаціях, пов'язаних з підвищеним психоемоційним напруженням, ризиком, небезпекою для життя і здоров'я, досліджували ряд авторів: В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. І. Барко, В. П. Казміренко, Л. І. Казміренко, В. О. Лефтеров, О. В. Тімченко, С. І. Яковенко та ін.

Автори [1; 2] визначають психологічну готовність правоохоронців до діяльності в екстремальних ситуаціях як тісний взаємозв'язок якостей і властивостей особистості, що зумовлюють стан змобілізованості психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків.

Структура психологічної готовності працівника правоохоронних органів до діяльності в екстремальних ситуаціях є складним системним утворенням і містить такі необхідні компоненти, як система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності; наявність умінь та навичок, що відповідають вимогам службової діяльності; адекватна мотивація вибору майбутньої спеціальності та виконання професійних обов'язків і завдань; комплекс професійно важливих якостей, необхідних для обраного виду службової діяльності; особливості світогляду, ціннісні орієнтації, самосвідомість та правосвідомість. Ряд авторів виділяють такі її компоненти [2]:

1) мотиваційний – установка не тільки на найбільш доцільні, активні та рішучі дії, а й на власну безпеку;

2) орієнтаційний – знання про умови й особливості діяльності, способи можливих дій при різних варіантах розвитку подій, необхідні для цього властивості та якості особистості;

3) операційний – навички та вміння реалізації професійних дій;

4) вольовий – самоконтроль, саморегуляція, самооблізація та управління власними діями;

5) оціночний – об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних коректив.

Більшість авторів [1; 2] наголошує на тому, що психологічна готовність є необхідною і обов'язковою умовою для виконання будь-якої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності.

Аналіз проблеми показує, що психологічна готовність не є вродженою характеристикою особистості, вона формується з набуттям досвіду, завдяки наявності позитивного ставлення й установки до обраної діяльності, усвідомленню власних мотивів і потреб тощо. Формування психологічної готовності правоохоронця до професійної діяльності відбувається переважно завдяки наявності відповідної установки на визначену професійну діяльність. Під час навчання, шляхом упровадження спеціальних методів і засобів професійної та психологічної підготовки курсантів ВНЗ МВС, відбувається формування психологічної готовності до правоохоронної діяльності. Тому **метою** нашого дослідження є обґрунтування значення теорії установок для цілеспрямованого формування і розвитку психологічної готовності правоохоронців до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу. Низка дослідників відмічає, що поняття психологічної готовності до діяльності тісно пов'язане з поняттям установки, яке слід розуміти як налаштованість суб'єкта на певну діяльність і психічний стан, що передуює виникненню свідомих психічних процесів. Так, М. І. Дьяченко і Л. О. Кандилович [3] на основі власних психологічних досліджень розглядають психологічну готовність як цілісне утворення і визначають її як цілеспрямоване вираження особистості, що включає її переконання, погляди, ставлення, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, вміння, установки на певну поведінку. На думку цих дослідників, процес формування стану готовності включає:

- 1) усвідомлення власних потреб, вимог суспільства та колективу;
- 2) усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставлених завдань;
- 3) усвідомлення та оцінку умов, у яких буде протікати майбутня діяльність, активізацію досвіду, пов'язаного в минулому з вирішенням завдань подібного плану;
- 4) визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш вірогідних засобів вирішення завдань;
- 5) прогнозування прояву власних інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінку співвідношення власних мож-

ливостей, рівня домагань та необхідності досягнення певного результату;

б) мобілізацію сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання у досягненні мети.

Тобто стан психологічної готовності до складних видів діяльності вони розуміють як складну динамічну структуру, що виражає сукупність інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових сторін психіки людини у їх співвідношенні із зовнішніми умовами та завданнями, які необхідно вирішувати.

Згідно із Д. М. Узнадзе [4] установка – це цілісний динамічний стан готовності, схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і до дій у певному напрямку, що забезпечує усталений цілеспрямований характер протікання відповідної діяльності, є основою доцільної вибіркової активності людини і обумовлюється двома факторами: потребами суб'єкта і відповідною об'єктивною ситуацією. Іншими словами, установка – це психологічна готовність суб'єкта до будь-якого виду діяльності.

Функції установки, її ефекти і зміст розкриваються при вивченні її ролі в регуляції діяльності. Так, установка визначає сталий, послідовний, цілеспрямований характер протікання діяльності, виступає як механізм стабілізації, що дозволяє зберігати її спрямованість у ситуаціях, які постійно змінюються. Як зазначає Ш. О. Надірашвілі [5], установка не виявляє себе в ситуації стабільної повсякденної діяльності, феноменологічно вона виявляється в ситуації невизначеності, перешкод, різкої зміни діяльності.

Установка вважається основним регулятивним механізмом поведінки людини, що визначає спрямованість та вибіркову активність суб'єкта. На думку П. В. Бассіна [6], установка є найважливішим функціональним компонентом будь-якої пристосувальної діяльності та цілеспрямованої поведінки взагалі. Установка виникає при взаємодії індивіда із середовищем, при зіткненні потреби із ситуацією її задоволення. Крім того, установка виступає як результат певної організації попереднього досвіду і стає фактором поведінки. У власних дослідженнях психічної та психофізіологічної адаптації людини Ф. В. Березін [7] показав, що побудова інтегральної поведінки як показник успішної адаптації визначається реалізацією мотивації не безпосередньо у поведінці, а через систему установок, ставлень і рольових структур. Тобто установка виконує функцію інтеграції минулого досвіду в об'єктивній дійсності для реалізації наміченої стратегії поведінки в

задоволенні потреб. Таким чином установка створює психологічну основу пристосування людини до навколишнього середовища та її перетворення залежно від потреб суб'єкта.

Водночас установка може виступати і як фактор, що обумовлює інертність, стереотипність діяльності і конформність особистості та ускладнює пристосування до нових ситуацій. Зокрема, О. Г. Шмельов [8] зазначає, що установка виступає як деякий поведінковий стереотип, що забезпечує пристосувальний характер у рамках певної ситуації при мінімумі пізнавальної активності.

Американський психолог С. Мадді у власній методиці на життєстійкість особистості розглядає останню як систему установок, що мотивують людину перетворювати стресогенні життєві події. Показники життєстійкості в методиці С. Мадді (адаптованій Д. О. Леонтьєвим) [9] розкривають значення системи установок у формуванні готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях. Так, показник залученість – це установка на участь в подіях, що відбуваються; контроль – установка на активність відносно подій життя, навіть якщо вона не гарантує успіх; прийняття ризику – установка стосовно важких або нових подій життя як набуття досвіду, неважливо, позитивного чи негативного. Таким чином, прояв достатнього рівня життєстійкості – це певна система установок та навичок, що перешкоджає виникненню внутрішньої напруги у стресових ситуаціях за рахунок стійкого опанування стресами і сприйняття їх як менш значущих.

Досліджуючи феномен установок, вчені дійшли висновку, що їх необхідно класифікувати на певні типи та види відносно певних об'єктів, явищ, діяльності тощо. Так було виокремлено професійні установки. Аналіз наукових джерел показав, що змістова сутність поняття «професійні установки» трактується як прагнення опанувати професією, досягти в ній успіху, певного статусу; моделювання власної професійної поведінки; психологічна готовність до вирішення професійних завдань тощо.

Професійні установки є інтегральними психологічними утвореннями. За змістом вони належать до смислових установок, що виявляються у ставленні особистості до об'єктів діяльності, які мають особистісний сенс і виникають у ході професійного розвитку. Смислові установки включають інформаційний компонент (погляди людини на світ і образ того, до чого людина прагне), емоційно-оцінний компонент (антипатії і симпатії щодо значущих

об'єктів), поведінковий компонент (готовність діяти стосовно об'єкта, що має особистісний сенс). За своїми психологічними механізмами професійні установки діють на основі мотивації досягнення, виступаючи ієрархічно вищим рівнем, ніж професійні наміри та професійні рішення.

До речі, І. А. Григорьянц, досліджуючи процес підготовки спортсменів до змагань [10], підкреслює важливість формування установки як готовності до успішної реалізації власних потенційних можливостей в конкретному змаганні. На його думку, установка виражає цілеспрямованість особистості спортсмена до власної участі в цьому змаганні і формується у сфері його самосвідомості на основі процесу самооцінювання власних можливостей та їх співвіднесення з конкретними умовами змагання. Так, І. А. Григорьянц наголошує, що цілеспрямоване формування установки до змагання спортсменів, адекватне їх наявним можливостям у конкретних умовах діяльності, є головним педагогічним завданням у вирішенні проблеми готовності. Формування й актуалізація установки до змагання відбувається в умовах активної орієнтовної діяльності, основними факторами якої є психічна напруга і психічна стійкість.

Змістовними, на нашу думку, є виділення методологічних завдань формування готовності:

1) формування у спортсмена (команди) установки на змагання як спрямованості на досягнення певного результату в конкретних умовах змагання;

2) підвищення мобілізаційних здібностей спортсменів та їх психічної стійкості, виходячи з умов конкретного змагання [10].

Науковець підкреслює важливість організації підготовки перед змаганнями і власне педагогічну діяльність (діяльність тренера) під час змагань. Нам би хотілось зазначити, що дослідження І. А. Григорьянца розкривають важливість установки як психологічного утворення з підвищення мобілізаційних здібностей та необхідної умови формування психічного стану «готовності» суб'єкта.

Слід зазначити, що проблемам психологічних особливостей та процесу формування професійних установок правоохоронців на сьогодні в Україні належна увага не приділялася. З останніх досліджень варто відзначити наукову роботу Е. В. Шеховцової щодо вивчення особливостей розвитку професійних настановлень майбутніх правоохоронців у процесі фахової підготовки [11]. Так, автором було

визначено, що специфікою професійних настановлень майбутніх правоохоронців є змістова наповненість їх структурних компонентів, а саме: 1) у когнітивному компоненті – сформованість системи професійних уявлень, знань і думок курсантів щодо особливостей майбутньої професійної діяльності; усвідомлення сутності професійно-правової етики працівника міліції, потреба в особистісно-професійних досягненнях; 2) в емоційному компоненті – наявність симпатії або антипатії до професійної діяльності правоохоронця; ставлення до себе, колег та професійного середовища працівника міліції; ставлення до себе як до професіонала; 3) у поведінковому – особливості поведінки на службі й у побуті, турбота про професійну чесність і суспільну репутацію правоохоронця; професійні наміри, готовність до здійснення професійно-морального вчинку і виправданого ризику, особливості процесів саморегуляції. Крім того, визначено, охарактеризовано та розроблено структурну схему розвитку професійних настановлень правоохоронців у процесі фахової підготовки.

Отже, аналіз структури та функцій установок і психологічної готовності до діяльності вказує на певну закономірність в їх взаємозв'язку та ієрархії. Потреба, набуваючи особистісного сенсу, формує мету і створює цілісний особистісний стан, готовність до поведінки, що задає на-

прямок активності і спрямовує її на задоволення потреби. Людина мобілізує власні зусилля і вибудовує готовність до певної поведінки. Тобто установка розглядається як вибіркова активність суб'єкта у будь-якому виді діяльності, як готовність до цієї діяльності, як зв'язок з потребою, що виконує спрямовуючу та регулюючу поведінку функцію.

Виходячи з вище зазначеного, можна зробити **висновки**, що існує зв'язок між психологічною готовністю правоохоронця до діяльності в екстремальних ситуаціях та професійними установками. Завдяки психологічній підготовці, ще до безпосереднього виконання ризиконебезпечних завдань оперативно-службової діяльності, у працівників ОВС формується психологічна готовність, тобто система психологічних якостей, що визначають потенційну можливість переборювати труднощі й успішно виконувати завдання. Складовими готовності до службової діяльності в ОВС є комплекс мотивів, професійних знань, умінь, навичок та установок особистості і достатній рівень розвиненості професійно важливих якостей.

Перспективою подальших досліджень є розробка системи методів цілеспрямованого формування та розвитку професійних установок з метою підвищення психологічної готовності правоохоронця до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Екстремальна юридична психологія в діяльності персоналу органів внутрішніх справ України : наук.-практ. посіб. / О. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, О. В. Тімченко, В. С. Христенко. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. – 319 с.
2. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця : наук.-практ. посіб. / [В. П. Казміренко, Л. І. Казміренко, Д. О. Александров та ін.]; за заг. ред. В. В. Коваленка. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2013. – 96 с.
3. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 176 с.
4. Узнадзе Д. Н. Теория установки / Д. Н. Узнадзе. – М. ; Воронеж : Ин-т практ. психологии ; МОДЭК, 1997. – 448 с. – (Психологи Отечества).
5. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили ; АН ГССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1987. – 361 с.
6. Бассин Ф. В. Проблема бессознательного / Ф. В. Бассин. – М. : Медицина, 1968. – 468 с.
7. Березин Ф. В. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. В. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
8. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.
9. Мадди С. Тест жизнестойкости [Электронный ресурс] / С. Мадди ; адапт. Д. А. Леонтьева. – Режим доступу: <http://psycabi.net/testy/563-test-zhiznestojkosti-metodika-s-maddi-adaptatsiya-d-a-leonteva>.
10. Григорьянц И. А. Проблема готовности и организации предсоревновательной подготовки в гимнастике / И. А. Григорьянц // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 8. – С. 22–26.
11. Шеховцова Е. В. Особливості розвитку професійних настановлень правоохоронців в процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Шеховцова Есмiра Вадимiвна. – Харків, 2014. – 20 с.

Надійшла до редколегії 13.05.2015

МАКАРЕНКО П. В. ПРОФЕСІОНАЛЬНІ УСТАНОВКИ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧЕСЬКОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАВООХРОНИТЕЛІВ К ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Проаналізовані основні підходи к определению понятія и структури установок и психологической готовности к деятельности. Осуществлен сравнительный анализ этих понятий и определены особенности профессиональных установок. На основе системного анализа литературных источников по проблеме исследования выявлена определённая закономерность между взаимосвязью и иерархией установок и психологической готовностью к деятельности. Сделаны выводы о целесообразности формирования у правоохранителей психологической готовности к непосредственному выполнению рискованных задач оперативно-служебной деятельности с помощью развития комплекса профессионально важных качеств, мотивов, знаний, умений, навыков и профессиональных установок личности.

Ключевые слова: экстремальные ситуации, профессиональная деятельность, правоохранитель, психологическая готовность, профессиональные установки.

MAKARENKO P. V. PROFESSIONAL SETTINGS AS A BASIS FOR PSYCHOLOGICAL READINESS OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS TO WORK IN EMERGENCIES

The main approaches in determining the concept and structure of settings and psychological readiness to activities are analyzed. The comparative analysis of these concepts is realized; peculiarities of professional settings are defined. It is indicated that professional settings have three-component structure and according to the content belong to semantic settings, which are manifested in an individual's attitude to the objects of professional activity and have personal sense. The article's objective is to ground the meaning of the theory of settings for purposeful formation and development of psychological readiness of law enforcement officers to work in emergencies.

Based on a systematic analysis of the literature concerning the issue of the research the author has revealed the presence of certain patterns between the relationship and hierarchy of settings and psychological readiness for the activity. The setting is studied as a selective activity of a subject in any form of activity, as readiness for such activity, as relation with the need that performs guiding and regulating function of the behavior. It is demonstrated that the problem of psychological characteristics and the process of forming professional settings of law enforcement officers in legal psychology remains not enough studied.

It is concluded that there is the expediency of the formation of psychological readiness of law enforcement officers to direct fulfillment of the tasks related to risk within operative and service activity through the development of complex professionally important qualities, motives, knowledge, skills and professional settings of an individual. The author has offered further development of a system of methods of purposeful formation and development of professional settings to improve the psychological readiness of law enforcement officers to work in emergencies.

Keywords: emergencies, professional activity, law enforcement officer, psychological readiness, professional settings.

УДК 159.9(477)

О. П. МАКАРОВА,

викладач кафедри психології та педагогіки

факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки

та кримінальної міліції у справах дітей

Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ТИПІВ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Проведено теоретичний та емпіричний аналіз психологічних типів особистості майбутніх правоохоронців на етапі фахової підготовки. Розглянуто основні теоретичні положення запропонованої типології, які ґрунтуються на опублікованій Американською психологічною асоціацією у 1994 р. класифікації розладу особистості. За допомогою методики «Персональний автопортрет», яка була розроблена Дж. Олдхемом та Л. Морісом, визначено норму та акцентуацію визначеного типу особистості. Представлено різноманітні типи особистості, ступені «представленості» у респондентів ознак того чи іншого типу.

Ключові слова: професійна ідентичність, майбутні правоохоронці, професійне самовизначення, професійна діяльність, формування, розвиток, фахова підготовка.

Makarova, O.P. (2015), "Features of determining the types of identity of future law enforcement officers" ["Osoblyvosti vyznachennia typiv identychnosti maibutnikh pravookhorontsiv"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 113–118.

Постановка проблеми. Зміни в політичному, соціальному та економічному житті України активізують психологічні дослідження проблем розвитку професійної ідентичності особистості. Окремим напрямком сучасних досліджень є вивчення професійної ідентичності правоохоронців. Розвиток професійної ідентичності майбутніх правоохоронців починається з постановки мети на основі потреб і мотивів та усвідомлення поставленого перед суб'єктом завдання. Розглядаючи розвиток професійної ідентичності майбутніх правоохоронців, слід підкреслити, що стиль їхнього життя є дуже специфічним, що майже всі його аспекти пов'язані зі службовою діяльністю. З урахуванням цього значна частина їхніх соціальних настановлень має носити професійний характер, а тому в їх формуванні та розвитку насамперед слід приділяти увагу цінностям, які стосуються службової діяльності: професійній компетенції, удосконаленню власної професійної діяльності.

Сучасні правоохоронці повинні вміти правильно визначати цілі та напрямки діяльності, реалізовувати їх та вміло застосовувати теоретичні знання у вирішенні оперативно-значущих завдань. Для правоохоронця сформованість професійної ідентичності є надзвичайно важливим чинником його успішної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною основою досліджень різних аспектів професійного становлення особистості є філософські та психологічні концепції феноменології та розвитку особистості, становлення особистості та професійної ідентичності, що відображено в роботах таких зарубіжних і вітчизняних науковців, як У. Джеймс, Дж. Мід, Е. Еріксон, С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, В. Мухіна, Н. Антонова, М. Заковоротна, Л. Путілова, Л. Шнейдер та ін.

Серед відомих напрямків вивчення ідентичності найбільш поширеними є психоаналітичний та когнітивний.

Психоаналітичний підхід почуття ідентичності супроводжує відчуттям цілеспрямованості та осмисленості особистого життя: в цьому напрямку запропоновано різні моделі ідентичності та визначення її структури (Е. Еріксон, Дж. Левіта, Дж. Марсія та ін.). Другий підхід базується на концепції Дж. Мідта (інтераціо-

нізм та когнітивний напрям), ідентичність розуміється як частина Я-концепції, когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки у відповідних умовах (Р. Берне, Г. Брейкуел, Г. Тоджфел, Дж. Теренер). У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалось у межах досліджень самопізнання та самовідношення (Л. Вигодський, Л. Рубінштейн, Б. Ананьєв, Л. Божович, В. Мухіна, І. Кон, В. Столін та ін.).

У теоретичних дослідженнях поняття професійної ідентичності на сьогоднішній день найбільш ґрунтовно розглянуто в роботах Л. Шнейдер. Завдяки її дослідженням професійна ідентичність визначається як психологічне уявлення особистості про своє Я, що характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності та цілісності з тими чи іншими типологічними категоріями професії. Так, Л. Шнейдер виділила структурні елементи професійної ідентичності, що утворюють професійну свідомість: усвідомлення своєї приналежності до визначеної професійної спільноти; знання про рівень свого уявлення про співвідношення з професійним взірцем, знання людини про ступінь її визнання в професійних групах, знання про свої сильні та слабкі сторони, про шляхи удосконалення, про ймовірні зони успіхів та невдач; уявлення про себе і про свою роботу в майбутньому [3].

Загальною позицією вітчизняних та зарубіжних психологів є ідея про розвиток особистості залежно від трьох основних факторів: уроджених особливостей, зовнішніх умов та внутрішньої позиції самої людини.

Зокрема, В. Мухіна визначає феноменологічну сутність людини як сукупність двох історично обумовлених напрямків, які одночасно створюють в людині як суспільне, так й індивідуальне: людина як соціальний вид та як окрема особистість [2]. Ця методологічна ідея дозволяє розглядати професійну ідентичність в теоретичних та експериментальних дослідженнях як окрему категорію ідентичності, соціальну та особистісну одночасно. Дослідження психологічних характеристик становлення професійної ідентичності базується на системному підході, прийнятому в багатьох сучасних психологічних школах, що дозволяє сприймати свою поведінку та життя як єдине ціле [2].

Становлення професійної ідентичності базується на здатності до ідентифікації з професією як механізмі соціалізації, а також на здатності до обумовлення як механізмі індивідуалізації особистості, створення унікального шляху в обраній професійній сфері. Механізми ідентифікації з професією починають запускатися з початком осмислюваної професійної діяльності, що найбільш чітко виявляється під час навчання у вищих навчальних закладах.

Л. Шнейдер професійну ідентифікацію розглядає як багатомірний та інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність і розвивається під час професійного навчання спільно зі становленням процесів самовизначення, самоорганізації й персоналізації [3].

Ідентифікація особистості з професією включає в себе поєднання життя професіонала з його діяльністю, при якій набуті ним типові риси починають виявлятися у всіх інших сферах життєдіяльності і визначають ставлення людини до дійсності. В основі професійного становлення курсанта – майбутнього правоохоронця лежать процеси ідентифікації. Питання в тому, з чим і з ким ідентифікує себе молода людина, яка обирає професію працівника міліції, і які життєві завдання вона планує вирішити через професійну діяльність. Вікова незрілість, ідеалістичні уявлення про майбутню професію (або повна їх відсутність), а в більшості випадків примусове обрання цієї професії (за бажанням батьків і родичів) несприятливо відбиваються на результаті професійного становлення майбутнього працівника міліції [1]. Розробка типів ідентичності дозволить більш ефективно використовувати результати психодіагностики майбутніх правоохоронців та в подальшому проводити психокорекційну роботу.

Тому **мета** нашого дослідження полягає у визначенні ступеня «представленості» ознак різних типів ідентичності особистості у курсантів на етапі фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь курсанти Харківського національного університету внутрішніх справ факультету з підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки та кримінальної міліції у справах дітей (далі – ФГБ), які були поділені на три групи: до першої групи увійшло 66 курсантів 1 курсу віком 16–17 років; до другої – 57 курсантів віком 18–19 років; до третьої групи – 60 курсантів 3 курсу віком 20–23 роки.

Для визначення різноманітних типів особистості, ступеня «представленості» у респонден-

тів ознак того чи іншого типу нами було використано методику «Персональний автопортрет» (розроблена Дж. Олдхемом та Л. Морісом). Автори методики зазначають, що ніхто не може впевнено сказати, де закінчується тип і починається розлад, але все ж таки можливо користуватися наступним: якщо особистість здатна глибоко взаємодіяти з оточуючими, якщо звичайні дії та уявлення приносять їй задоволення, тоді з упевненістю можемо віднести таку людину до нормального або здорового типу особистості. І навпаки, якщо повсякденні завдання особистість не виконує, а також якщо буденні дії, уявлення доводять її до дискомфорту або залишають людину без здатності до самовдосконалення, то можемо говорити про допатологічну або малоадаптовану особистість».

Дані емпіричного дослідження свідчать (див. табл. 1), що у респондентів першої групи переважає сумлінний тип ($7,81 \pm 3,08$). На нашу думку, це свідчить про те, що курсанти мають високі моральні принципи, усвідомлено обрали професію та намагаються самостійно крокувати своїм життєвим шляхом.

Також у курсантів першого курсу домінують такі типи, як драматичний ($7,66 \pm 2,59$) та діяльний ($6,97 \pm 2,93$). Тобто вони здатні приймати правильні рішення самостійно, мають добру реакцію на те, що відбувається навколо них, з гордістю носять формений одяг, мають велику довіру та завжди готові прийти на допомогу людям.

Слід зазначити, що у респондентів першої групи на нижчому рівні перебуває самотній тип особистості ($4,47 \pm 2,75$). Можливо, це пов'язано з умовами навчання у ВНЗ, процесом адаптації до нових умов, особливостями та умовами проживання в гуртожитку, постійним перебуванням у колективі, відсутністю можливості усамітнитися та побути наодинці, привести думки до ладу.

У курсантів другого курсу домінують такі типи, як сумлінний ($8,07 \pm 2,87$), драматичний ($7,43 \pm 2,90$) та самовпевнений ($7,21 \pm 3,29$). Самовпевнений тип особистості у респондентів другої групи свідчить про те що вони не розчаровані в обраній професії, амбітні, цілеспрямовані, завжди знають, чого вони хочуть, і досягають цього, мають віру в себе та в те, чим вони займаються.

Найменш виявленим типом особистості у респондентів другої групи є ідіосинкратичний ($4,93 \pm 3,87$), відданий ($4,71 \pm 2,67$), бездіяльний ($2,93 \pm 2,53$). Для курсантів з ідіосинкратичним типом особистості характерним є наявність

власної думки та своїх переконань, добре орієнтування в завданнях керівництва. Незважаючи на залежність від свого світогляду та своєї інтуїції, вони прислуховуються до колективу та оточуючих. Респонденти, які мають відданий тип особистості, залежні від думки керівника, їм потрібен лідер, за яким вони будуть виконувати завдання, курсанти з таким типом – добрі виконавці.

Невелика кількість респондентів має бездіяльний тип особистості, цьому типу притаманна особистісна свобода, їм важко вживатися в умови системи, до якої вони поступили. Внутрішній режим навчального закладу системи МВС обмежує їх особистісну свободу, заважає особистісному щастю. Можливо, вони помилково обрали професію правоохоронця.

Таблиця 1

Типи ідентичності майбутніх правоохоронців.
Автопортрет ФГБ, ($x_{cp} \pm \sigma$)

	1 курс	2 курс	3 курс	t, p (1,2)	t, p (2,3)	t, p (1,3)
A	6,78 ± 3,14	6,36 ± 3,37	7,68 ± 3,09	0,41	1,01	0,63
B	4,47 ± 2,75	4,93 ± 2,30	4,12 ± 2,19	0,55	1,09	0,52
C	4,84 ± 4,05	4,93 ± 3,87	5,76 ± 3,76	0,07	0,66	0,87
D	6,47 ± 2,92	5,50 ± 3,03	6,00 ± 3,65	1,02	0,43	0,54
E	6,97 ± 2,93	7,07 ± 3,41	5,40 ± 3,14	0,10	1,55	1,94
F	7,66 ± 2,59	7,43 ± 2,90	6,28 ± 3,18	0,26	1,11	1,80
G	6,56 ± 2,76	7,21 ± 3,29	8,16 ± 2,61	0,70	0,99	2,22
H	5,19 ± 1,73	5,00 ± 2,45	5,64 ± 2,87	0,30	0,70	0,74
I	5,75 ± 3,02	4,71 ± 2,67	5,12 ± 2,67	1,11	0,46	0,82
J	7,81 ± 3,08	8,07 ± 2,87	7,68 ± 3,09	0,27	0,39	0,16
K	4,69 ± 2,36	2,93 ± 2,53	4,80 ± 2,45	2,28	2,26	0,18
L	5,00 ± 3,15	5,36 ± 3,88	6,28 ± 2,25	0,33	0,95	1,72
M	5,78 ± 3,32	6,14 ± 3,90	4,68 ± 1,82	0,32	1,60	1,49
N	5,66 ± 2,84	6,43 ± 3,41	4,76 ± 2,26	0,80	1,84	1,29

У курсантів третьої групи переважає самовпевнений тип особистості ($8,16 \pm 2,61$), сумлінний ($7,68 \pm 3,09$) та пильний ($7,68 \pm 3,09$). Курсанти третього року навчання, які мають пильний тип особистості володіють винятковим розумінням оточуючого середовища та постійно перебувають в курсі всіх справ. Люди з таким типом особистості помічають скриті наміри, викривлення правди та спробу ввести їх в оману. В них добре розвинений дар спостерігача. Самовпевнений тип особистості – перший за силою цілеспрямованості. Самовпевнені люди знають, чого вони хочуть, вони – екстраверти та активні політики, знають, як впливати на натовп, як і куди його вести. Сумлінний тип особистості перебуває на першому місці серед інших чотирнадцяти типів, бо

представникам цього типу притаманний високий рівень адаптування і тому найбільш бажаний компонент для багатьох різних профілів індивідуальності.

Розглядаючи типи особистості в порівняльному контексті, можемо зазначити, що у респондентів усіх трьох груп домінує сумлінний тип: у другій – $8,07 \pm 2,87$, у першій – $7,81 \pm 3,08$, у третій – $7,68 \pm 3,09$. Тобто для курсантів цього типу характерні високі моральні принципи, вони дуже стримані та обережні, наполегливі в роботі, цінують свої родини, захоплюються обраною професією, віддані своїй справі, сумлінно виконують професійні обов'язки. Наполеглива праця для них – це норма.

Порівняння типів особистості трьох груп досліджуваних надає нам можливість підкреслити,

що для курсантів третього курсу більш характерний тип особистості самовпевнений ($8,16 \pm 2,61$), ніж для курсантів першого курсу ($6,56 \pm 2,76$). На нашу думку, такі дані свідчать про те, що курсантам першого курсу ще важко адаптуватися до навчального закладу системи МВС, до розпорядку дня на території університету, звикнути виконувати накази та заступати на чергування. Але значущі розбіжності ($p \leq 0,001$) між показниками двох груп свідчать про те, що курсанти першого курсу дійсно мають більшу потребу в отриманні нових знань, умінь та навиків, завдяки цілеспрямованості вони спрямовують свою пошукову активність у напрямку саморозвитку.

Бездіяльний тип особистості курсантів другого ($2,93 \pm 2,53$) та третього ($4,80 \pm 2,45$) курсів на рівні статистичної значущості ($p \leq 0,05$) показує нам, що вони тримаються за особистісну свободу, їм важко пристосовуватися до університету внутрішніх справ, бо комфорт та особистий час для них мають велике значення. Проте вони сумлінно виконують завдання, дотримуються правил та внутрішнього розкладу університету, у відповідь вони очікують від інших поваги до себе.

Висновки. Становлення професійної ідентичності є невід'ємною частиною загальної системи становлення ідентичності особистості, що визначає спрямованість особистісного самовизначення. Формування професійної ідентичності відбувається під впливом комплексу зовнішніх та внутрішніх чинників, де особливе

місце посідає етап навчання у ВНЗ, що включає в себе як процес засвоєння знань, умінь, навичок, так і розвиток професійно значущих рис особистості курсанта, які сприяють успішній реалізації індивіда в обраній спеціальності.

Згідно з результатами емпіричного дослідження типів особистості правоохоронців на етапі фахової підготовки, нами було визначено, що у курсантів першого, другого та третього курсів найбільш поширеним типом особистості є сумлінний тип. Це дає нам можливість зазначити, що курсанти свідомо обрали свою професію, намагаються поглиблено засвоювати учбовий матеріал, щоб у майбутньому застосовувати свої знання в професійній діяльності. Курсанти зазначених груп морально стійкі, поставлені завдання виконують скрупульозно, щоб не пропустити жодної деталі, це той тип особистості, який практично ніколи не відхиляється від наміченої цілі.

Досліджуючи типи особистості майбутніх правоохоронців на етапі фахової підготовки, ми виявили, що курсанти з самого початку свого навчання в Харківському національному університеті внутрішніх справ гордяться своєю професією, навчальним закладом та сповнені ентузіазму на майбутнє.

Перспективним, на наш погляд, було б вивчення типів особистості правоохоронців на різних етапах професіоналізації залежно від особливостей професійної діяльності та з урахуванням гендерного підходу.

Список використаних джерел

1. Макарова О. П. Развитие профессиональной идентичности будущих правоохранителей путем социально-психологического тренинга / О. П. Макарова // Вісник національного університету оборони України. – 2014. – Вип. 6 (43). – С. 317–322.
2. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина. – М.: Моск. психолого-социал. ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 640 с.
3. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: [учеб. пособие] / Л. Б. Шнейдер. – М.: Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2004. – 600 с.

Надійшла до редколегії 29.05.2015

МАКАРОВА Е. П. ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТИПОВ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩИХ ПРАВООХРАНИТЕЛЕЙ

Проведен теоретический и эмпирический анализ психологических типов личности будущих правоохранителей на этапе профессиональной подготовки. Рассмотрены основные теоретические положения предложенной типологии, которые основаны на публикации расстройств личности Американской психологической ассоциацией в 1994 году. При помощи методики «Персональный автопортрет», которая была разработана Дж. Олдхэмом и Л. Морисом, определена норма и акцентуацию определенного типа личности. Представлены различные типы личности, степени «представления» у респондентов того или иного типа.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, будущие правоохранители, профессиональное самоопределение, профессиональная деятельность, формирование, развитие, специальная подготовка.

MAKAROVA O. P. FEATURES OF DETERMINING THE TYPES OF IDENTITY OF FUTURE LAW ENFORCEMENT OFFICERS

In terms of social changes, increased demands for modern specialists, professional identity of the individual is an important foreword in the modern Ukrainian society; puts forward new requirements for specialists at the stage of professional development. Professional identity combining social and personal identity formations creates one of the most important pillars in the life of a modern man. An individual faces the necessity of constant deepening of obtained knowledge and acknowledgment of his professional level. Nowadays there is an increased need for highly qualified specialists, professionals, who understand the importance of their profession. Studies of professional identity of the future law enforcement officers are due to the increased public interest to the profession, as well as the need for the profession.

A theoretical and empirical analysis of the psychological personality types of future law enforcement officers at the stage of professional training is carried out in the suggested article. The basic theoretical principles of the proposed typology, which are based on the publication of personality disorders by the American Psychological Association in 1994 are considered. Using the technique of «Personal self-portrait», which was developed by John Oldham and L. Morris we have determined the rate and accentuation of a certain type of personality. The article presents the different types of personality, the degree of «representation of the respondents of a certain type».

Keywords: professional identity, future law enforcement officers, professional self-determination, professional activity, formation, development, special training.

УДК 159.9:343.914

Г. В. ПОПОВА,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ПОНЯТЬ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБАМИ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ

Наведено дані дослідження гендерних особливостей емоційного ставлення до понять «Я», «життя» і «здоров'я» в осіб, які скоїли насильницькі злочини, за допомогою методики «Колірний тест ставлень». Характеристики емоційного сприйняття понять порівняно з характеристиками усвідомленого розуміння цих понять злочинцями, що було досліджено за допомогою письмового опитування. Серед засуджених у чоловіків більше, ніж у жінок, у дослідженні було виявлено протиріччя між усвідомленим позитивним сприйняттям понять та емоційно-негативним ставленням до них на неусвідомлюваному рівні. Отримані в дослідженні дані можуть бути використані у груповій та індивідуальній психокорекційній роботі із засудженими як фундація для побудови більш адаптивних відносин із соціумом.

Ключові слова: гендерні особливості; емоційне ставлення; поняття «Я», «життя», «здоров'я»; особи, які скоїли насильницькі злочини; злочинці; Колірний тест ставлень; протиріччя; усвідомлене розуміння; емоційне сприйняття.

Popova, H.V. (2015), "Gender characteristics of human life and health concepts perception by persons that have committed violent crimes" ["Henderni osoblyvosti spryiniattia poniat zhyttia i zdorovia osobamy, yaki vchynuly nasylnytski zlochyuny"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 118–123.

Постановка проблеми. На сьогодні насилля існує у найрізноманітніших сферах життя, у всіх соціальних колах. Найбільш небезпечною його формою є вбивство, оскільки посягає на життя людини. Вивчення насильницьких злочинів (хуліганство, тілесні ушкодження, вбивство) має велике соціальне значення та є одним з основних напрямків як кримінологічної науки, так і юридичної психології. За час свого існування ці галузі знань накопичили великий

емпіричний матеріал і корисні рекомендації для правоохоронної практики, внесли вклад у розробку теорії протиправної поведінки. Однак серед досліджень бракує цілеспрямованого вивчення гендерних аспектів ціннісно-змістової сфери осіб, які скоїли насильницький злочин, в аспекті розуміння ними ключових для цих злочинів понять «життя» і «здоров'я».

Виклад основного матеріалу. На сьогодні відбувається помітна зміна предметної направ-

леності теоретичних і прикладних досліджень відповідно до змін у суспільстві, які, на жаль, пов'язані зі зміною гендерних співвідношень насилля, ростом жіночої злочинності, зміщенням ціннісних та змістових особистісних утворень злочинників і дефіцитом дійових психокорекційних програм для роботи зі злочинцями [1; 2].

Метою нашого дослідження є виявлення гендерних особливостей усвідомленого сприйняття та емоційного ставлення до понять «життя» і «здоров'я» в осіб, які скоїли насильницькі злочини, для створення адресних корекційних програм поведінки цих осіб.

Дослідження складалося з двох частин:

1) виявлення гендерних особливостей емоційного ставлення до понять «життя» і «здоров'я» в осіб, які скоїли насильницькі злочини;

2) виявлення гендерних особливостей щодо розуміння понять «життя» і «здоров'я» в осіб, які скоїли насильницькі злочини.

У дослідженні брали участь 41 чоловік, які відбувають покарання за скоєння насильницьких злочинів у Холодногірській виправній колонії Харківської області (№ 18), а також 41 жінка, що відбувають покарання за скоєння насильницьких злочинів у Качанівській виправній колонії Харківської області (№ 54). Вікова група досліджуваних чоловіків усіх трьох груп коливається від 20 до 50 років.

Скоєні насильницькі злочини передбачені ст. 115, 118–129 чинного Кримінального кодексу України [3]. Для визначення достовірності розбіжностей щодо виявлених характеристик суб'єктивного сприйняття картини скоєння злочину між засудженими чоловіками та жінками було використано кутове перетворення Фішера – f -критерій.

Виявлення гендерних особливостей емоційного ставлення до понять «життя» і «здоров'я» в осіб, які скоїли насильницькі злочини, відбувалось за допомогою методики «Колірний тест ставлень» (КТС). Засудженим чоловікам та жінкам пред'являвся список понять: «Я», «життя», «моє життя», «здоров'я». Їм потрібно було обрати колір, який асоціювався б у

них з кожним із вищевказаних понять. Таким чином виявлялося неусвідомлене емоційне сприйняття засудженими тих понять, що були запропоновані для колірного асоціювання.

Нами було виділено такі типи емоційних асоціацій до понять.

Перший тип – «позитивні» асоціації (ПА). Це вибір до поняття одного з основних кольорів та розміщення цього кольору в першій половині відносно ряду вибору кольорів за схильністю (позитивний ранг). Такі асоціації, на нашу думку, є проявом позитивного емоційного ставлення особистості до поняття як з точки зору трактування кольорів, що пов'язані з важливими особистісними потребами, так і з точки зору рангу, який символізує актуальність та важливість поняття для особистості.

Далі – «суперечливі витиснені» асоціації (СВА). Це вибір до поняття одного з основних кольорів, але розміщення цього кольору в другій половині ряду відносно вибору кольорів за схильністю. Така асоціація символізує деривацію емоційної потреби, яка асоційована з поняттям та фіксує проблемне ставлення до поняття.

Наступні асоціації – «актуальні суперечливі» (АСА). Це вибір до поняття одного з додаткових кольорів та розміщення цього кольору в першій половині відносно ряду вибору кольорів за схильністю. Така асоціація символізує актуальність негативного емоційного сприйняття поняття.

Останні асоціації – негативні (НА). Це вибір до поняття одного з додаткових кольорів та розміщення цього кольору в другій половині відносно ряду вибору кольорів за схильністю. Така асоціація символізує дуже негативне емоційне сприйняття поняття та відповідного конфлікту зі свідомості.

Дані, що було отримано під час дослідження, подано в табл. 1. При порівнянні неусвідомлених емоційних ставлень засуджених чоловіків та жінок до понять, пов'язаних із самовідчуттям та відчуттям навколишнього світу взагалі («Я», «життя», «здоров'я»), виявлено деякі розбіжності.

Таблиця 1

Частота типів емоційно-колірних асоціацій до важливих соціальних понять серед чоловіків, які скоїли насильницькі злочини (у %)

№	Поняття	ПА		АСА		СВА		НА	
		ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
1	«Я»	52,38	80,95*	4,76	4,76	9,52	14,28	33,33**	-
2	«Моє життя»	38,09	38,09	14,28	9,52	19,04	23,8	28,57	28,57
3	«Життя»	42,89	52,38	28,57	4,76*	14,28	14,28	14,28	28,57*
4	«Здоров'я»	33,3	38,1	9,52	4,76	14,28	4,76	42,9	52,38

* – розбіжності значущі при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Як серед жінок, так і серед чоловіків виражено позитивне ставлення до свого «Я». Але серед жінок ця тенденція більш виражена: серед чоловіків – це половина з досліджуваних, а серед жінок – це значна більшість. Кількість жінок, які позитивно ставляться до свого «Я», переважає ($p \leq 0,05$). Що стосується негативних відчуттів щодо свого «Я», то серед жінок-убивць таке явище не зустрічається, чого не можна сказати про чоловіків-убивць – майже третина засуджених чоловіків виявила негативне ставлення до свого «Я», а решта – суперечливе. Таким чином, близько половини опитаних чоловіків сприймають поняття «Я» емоційно дисгармонічно, що є підставою для психокорекційної роботи в напрямку пошуків позитивного змісту, який пов'язаний із суттю особистості. Ми вважаємо таке ставлення наслідком протиріччя між соціальним тиском та відчуттям грубого порушення соціальних норм, що перешкоджає самоствердженню чоловіка.

У жінок інша картина – у більшості поняття «Я» є ресурсним. Це дає підставу для планування позитивного використання їх ресурсу «Я» в соціумі. Переважна кількість жінок позитивно ставляться до свого «Я». Розбіжності досягають рівня значущості між чоловіками та жінками щодо позитивного сприйняття ними поняття «Я» ($p \leq 0,05$). Також значущі розбіжності було виявлено серед чоловіків та жінок щодо негативного ставлення до поняття «Я»: біля половини досліджуваних чоловіків негативно та суперечливо ставляться до себе ($p \leq 0,01$), серед жінок таких 20 %. Таким чином, образ «Я» у більшості досліджуваних жінок є позитивним. Можливо, це пов'язано з дією захисних механізмів та більш сильною орієнтацією жінок на певні соціальні орієнтири.

Схоже емоційне ставлення до поняття «моє життя» виявили як засуджені жінки, так і засу-

джені чоловіки: більш ніж третина як жінок, так і чоловіків позитивно відреагували на це поняття, проте у більшості жінок та чоловіків виявилось негативне ставлення до цього поняття. Практично дві третини усіх досліджуваних на неусвідомленому емоційному рівні сприймають це поняття негативно та суперечливо. Отже, це певний фундамент для бажання особистісних змін, що є важливим для планування корекційних програм.

Поняття «життя» в загальнолюдському сенсі половина жінок та приблизно стільки ж опитуваних чоловіків сприймають позитивно. Проте жінок, які сприймають життя однозначно негативно, майже вдвічі більше за чоловіків. Значна частина засуджених чоловіків виявили суперечливі асоціації до цього поняття. Ми припускаємо, що жінки гостріше відчувають «тяготи і біль» життя, вибагливо ставляться до умов життя саме тому, що жіноча гендерна загальноприйнята роль передбачає турботу жінки за умови життя не тільки для себе, а й для дітей.

У психокорекційних заходах для досліджуваних чоловіків необхідно планувати насамперед тему відповідальності відносно власного життя та своїх дій, для жінок – тему саморегуляції у сфері почуттів та щодо загальноприйнятих цінностей.

Друга частина дослідження присвячена виявленню гендерних особливостей розуміння важливих соціальних понять особами, які скоїли насильницькі злочини, за допомогою письмового опитування. Засудженим чоловікам та жінкам давалося завдання дати визначення важливим соціальним поняттям «Я», «моє життя», «життя», «здоров'я». Кожен із досліджуваних давав своє трактування цих понять, в результаті чого було умовно за допомогою контент-аналізу виділено кілька загальних груп визначень для кожного з цих понять (див. табл. 2).

Таблиця 2

Основні визначення важливих соціальних понять за результатами контент-аналізу (у %)

Поняття	Визначення понять засудженими	Чоловіки	Жінки
1. Я	1. Оптимістичне ставлення до себе (соціально прийнятна особистість)	90,47	95,23
	2. Негативне ставлення до себе (нікчемна особистість)	9,52*	4,76
2. Моє життя	1. Позитивна констатація (квітова поляна)	57,14	66,66
	2. Негативна констатація (даремне існування)	42,85	33,33
3. Життя	1. Чудовий дар	85,71*	66,66
	2. Біологічний процес народження та смерті	14,25	9,52
	3. Страждання та смерть	–	23,8*
4. Здоров'я	1. Біологічне явище, фізичне здоров'я	71,42**	33,33
	2. Психічне, можливо, духовне явище	–	23,8*
	3. Негативна оцінка власного стану здоров'я	23,8	33,3
	4. Позитивна оцінка власного стану здоров'я	4,76	9,52*

* – розбіжності значущі при $p \leq 0,05$; ** – при $p \leq 0,01$.

Поняття «Я» трактувалося як засудженими жінками, так і чоловіками у двох напрямках:

1) характеристика цього поняття, що виражала оптимістичне ставлення до себе, розуміння «Я» як суспільно корисної особистості. Для прикладу можна навести такі визначення:

- «Я» – особистість, яка приносить користь іншим;
- «Я» – особистість, яка духовно розвивається;
- «Я» – особистість, яка створює сім'ю та виховує дітей.

Як серед засуджених жінок, так і серед чоловіків таких виявилася значна більшість – відповідно 95,23 % та 90,47 %. Така усвідомлювана характеристика себе контрастує з негативним емоційним ставленням до своєї особи (за даними тесту КТС) практично у третини досліджуваних чоловіків, що свідчить про їх внутрішній конфлікт;

2) негативне ставлення до себе як особистості. Наприклад:

- «Я» – мертва особистість;
- «Я» – зайва людина для суспільства;
- «Я» – ніщо.

Серед жінок-злочинців це 4,76 %, а серед чоловіків – 9,52 %.

Визначення засудженими поняття «моє життя» також умовно поділено на дві групи:

1) позитивна констатація («квітка поляна»), що включає в себе розуміння засудженими їхнього життя як радості, щасливого існування, де також значне місце посідають сім'я, діти, робота, очікування кращого. Більшість жінок (66,66 %) визначають поняття «моє життя» саме так. Трохи більше ніж половина опитуваних чоловіків також займають цю позицію (57,14 %). Позитивне сприйняття життя може виступати ціннісно-цільовою основою для корекційних заходів планування майбутнього. Однак таке сприйняття контрастує з негативним та суперечливим емоційним ставленням до поняття «моє життя» за даними КТС у більшості досліджуваних як чоловіків, так і жінок;

2) негативна констатація (даремне існування) – визначення засудженими цього поняття як тягара для них, невдалого життя; це щось сіре та одноманітне, на що вони не заслуговують; це страждання, виживання в цьому світі. Таких жінок виявилася третина (33,33 %), а значна частина досліджуваних чоловіків (42,85 %) також так вважають.

Трактування засудженими поняття «життя» було розділено на три групи:

1) позитивне визначення «життя» – як «чудовий дар», що має дещо емоційно-позитивне забарвлення. Наприклад, «життя» – зелене дерево; дати жити іншим; бути корисним; щось неповторне; кращий подарунок. Більшість жінок, які скоїли насильницькі злочини, визначають це поняття саме так (66,66 %). Значна більшість засуджених чоловіків також дотримуються такої думки (85,71 %);

2) формальне трактування «життя» (як біологічний процес народження та смерті) виявилося у незначній частині досліджуваних жінок (9,52 %). Трохи більше засуджених чоловіків також схильні давати таке визначення (14,24 %);

3) висвітлення «життя» в негативному аспекті – страждання та смерть – характерне приблизно для чверті засуджених жінок (23,8 %). Засуджених чоловіків, які б так визначали це поняття, не виявилось взагалі.

Поняття «здоров'я» засуджені жінки та чоловіки трактують у двох напрямках. До першого напрямку належить формальне визначення його як явища, що належить фізичній сфері людського існування. Серед досліджуваних жінок, на відміну від чоловіків, є такі, що пов'язують поняття «здоров'я» із психічною, та навіть з духовною, сферою: «здоров'я» – це коли людина правильно себе поводить, нормальна людина, яка шанує заповіді Господні» та ін.

Серед відповідей досліджуваних жінок та чоловіків є значна частина відповідей-оцінок стану власного здоров'я. Близько третини чоловіків та майже половина жінок позитивно чи негативно оцінюють свій стан. Характер усвідомлюваних відповідей у цілому співпадає з даними за КТС щодо неусвідомленого емоційного вибору кольору до поняття «здоров'я». Серед досліджуваних чоловіків більша, ніж у жінок, група осіб, у яких констатується за опитуванням свідомо позитивна оцінка власного стану здоров'я та негативне емоційне ставлення до нього.

Таким чином, свідомо стурбованість станом здоров'я та увага до нього в цілому більше притаманні жінкам. Витиснення негативного сприйняття цього поняття більше притаманне чоловікам. Можливо, це пов'язано з більшою дієвою орієнтацією жінок на загальнолюдські цінності.

Висновки. Більшість засуджених жінок свідомо трактують такі поняття, як «Я», «моє життя», «життя», «здоров'я» з позитивної точки зору. Є певні протиріччя свідомого та

неусвідомлюваного рівнів сприйняття цих понять жінками. Біля половини досліджуваних чоловіків, які скоїли насильницькі злочини, також позитивно сприймають своє Я, своє життя, життя взагалі, здоров'я. Однак значна частина засуджених чоловіків на емоційному рівні сприймають ці поняття негативно та суперечливо, що свідчить про внутрішні конфлікти. Позитивне свідоме сприйняття поняття «моє життя» більш ніж у половини опитуваних чоловіків і жінок контрастує з негативним та суперечливим емоційним ставленням до цього поняття за даними КТВ.

Отримані в дослідженні дані можуть бути використані для групової психокорекційної роботи із засудженими як фундація для побудови більш адаптивних відносин із соціумом, що дозволяє жінкам і чоловікам усвідомити цінність не тільки свого здоров'я та життя взагалі, але й оточуючих людей. У психокорекційних заходах для засуджених необхідно планувати: для чоловіків – насамперед тему відповідальності відносно власного життя та своїх дій; для жінок – тему саморегуляції у сфері почуттів та щодо загальноприйнятних цінностей.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М. Юридическая психология : учебник / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с.
2. Назаров О. А. Особливості усвідомлення мотивації злочину особами, що скоїли насильницький злочин / О. А. Назаров, Г. В. Попова // Матеріали II міжнародної конференції «Сучасні наукові дослідження – 2006». Т. 35. Психологія та соціологія. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 21–23.
3. Кримінальний кодекс України. – Харків : Прапор, 2015. – 304 с.

Надійшла до редколегії 14.05.2015

ПОПОВА Г. В. ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ПОНЯТИЙ ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЯ ЛИЦАМИ, СОВЕРШИВШИМИ НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Приведены данные исследования гендерных особенностей эмоционального отношения к понятиям «Я», «жизнь» и «здоровье» у лиц, совершивших насильственные преступления, с помощью методики «Цветовой тест отношений». Характеристики эмоционального восприятия понятий сравнены с характеристиками осознанного понимания этих понятий преступниками, что было исследовано с помощью письменного опроса. Среди осуждённых у мужчин чаще, чем у женщин, в исследовании было выявлено противоречие между осознанным позитивным восприятием понятий и эмоционально-негативным отношением к ним на неосознанном уровне. Полученные в исследовании данные могут быть использованы в групповой и индивидуальной психокоррекционной работе с осуждёнными как основа для построения более адаптивных отношений с социумом.

Ключевые слова: гендерные особенности; эмоциональное отношение; понятия «Я», «жизнь», «здоровье»; лица, совершившие насильственные преступления; преступники; Цветовой тест отношений; противоречие; осознанное восприятие; эмоциональное отношение.

POPOVA H. V. GENDER CHARACTERISTICS OF HUMAN LIFE AND HEALTH CONCEPTS PERCEPTION BY PERSONS THAT HAVE COMMITTED VIOLENT CRIMES

The results of research are given on emotional perception gender characteristics of «I», «life» and «health» concepts by persons who committed violent crime. Colour test of relation has been used to research characteristics of emotional perception that have been compared with characteristics of awake understanding of the same concepts obtained by written survey.

One-third of surveyed men showed positive awake characteristic of themselves in contrast to negative emotional attitude to their personalities according to Colour test of relations. About half of male respondents perceive the concept of «I» emotionally incoherent that reveals basis for psychocorrection work towards bringing positive sense in sync with individual's nature.

Such self-attitude among men is assumed to be the result of social pressure and feeling of glaring social norms violation that block men's self-affirmation. Most women respondents showed perception of «I» concept as a resource. It provides a basis for positive use of their «I» resource in a society.

Positive awake perception of «my life» concept for most of surveyed (both – men and women) contrasts with the negative and contradictory emotional attitude to the concept according to Colour test of relations.

Conscious survey responses as for the «health» concept coincide in general with unconscious emotional colour selection during test. Among tested persons men form larger groups comparing to women where

conscious positive opinion along with negative emotional perception of health condition is confirmed, than women group of persons which is ascertained by questioning conscious positive assessment of their own health and negative emotional relationship to it. Thus, a conscious concern about health condition and attention to it in general is more typical of women. Negative perception displacement of the concept is inherent in men.

Most of surveyed women prisoners and about a half of men who have committed violent crimes interpret concepts of «I», «my life», «life», «health» with a positive point of view, consider them as something good. Survey found that contradictions between conscious perception of the concepts and emotional attitude to them are more frequent among convicted men rather than women. The most part of convicted men was emotionally negative about these concepts, which is opposite to their conscious perception. It indicates internal conflicts.

The results obtained in research can be used during group and individual psychocorrection work with prisoners, serving basis for building more adaptive relationship with society. An important part of such work is to provide criminals with awareness condition as for the value of not only their health and life in general, but also health and life of people around them. Based upon research results the following subjects of psychocorrection activities for prisoners are recommended: for men – responsibility for their own lives and actions; for women – self-regulation in feelings towards common values.

Keywords: *gender characteristics; emotional relationship; concepts of «I», «life», «health»; perpetrators of violent crimes; criminals; Colour test of relations; contradiction; conscious perception; emotional attitude.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 347.73:347.27(043)

**ОЛІЙНИК А. Р. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ ЗАСТАВИ
В УКРАЇНІ : МОНОГРАФІЯ / ОЛІЙНИК АЛЛА РОМАНІВНА ; ДОНЕЦЬК. УН-Т
ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА. – АРТЕМІВСЬК : ДОНУЕП, 2015. – 255 С.**

Актуальність теми наукового дослідження обумовлюється низкою теоретичних і практичних факторів та аргументів. Зокрема, як слушно зазначає автор, у вітчизняній фінансово-правовій науці проблеми правового регулювання податкової застави не отримали належного наукового опрацювання. Отже, залишається не вирішеною низка проблем, що виникають під час адміністрування податків, а наявність прогалин у чинному податковому законодавстві створює перепони як для отримання державою доходів і зборів у запланованому обсязі, так і для платників податків щодо виконання податкового обов'язку, що і обумовлює актуальність обраної тематики.

Реформу українського податкового законодавства було розпочато у грудні 2010 року, коли Президент України підписав прийнятий Верховною Радою новий Податковий кодекс. Відомо, що податкова реформа в Україні задумувалася для того, щоб реалізувати два ключових завдання. По-перше, в умовах критичного розбалансування системи державних фінансів необхідно було збільшити доходи бюджету, по-друге, з метою стимулювання швидкого відновлення економіки потрібно було створити сприятливий фіскальний простір для бізнесу та інвестицій. У сучасних умовах відбуваються кардинальні зміни в поглядах вчених-юристів так і юристів-практиків стосовно правового регулювання податкових відносин. Певне місце у правовому масиві, спрямованому на врегулювання відповідних відносин, відводиться і нормам податкового права, що особливо набуває актуальності у контексті докорінного перегляду сутності та призначення фінансового права, перегляду складових його предмета. Формування сучасної, урівноваженої, стабільної правової концепції оподаткування є актуальним завданням науки фінансового права.

Варто акцентувати увагу, що безпосередньо у порушеній проблематиці залишається низка дискусійних питань і теоретичних прогалин. Окремі фундаментальні питання правової природи стягнення податків та зборів в Україні містяться в працях Л. Воронової, Н. Воротиної, Л. Касьяненко, І. Криницького, М. Кучерявенко, Н. Пришви, Л. Савченко, В. Федорова та інших вчених. Однак, при багатоманітності наукових джерел, жодної роботи з указаної проблематики, в якій би комплексно досліджувались сучасні правові засади реформування податкової процедури, зокрема податкової застави як засобу виконання податкового обов'язку, з метою зменшення податкового тягара й забезпечення збалансованості інтересів держави та платників податків в Україні, до цього часу немає.

Отже, актуальність дослідження правової природи податкової застави в Україні, яке виконане А. Р. Олійник, зумовлено відсутністю в науці фінансового права комплексних монографічних наукових праць з указаної проблематики та необхідністю розробки відповідних пропозицій з удосконалення законодавства і порядку адміністрування в цій галузі в Україні.

Структурно робота складається з чотирьох розділів. Матеріал викладається логічно, послідовно. Автор рецензованої роботи близько 10 років працював над обраною темою, що дало змогу кваліфіковано викласти найбільш проблемні питання.

У монографії всебічно аналізуються нормативно-правові акти у сфері правового регулювання податкової застави в Україні. Позитивно відмітимо той факт, що А. Р. Олійник розглянула доктринальні підходи щодо розуміння правової природи поняття «податкова застава» в Україні та країнах – членах Європейського Союзу (Латвія та Польща), країнах, що мають фінансовий та економічний нейтралітет (Швейцарія), країнах – членах Співдружності Незалежних Держав (на прикладі Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Республіки Молдова, Російської Федерації, Республіки Грузія та Туркменістану). Детально проаналізовано процедурні моменти виникнення права податкової застави та його реалізації як з метою стягнення заборгованості з платника податків, тобто примусового погашення податкового боргу, так і з метою забезпечення можливості продовження діяльності платника податків при наявності заборгованості.

Чимало практичних проблем виникає в процесі реєстрації права податкової застави та в діяльності платника податків в цей період діяльності. Зважаючи на це, автор рецензованої монографії висвітлює проблеми правового регулювання податкової застави з позицій не тільки податкового керуючого, а й платника податків і зборів; на основі аналізу вітчизняного податкового законодавства формулює низку теоретичних положень і практичних рекомендацій.

Як будь-яка наукова праця, рецензована монографія має дискусійні положення, зокрема ті, що стосуються захисту прав і законних інтересів у період дії податкової застави (підрозділ 4.4). Автору варто було би більше приділити уваги теоретичному осмисленню видів юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства і місця та значення в них такого заходу, як податкова застава, з позицій права держави на застосування його в окремих випадках, оскільки цей захід також може розглядатися як особливий вид притягнення до юридичної відповідальності в оподаткуванні.

В цілому можна говорити про високий науково-практичний рівень дослідження, в якому отримано нові науково обґрунтовані результати, що вирішують важливе для науки податкового права питання – правового регулювання податкової застави в Україні, а також надано рекомендації щодо реформування нормативних засад відповідного регулювання.

Вважаю, що монографія А. Р. Олійник буде корисною для викладачів юридичних навчальних закладів і факультетів, аспірантів, студентів, а також для підприємців, господарюючих суб'єктів, працівників податкових і фінансових органів різних рівнів, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів правозастосовної діяльності.

О. П. ГЕТМАНЕЦЬ,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації в науковому журналі «Право і Безпека»

1. МОВИ ПУБЛІКАЦІЙ – українська, російська або англійська.

2. ОФОРМЛЕННЯ. Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах. Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2010» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шифром УДК.

3. СТРУКТУРА ТЕКСТУ. Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

4. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ. До тексту **обов'язково** додаються:

- рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором журналу або його заступником). Матеріали, що надходять, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють у Харківському національному університеті внутрішніх справ (далі – Університет), підлягають також внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі;

- витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;

- авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (*вказані відомості підлягають опублікуванню*), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);

- анотації, що відповідають вказаним нижче вимогам.

Рецензія та витяг із протоколу, що готуються поза межами Університету, підлягають засвідченню за місцем роботи рецензента чи місцем розгляду статті.

5. АНОТАЦІЇ. Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі подане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Мови. Анотації подають українською, російською та англійською мовами, одна з яких є мовою публікації. Залежно від мови публікації подають звичайні та розширену анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Мовою публікації подають звичайну та розширену анотації. Звичайну анотацію подають також російською мовою (коли мовою публікації є українська або англійська) або українською мовою (коли мовою публікації є російська).

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище, ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою у відповідному паспорті. За відсутності в паспорті англomовного написання використовують правила транслітерації, наприклад, Таблицю транслітерації українського алфавіту латиницею, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 (розміщена на веб-сайті видання).

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від 5 до 10. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування і перекладу розширених анотацій, що здійснюють фахівці редакції) покладається одноосібно на авторів. З метою прискорення роботи редакції над рукописами статей та забезпечення правильності перекладу розширених анотацій дозволяється подання до редакції уже перекладених анотацій, при цьому переклад належним чином засвідчується.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

6. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ. При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право відхилити подані для публікації рукописи, які не відповідають програмним цілям видання, вимогам Міністерства освіти і науки України, МВС України, містять плагіат, а також повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що:

– електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», на веб-сайті видання, а також на бібліотечному порталі Університету;

– статті, вміщені в журналі, безоплатно розміщуються у відкритому доступі в репозиторії Університету (KhNUAIR) і в тих архівах відкритого доступу, в яких Університет зареєстрований;

– на веб-сайті періодичного видання можуть бути розміщені коментарі опублікованих матеріалів, надіслані читачами;

– в рамках заходів, які вживатимуться Університетом щодо включення видання до міжнародних наукометричних баз, репозиторіїв, каталогів тощо, усі опубліковані матеріали після виходу видання у світ за рішенням редакційної колегії можуть бути розміщені в мережі Інтернет згідно з вимогами цих баз, репозиторіїв, каталогів тощо.

Редагування *Г. Я. Ступницької, П. О. Білоуса, І. В. Костіної*
Внесення правок, комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, П. О. Білоуса*
Переклад анотацій англійською *Л. О. Осятинської*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 13012-1896 ПР від 28.08.2007.

Підписано до друку 29.05.2015. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 14,93. Тираж 100 прим. Зам. № 2015-12.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. 50-річчя СРСР, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.